

แปลและเรียบเรียงจาก ดุษฎีนิพนธ์ คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยนาโงย่า พ.ศ. 2545

Transformation of Thai Peasant Economy : The Case of Peasantry in the
Nam Pong Watershed

By Maniemai Thongyou

การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาไทย
กรณีชาวนาลุ่มน้ำพอง

โดย

มณีมัย ทองอยู่

ได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจาก

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

Japan Society for the Promotion of Science

กุมภาพันธ์ 2546

คำขอบคุณของผู้วิจัย

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ด้วยการสนับสนุนและความช่วยเหลือจากหน่วยงานและบุคคลจำนวนมาก ข้าพเจ้าขอขอบคุณ The Japan Society for the Promotion of Science และสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ ที่ได้ให้ทุนการศึกษาและทุนในการทำวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกแก่ข้าพเจ้า ณ ประเทศญี่ปุ่น การทำวิทยานิพนธ์ในประเทศไทย ตลอดจนการแปลและเรียบเรียงวิทยานิพนธ์เป็นภาษาไทยฉบับนี้ ได้รับการสนับสนุนเป็นอย่างดีจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย และสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ การไปทำวิทยานิพนธ์ที่ประเทศญี่ปุ่นได้รับการสนับสนุนเป็นอย่างดีจากหน่วยงานต้นสังกัดของข้าพเจ้า คือ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น และภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา ซึ่งข้าพเจ้าขอแสดงความขอบคุณต่อหน่วยงานดังกล่าวนี้เป็นอย่างสูง

ข้าพเจ้าขอกราบขอบพระคุณอาจารย์ที่ปรึกษาทั้งสองท่านของข้าพเจ้า คือ Professor Atsushi Kitahara และ ศาสตราจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ที่ได้ให้ข้อเสนอแนะอันทรงคุณค่ายิ่งแก่ข้าพเจ้ามาตลอดช่วงเวลาอันยาวนานของการทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ข้าพเจ้ายังรู้สึกขอบคุณต่อสมาชิกในครอบครัวของท่านทั้งสองที่ได้สนับสนุนและให้กำลังใจแก่ข้าพเจ้ามาโดยตลอด ข้าพเจ้าขอขอบพระคุณคณาจารย์จากมหาวิทยาลัยนาโกย่า ที่ได้อ่านวิทยานิพนธ์ฉบับภาษาอังกฤษ และให้ข้อเสนอแนะในการปรับปรุงงาน อันได้แก่ Professor Johzen Takeuchi Professor Hitoshi Hirakawa Professor Ryoichi Namikawa และ Professor Hiroyuki Arayama ตลอดจน Professor Masaru Fujii แห่งมหาวิทยาลัยโกเบที่ได้ให้ความช่วยเหลือแก่ข้าพเจ้าในขณะที่ข้าพเจ้าไปทำวิจัยเอกสารในการทำวิทยานิพนธ์ช่วงแรกๆ นั้น

ในการสร้างเค้าโครงทางความคิดที่ก่อรูปเป็นวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ นอกเหนือจากอาจารย์ที่ปรึกษาแล้ว ข้าพเจ้ายังรู้สึกเป็นหนี้บุญคุณ คุณอภิชาติ ทองอยู่ ดร. ชินศักดิ์ สุวรรณอัจฉริย รองศาสตราจารย์ ดร. นภาพร หะวานนท์ และดร. นลินี ตันธวัชชัย และข้าพเจ้าขอขอบพระคุณอาจารย์ประวุฒิ ศรีมันตะ สำหรับการแปลวิทยานิพนธ์บางส่วนจากภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทย

ข้าพเจ้าขอขอบคุณชาวบ้านจากทั้งสามหมู่บ้านในโครงการวิจัยนี้ ที่ได้สละเวลาอันมีค่ามาสนทนา ให้ข้อมูล และแลกเปลี่ยนความคิดเห็นต่างๆกับข้าพเจ้าด้วยความเมตตาเสมอมา และเหนืออื่นใด ข้าพเจ้าขอขอบคุณสมาชิกในครอบครัวของข้าพเจ้า อันประกอบด้วยมารดา สามี และบุตร ที่ได้เสียสละหลายสิ่งหลายอย่างเพื่อให้ข้าพเจ้าทำงานชิ้นนี้จนสำเร็จ ผู้ซึ่งทำให้ข้าพเจ้าตระหนักในคุณค่าแท้ของครอบครัว อันเป็นฐานคิดที่สำคัญที่อยู่เบื้องหลังวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

มณีมัย ทองอยู่. 2545. การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาไทย: กรณีชาวนาลุ่มน้ำพอง.
วิทยานิพนธ์ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต มหาวิทยาลัยนาโกย่า.

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์หลักเพื่ออธิบายกระบวนการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย จากแนวคิดว่า การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาเป็นผลจากปัจจัยที่สำคัญสองประการคือ เศรษฐศาสตร์การเมืองของภูมิภาค และพลวัตการปรับตัวของสังคมและครอบครัวชาวนา ดังนั้น การวิจัยนี้จึงมีวัตถุประสงค์ที่สำคัญอีกสองประการคือ เพื่อศึกษาถึงการปรับตัวของชาวนาในระดับชุมชนและระดับครัวเรือนต่อการพัฒนาแบบทุนนิยม และเพื่อประเมินถึงผลกระทบของการปรับตัวของชาวนาที่มีต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจชาวนาโดยรวม

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยเลือกศึกษาการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาในลุ่มน้ำพอง ซึ่งเป็นลุ่มน้ำที่เป็นเป้าหมายหลักของการพัฒนาแบบทุนนิยมและแบบทันสมัยในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมาตั้งแต่ทศวรรษที่ 1950 โดยรัฐได้ลงทุนสร้างเขื่อนเอนกประสงค์ขนาดใหญ่เพื่อผลิตกระแสไฟฟ้าและการชลประทานเพื่อการพัฒนา ภายหลังจากการสร้างเขื่อนลุ่มน้ำพองถูกแบ่งออกเป็น 3 เขตหลักคือเขตต้นน้ำ เขตอ่างเก็บน้ำ และเขตชลประทานตอนล่างของเขื่อน งานวิจัยนี้ได้เลือกหมู่บ้าน 3 แห่งเป็นพื้นที่ในการศึกษา กระจายอยู่ในแต่ละเขต มีการเก็บและวิเคราะห์ข้อมูลตามระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ และการเก็บข้อมูลเชิงปริมาณประกอบโดยใช้แบบสัมภาษณ์

ผลการศึกษาพบว่า การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาในพื้นที่ที่ศึกษามีรูปแบบที่แตกต่างกัน 3 แบบ แต่กระนั้นก็ยังมียุทธศาสตร์ร่วมที่สำคัญ รูปแบบที่แตกต่างทั้ง 3 แบบได้แก่ หนึ่งแบบที่ชาวนาส่วนหนึ่งสามารถพัฒนากิจการลงทุนเพื่อผลกำไร เป็นผู้ประกอบการอิสระรายย่อยได้อย่างเป็นผลสำเร็จ แต่ความสำเร็จของผู้ประกอบการส่วนน้อยนี้กลับนำไปสู่สภาพที่ภายในชุมชนมีการเข้าถึงและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรส่วนรวมอย่างไม่เท่าเทียมกัน ซึ่งนำไปสู่การสะสมทุนที่ไม่เท่าเทียมกันด้วย สอง คือ แบบที่ก่อตัวขึ้นในเขตชลประทาน ซึ่งมีการพัฒนาในสาขาเกษตรกรรม ในลักษณะการผลิตแบบเข้มข้น และการแตกกิจกรรมด้านการเกษตรให้มีความหลากหลาย สามารถสร้างรายได้และสร้างงานในท้องถิ่น จนเอื้อต่อการดำรงชีพของชาวนาส่วนใหญ่ได้ สาม คือแบบที่การผลิตในสาขาเกษตรกรรมไม่สามารถสร้างผลผลิตและรายได้ที่พอเพียงต่อการดำรงชีพ ประกอบกับการเติบโตของวิสาหกิจในชนบทมีอยู่อย่างจำกัด ทำให้ครอบครัวชาวนาส่วนใหญ่ต้องจัดสรรแรงงานส่วนหนึ่งออกไปรับจ้างต่างถิ่น แต่กระนั้น ครอบครัวชาวนาส่วนใหญ่ก็ไม่ละทิ้งการเกษตร และไม่ขายที่ดินของตน

แม้จะมีรูปแบบที่แตกต่างกันดังกล่าวข้างต้น แต่งานวิจัยนี้พบว่า การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนามีลักษณะร่วมที่สำคัญคือ (1) ครอบครัวชาวนาแสดงบทบาทที่สำคัญ ในฐานะที่

เป็นหน่วยหลักในการจัดการแรงงานและการจัดสรรทรัพยากรในครัวเรือน (2) การแตกตัวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจจากการผลิตในสาขาการเกษตรไปสู่การรับจ้างนอกภาคเกษตรกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การโยกย้ายแรงงานครัวเรือนบางส่วนไปรับจ้างต่างถิ่น (3) การคงอยู่ของการผลิตข้าวเพื่อการบริโภคภายในครัวเรือน ควบคู่ไปกับการผลิตเพื่อการค้า (4) การที่ครอบครัวชาวนาพยายามรักษาที่ดินเพื่อการเกษตรไว้ ซึ่งส่งผลให้ฟาร์มครัวเรือนขนาดเล็กซึ่งมีที่ดินเป็นของตนเอง เป็นหน่วยการผลิตทางการเกษตรที่สำคัญที่สุด และเป็นลักษณะกรรมสิทธิ์เอกชนที่สำคัญที่สุดในชนบทอีสาน และด้วยลักษณะดังกล่าวข้างต้น จึงทำให้ (5) กระบวนการแตกตัวและแตกขั้วทางชนชั้นในชนบทมีพัฒนาการอย่างเชื่องช้า

งานวิจัยนี้เสนอว่า การจัดปรับแรงงานในชนบทในหมู่ชาวนากลางและจน ซึ่งรูปแบบที่พบมากที่สุดคือการโยกย้ายแรงงานสู่เมือง ได้ส่งผลให้การแตกขั้วทางชนชั้นในชนบทเป็นไปอย่างเชื่องช้า ที่เป็นเช่นนี้เนื่องมาจากการที่ครอบครัวชาวนาได้ปรับตัวโดยสมาชิกส่วนหนึ่งออกไปรับจ้าง ทำให้ครอบครัวในชนบทมีรายได้เพิ่มขึ้นและสามารถรักษาระดับการผลิตทางการเกษตรไว้ไม่ให้ตกต่ำลงไป ในขณะที่เดียวกัน การโยกย้ายทุนซึ่งเกิดขึ้นในกลุ่มชาวนารวย กลับไม่สามารถพัฒนาขึ้นได้อย่างเต็มที่ กิจกรรมลงทุนเพื่อผลกำไรของผู้ประกอบการอิสระในชนบทถูกจำกัดด้วยสาเหตุหลายประการ ได้แก่ ทรัพยากรธรรมชาติในชนบท การต่อต้านในหมู่ชาวนาด้วยกัน การแข่งขันจากผู้ประกอบการในเมือง ความไม่เชี่ยวชาญของผู้ลงทุน และขนาดของทุนของผู้ประกอบการที่มีอยู่อย่างจำกัด ผู้ประกอบการในชนบทจึงมักล้มเลิกในการขยายกิจการ แต่มักหันไปลงทุนในการศึกษาของลูกซึ่งมักหลุดลอยจากชนบท ส่งผลให้ชาวนารวยไม่นิยมสะสมและขยายการซื้อที่ดินเพื่อเป็นมรดกไว้ให้ลูกหลาน ขณะเดียวกันก็ยังคงรักษาความสัมพันธ์ที่ดีกับเพื่อนบ้าน ซึ่งอาจต้องพึ่งพาในบั้นปลายของชีวิต ดังนั้น แม้ว่าจะปรากฏมีความแตกต่างในการสะสมทุนเกิดขึ้นในชนบท แต่ที่ดินยังไม่มีการกระจุกตัว และความรู้สึกร่วมในความเป็นชุมชนและการช่วยเหลือเกื้อกูลกันก็ยังมีอยู่มากในชนบท

โดยสรุป การพัฒนาแบบทุนนิยมโดยการชักนำของรัฐที่ดำเนินมากกว่าหนึ่งศตวรรษในภาคอีสาน ได้ก่อให้เกิดการแตกตัวและการแตกขั้วในชนบทในลักษณะที่เชื่องช้ามาก การตอบสนองของชาวนา ต่อการแทรกตัวและการครอบงำของทุนนิยมเป็นปัจจัยหนึ่งที่สร้างเงื่อนไขในการก่อตัวของทุนนิยมในชนบท และการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนา และด้วยเหตุที่การตอบสนองการปรับตัว รวมไปถึงการต่อต้านของชาวนามีได้มีรูปแบบเดียว ดังนั้น การก่อตัวของทุนนิยมรวมทั้งการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนา ก็อาจมีหลายรูปแบบได้เช่นกัน

Maniemai Thongyou. 2002. **Transformation of Thai Peasant Economy: The Case of Peasantry in the Nam Pong Watershed.** Ph.D. Dissertation, Nagoya University.

Abstract

The main objective of the research is to explain the process of the transformation of peasant economy in the Northeast region. The research argues that the transformation has been shaped by the interplay of two forces, namely the macro political economy of which the region is part, and the micro internal dynamism within peasant society and peasant household. Thus the secondary objectives of the research are to investigate peasant responses to capitalist development at community and household level, and to assess the impacts of their responses on the transformation process.

The Nam Pong watershed has been selected for the study. This watershed is part of the largest river system of the region, and has been the target of modernization and capitalist development since the 1950s. The region's largest dam was constructed as a basic infrastructure for modernized development, after which the watershed was divided into three main parts: the upstream, the reservoir, and the irrigated downstream areas. Three villages have been selected for the study, representing each of the three areas. Qualitative research methods are employed, with supplementary quantitative data from a questionnaire survey.

The research finds that the interplay of the macro economic and political forces and the household and community adaptation has produced three types of economic and social transformation in the Nam Pong watershed. The *first type* is the one in which an entrepreneurial enterprise has successfully developed; its success however leads to differential access to and control over resources, and gradually leads to differential accumulation of wealth in the community. The *second type*, developed in an irrigated area downstream, shows how agricultural development and diversification can generate both income and local employment, and can sustain the livelihood of the peasants. In the *third type*, however, agricultural production does not generate enough output or income to sustain the peasants' livelihood. Therefore, the peasants have to diversify their economic activities into non-farm activities. Yet they do not give up agriculture, nor sell out their lands. This is a type of development shared by most of the villages in the Northeast region.

The research shows that common characteristics of the northeast peasant economy transformation can be identified. These include: (1) the important role of peasant *family* considered as a unit of labor management and resource allocation; (2) the diversification of peasant household economic activities from land husbandry to non-farm employment, especially migration; (3) the prevalence of rice production for family consumption by peasant family farms; (4) the maintenance of land for cultivation by peasant households, making small landed family farms the major form of agricultural production unit and rural estate; and as a consequent, (5) the process of class differentiation and polarization is developing slowly in the peasant society.

The research argues that the disposition of rural labor, found mostly in the form of urban migration, has resulted in the slow process of rural polarization. Urban employment could provide additional sources of income, which enable the peasants to maintain the level of agricultural production and to retain their lands. Meanwhile, the disposition of capital among the richer peasants cannot develop fully. The growth of village entrepreneurial activities is limited by the availability of natural resources, the opposition from fellow villagers, the competition from urban entrepreneurs and the peasant entrepreneurs' unprofessionalism and low capital. Thus, these village entrepreneurs are reluctant to make much investment in their enterprise. Instead, they try to give high education to their children. As a consequence, the entrepreneurs do not use their surplus income to buy more lands. They also try to keep good relationship with their neighbors upon whom they may have to depend at old age, since their educated children will not live in the village. Therefore, although there are wealth differentiation within the village, a sense of community and mutual interdependence still prevails.

The research argues that, after a century of state-led development, which propels capitalist penetration in agriculture, class differentiation and polarization among the peasantry in the Northeast region take place very slowly. Peasant response to capitalist penetration and domination is one factor, which conditions the forms of capitalist formation in rural areas. Just as peasant responses, or adaptations and even resistance, do not take a single form, nor do capitalist formations and peasant economy transformation.

สารบัญ

คำขอบคุณ		
บทคัดย่อ		
บทที่ 1	บทนำ	1
บทที่ 2	ทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องและกรอบแนวคิดการวิจัย	9
บทที่ 3	การเปลี่ยนแปลงทางสังคมเศรษฐกิจของภาคอีสานและลุ่มน้ำพอง	36
บทที่ 4	บ้านโนนกลาง หมู่บ้านที่ถูกโยกย้าย	58
บทที่ 5	บ้านโคกสูง หมู่บ้านเหนือเขื่อน	62
บทที่ 6	บ้านหนองเดิม หมู่บ้านตอนล่างของเขื่อน	105
บทที่ 7	พัฒนาการทางเศรษฐกิจและการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจ ครัวเรือนชาวนา	120
บทที่ 8	บทสรุป	142
บรรณานุกรม		152

บทที่ 1

บทนำ

การศึกษาชิ้นนี้มุ่งศึกษาการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชานนา ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ซึ่งเป็นภาคที่มี “การพัฒนา” น้อยที่สุดและในช่วงเวลาหลังที่สุด ได้รับการคัดเลือกเพื่อการศึกษาครั้งนี้ แม้ว่าในภาคดังกล่าวนี้ลักษณะการครอบครองที่ดินจะเป็นรูปแบบที่ดินขนาดเล็กของชาวนารายย่อยมีมากกว่าการถือครองที่ดินขนาดใหญ่แบบทุนนิยม แต่ในภาคเกษตรกลับได้มีคำถามเกิดขึ้นเนื่อง ๆ ในประเด็นที่ว่า การผลิตทางการเกษตรในรูปแบบตามประเพณีบนที่นาขนาดเล็กที่ครอบครัวยุคใหม่เป็นเจ้าของ จะยังคงเป็นลักษณะทางเศรษฐกิจที่สำคัญของการเกษตรแบบชนบทอยู่ต่อไปหรือไม่ และเศรษฐกิจแบบนี้จะยังคงอยู่ต่อไปจนเลยคนรุ่นนี้หรือไม่ ข้อสงสัยดังกล่าวเกิดจากสภาพความเป็นจริงที่ว่ามีการผลิตทางการเกษตรกรรมบนที่นาขนาดเล็กที่ครอบครัวยุคใหม่เป็นเจ้าของไปพร้อม ๆ กับที่มีการอพยพขนาดใหญ่ของแรงงานจากชนบทไปสู่เขตเมือง การวิจัยในอดีตได้ให้เหตุผลว่าการอพยพของแรงงานในชนบทไม่ได้ก่อให้เกิดการพัฒนาในภาคเกษตรแต่อย่างใด เพราะการอพยพได้ดึงเอาแรงงานในวัยหนุ่มสาวในภาคเกษตรออกไปอยู่ที่อื่น นอกจากนี้รายได้ที่เกิดจากการอพยพก็ได้ถูกนำไปใช้เพื่อการบริโภคในครัวเรือนมากกว่าที่จะถูกใช้ไปในการผลิตในภาคเกษตร สภาพดังกล่าวนี้นำไปสู่ข้อสรุปที่ว่า แม้ดูจากภายนอก ที่นาขนาดเล็กของครอบครัวยุคใหม่จะดำรงอยู่ได้ และเลี้ยงตัวได้ แต่ในสภาพความเป็นจริงแล้ว การเกษตรแบบครอบครัวของชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้พึ่งพิงอย่างลึกซึ้งต่อภาคเศรษฐกิจต่าง ๆ ที่ก้าวหน้ากว่า ตัวเลขจากสถิติภาครัฐที่แสดงให้เห็นว่าเศรษฐกิจภาคเกษตรมีคุณภาพการต่ำและน้อยลงเรื่อย ๆ ต่อเศรษฐกิจระดับภูมิภาคและเศรษฐกิจระดับชาติโดยส่วนรวม ได้สนับสนุนข้อวินิจฉัยดังกล่าวนี้ การเปลี่ยนแปลงของภาคเกษตรในชนบทภาคกลาง ซึ่งได้ประสานเข้ากับเศรษฐกิจทุนนิยมระดับชาติเร็วกว่าภาคอื่น ๆ ทั้งหมด และโดยส่วนใหญ่แล้วจบลงโดยชนชั้นชาวนาและไร่นาของชาวนาขนาดย่อมประสบกับการล้มละลายได้ทำให้ทั้งนักวิชาการและนักวางแผนทางเศรษฐกิจเตือนให้ระวังว่า จะมีการล้มละลายของชาวนาในลักษณะที่คล้ายคลึงกันเกิดขึ้นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือด้วย

ตรงข้ามกับข้อวินิจฉัยเกี่ยวกับการล้มละลายของชาวนา นักวิชาการบางคนยืนยันว่า แม้ว่าชาวนาไทยจะได้รับอิทธิพลของระบบทุนนิยมมาเป็นเวลามากกว่าหนึ่งศตวรรษแล้วก็ตาม แต่เศรษฐกิจและสังคมของชาวนาก็มิได้แตกเป็นขั้วที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกันและกระบวนการที่ชนชั้นชาวนาแปรสภาพเป็นชนชั้นกรรมาชีพก็ยังมีได้เกิดขึ้น ข้อวินิจฉัยดังกล่าวนี้ได้กระทำโดยอาศัยการวิจัยเชิง

ประจักษ์หลายชิ้นที่กระทำในช่วงทศวรรษ 1980¹ แต่ในช่วงทศวรรษต่อมา ดูเหมือนว่านักวิชาการทั้งหลายจะขาดความสนใจในการวิจัยเกี่ยวกับชนชั้นชาวนา ในช่วงหลังนี้ได้ปรากฏมีงานวิจัยจำนวนมากน้อยมาก นัก บางชิ้นในบรรดางานวิจัยเหล่านี้ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับการเป็นชาวนาแบบบางเวลาและการเป็นทั้งกรรมกรและชาวนาในเวลาเดียวกันมาใช้ในการอธิบายสถานการณ์ของชาวนาในภาคกลาง และเสนอว่าอาจใช้ได้กับภาคอื่น ๆ ด้วย แต่โดยเหตุที่นักวิชาการโดยทั่วไปมักสนใจที่จะทำการวิจัยปัญหาชนบทต่างๆที่สามารถสร้างผลกระทบในเชิงนโยบายได้รวดเร็วกว่า หรือเป็นประเด็นปัญหาที่คนทั่วไปให้ความสำคัญมากกว่า เช่น ปัญหาการจัดการทรัพยากรในชนบท การเคลื่อนไหวขององค์กรมวลชนต่างๆ เป็นต้น ดังนั้น ประเด็นเกี่ยวกับลักษณะของการเศรษฐกิจและสังคมของชาวนาและอนาคตของชาวนาจึงถูกปล่อยทิ้งไว้โดยไม่ได้ให้คำตอบแต่อย่างใด

สถานการณ์อันคลุมเครือนี้ทำให้ให้ผู้วิจัยสนใจริเริ่มโครงการวิจัยนี้ วัตถุประสงค์สำคัญของงานวิจัยชิ้นนี้ก็คือการอธิบายถึงกระบวนการเปลี่ยนแปลงของการเศรษฐกิจและสังคมของชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในการพยายามเข้าใจกระบวนการดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยพบว่าทฤษฎีเพียงหนึ่งทฤษฎีจะไม่สามารถนำมาใช้เป็นหลักชี้แนะในการอธิบายปัญหาที่มีความสลับซับซ้อนนี้ได้ ผู้วิจัยจะต้องสร้างกรอบแนวคิดในการวิจัย โดยอาศัยการประสานทฤษฎีสองสามทฤษฎีเข้าด้วยกัน บางทฤษฎีในจำนวนนี้ก็มีความขัดแย้งกัน ตัวอย่างเช่น ทฤษฎีมาร์กซิสต์และทฤษฎีของชานานอฟ เป็นต้น นอกจากนี้ ผู้วิจัยได้นำแนวคิดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของสังคมชาวนาที่เสนอโดยนักทฤษฎีร่วมสมัย เช่น ธีโอดอร์ ชานิน (Theodor Shanin) และอชวานิ เซธ (Ashwani Saitth) มาใช้ด้วย เนื่องจากเศรษฐกิจและสังคมของชาวนาในปัจจุบันได้มีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างมากจนเกินเลยจุดที่ทฤษฎีคลาสสิกจะอธิบายได้ทั้งหมด แม้ว่าบางส่วนของทฤษฎีคลาสสิกเหล่านี้จะสามารถนำมาใช้ได้ก็อยู่ก็ตาม

สำหรับพื้นที่ของการวิจัย ผู้วิจัยได้เลือกลุ่มน้ำพองเป็นพื้นที่ในการศึกษาวิจัย ลุ่มน้ำพองเป็นลุ่มน้ำสาขาของลุ่มน้ำที่ใหญ่ที่สุดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือคือลุ่มน้ำมูล-ชี อาจกล่าวได้ว่า แทบจะไม่เคยมีการวิจัยทางสังคมศาสตร์มาก่อนเลยในลุ่มน้ำพอง แม้ว่าลุ่มน้ำนี้จะเป้าหมายของการพัฒนาแบบทันสมัยและการพัฒนาแบบทุนนิยมมาตั้งแต่ช่วงปลายของทศวรรษ 1950 เชื้อนที่ใหญ่ที่สุดของภาคอีสานได้ถูกสร้างขึ้นมาในช่วงต้นของทศวรรษ 1960 เพื่อให้กำเนิดไฟฟ้าพลังน้ำและการชลประทาน หลังจากการสร้างเขื่อนเสร็จสิ้นลง บริเวณลุ่มน้ำนี้สามารถแบ่งออกได้เป็นสามเขต คือ เขตต้นน้ำ เขตอ่างเก็บน้ำ และเขตชลประทานส่งน้ำตอนล่างของเขื่อน ในแต่ละเขตผู้วิจัยได้เลือกหมู่บ้านจำนวนหนึ่งหมู่บ้าน รวมทั้งสิ้นสามหมู่บ้าน เพื่อการศึกษาในทางลึก และเพื่อวัตถุประสงค์ในทางเปรียบเทียบ

¹ ทศวรรษ 1980 หมายถึงทศวรรษ หรือระยะเวลา 10 ปี ที่เริ่มจากปี 1980 (1980-1989) แปลจากภาษาอังกฤษคือ 1980s

งานวิจัยชิ้นนี้แบ่งออกเป็นแปดบท หลังจากบทแนะนำเรื่องนี้แล้ว บทที่สองจะได้กล่าวถึงประเด็นทางทฤษฎีเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของการเศรษฐกิจแบบชวานา ทฤษฎี 2-3 ทฤษฎีและแนวคิดบางประการได้ถูกนำมาถกเถียงที่ได้กล่าวไว้แล้วข้างต้น กรอบแนวคิดในการวิจัยและระเบียบวิธีวิจัยได้ให้ไว้ในตอนท้ายของบทที่สอง บทที่สามได้ให้ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือและรูปลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมของภาคนี้โดยยึดถือการศึกษาทางเอกสารเป็นสำคัญ แม้ว่านักวิชาการส่วนใหญ่จะมีข้อสรุปว่าภาคกลางของไทยได้ถูกรวมเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของระบบทุนนิยมโลกผ่านการผลิตข้าวเชิงพาณิชย์มาตั้งแต่การลงนามในสนธิสัญญาบาวริงในปี 1855 ระหว่างประเทศไทย (สยาม) กับบริเตน (เกาะอังกฤษรวมทั้งเวลส์และสกอตแลนด์) แต่เศรษฐกิจของภาคตะวันออกเฉียงเหนือก็ยังคงเป็นเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตนเองเป็นสำคัญอยู่ยาวนานหลายทศวรรษนับจากการลงนามในสนธิสัญญาดังกล่าว การที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีที่ตั้งที่โดดเดี่ยวเชิงภูมิศาสตร์ ถูกขวางกั้นด้วยเทือกเขาพร้อมด้วยป่าที่หนาทึบและโรคไข้ป่าได้ทำให้ภูมิภาคนี้อยู่ห่างไกลจากรัฐบาลกรุงเทพฯในระดับหนึ่ง การขยายทางรถไฟไปสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือในปี 1900 ได้ดึงเอาการเศรษฐกิจและการเมืองของภาคตะวันออกเฉียงเหนือใกล้กรุงเทพฯ เข้ามาบ้าง ชวานาได้เริ่มทำการผลิตสินค้าขั้นปฐม คือการผลิตข้าวเพื่อขายให้แก่ตลาดโลก อย่างไรก็ตามยังคงเป็นการดวนเกินไปที่ จะสรุปว่า เศรษฐกิจของชวานาถูกรวมเข้าไปในรูปแบบการผลิตแบบทุนนิยมแล้ว เนื่องจากวัฏจักรการผลิตซ้ำของครอบครัวชวานาส่วนใหญ่ยังคงสามารถเกิดขึ้นได้ภายนอกความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจแบบสินค้า ชวานาภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้เข้าไปเกี่ยวข้องในการผลิตพืชเศรษฐกิจ (cash crops) ในเชิงพาณิชย์มากขึ้นมาตั้งแต่ช่วงต้นของทศวรรษ 1960 เมื่อมีการสร้างถนนยุทธศาสตร์เข้าไปสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภายในระยะเวลาสิบปีต่อมา ถนนก็เข้าไปถึงเมืองใหญ่เกือบทั้งหมด การผลิตแบบสินค้าได้ช่วยให้ชวานาสามารถมีรายได้เพิ่มเติมบ้าง แต่ในขณะเดียวกันก็ได้ทำให้พื้นฐานทางทรัพยากรของชนบททรุดโทรมลงอย่างรวดเร็ว นี่เป็นภาวะที่ซับซ้อน เพราะว่าแม้ชวานาจะทำการผลิตพืชเศรษฐกิจเพื่อการค้า แต่รายได้จากการผลิตเพื่อการค้าก็ไม่พอที่จะประทังชีวิตอยู่ดี ชวานาจึงยังคงการผลิตข้าวเพื่อบริโภค รวมทั้งการผลิต เก็บ ล่า หวานอาหารจากผืนดินและธรรมชาติแวดล้อม โดยอาศัยเทคโนโลยีแบบง่าย ๆ และการใช้แรงงานในครอบครัว จึงอาจกล่าวได้ว่า หลังจากเกือบห้าทศวรรษของการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ภาคตะวันออกเฉียงเหนือก็ยังคงเป็นภาคที่มีความล้าหลังทางเศรษฐกิจอยู่นั่นเอง

จากภูมิหลังของพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ดังกล่าวนี้ ในบทที่สี่ถัดไปผู้วิจัยจะได้นำเสนอข้อมูลของหมู่บ้านแห่งหนึ่งในเขตลุ่มแม่น้ำพอง โดยอาศัยการสำรวจภาคสนามของผู้วิจัยเอง โนนกลางเป็นหมู่บ้านที่ได้รับผลกระทบโดยตรงจากโครงการพัฒนาของรัฐที่เน้นการพัฒนาระบบโครงสร้างพื้นฐานเพื่อส่งเสริมการพัฒนาอุตสาหกรรมและเกษตรกรรมแบบสมัยใหม่ในเขตลุ่มน้ำนี้มาตั้งแต่ช่วงต้นทศวรรษ 1960 การสร้างเขื่อนขนาดใหญ่เพื่อผลิตกระแสไฟฟ้าและเพื่อพัฒนาระบบชล

ประธานทำให้หมู่บ้านทั้งหมู่บ้านจมอยู่ใต้อ่างเก็บน้ำของเขื่อน ชาวนาส่วนหนึ่งพากันอพยพไปอยู่ในเขตป่าใกล้เคียง ปลูกสร้างบ้านเรือนขึ้น ถางป่า ค่อยๆปรับผืนดินทำเป็นคันคูน และในที่สุดก็สามารถสร้างชุมชนชาวนาแห่งใหม่ขึ้นมาได้ บทเรียนจากประสบการณ์ในอดีตเกี่ยวกับพฤติกรรมต่างๆที่ไม่ยุติธรรมของรัฐทำให้ชาวนาที่มีลักษณะยืนหยัดมากขึ้นในสิทธิของตน พวกเขาต่อสู้จนสามารถได้รับการชลประทาน ซึ่งแรกเริ่มเดิมทีไม่อยู่ในแผนการของรัฐบาล และยังมีความสามารถที่จะผลักดันให้สำนักงานประมงจังหวัดเปลี่ยนแปลงกฎระเบียบที่ไม่เป็นธรรม ซึ่งเคยก่อผลเสียต่อชาวประมงขนาดเล็กที่ทำมาหากินในเขตอ่างเก็บน้ำของเขื่อน สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงพลังซ่อนเร้นแห่งการปฏิบัติการแบบรวมหมู่ของชาวนา และความเข้มแข็งของวัฒนธรรมชาวนาและชุมชน ในส่วนของเกษตรกรของหมู่บ้านนั้น งานวิจัยได้โต้แย้งว่าในบางพื้นที่ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งสามารถเข้าถึงความสะดวกด้านการคมนาคมได้น้อยกว่า หรือเข้าถึงได้ช้ากว่า หมู่บ้านได้รับการศึกษาแบบยังชีพไว้จนกระทั่งช่วงปลายของทศวรรษ 1960 และในบางพื้นที่ที่รักษาไว้จนกระทั่งช่วงต้นของทศวรรษ 1970 สำหรับหมู่บ้านโนนกลางนั้น การสร้างถนนในช่วงปลายของทศวรรษ 1960 คือหลังจากเขื่อนได้สร้างแล้วเสร็จ ได้ทำให้เศรษฐกิจของหมู่บ้านเข้าไปใกล้ชิดกับเศรษฐกิจแห่งชาติมากขึ้น ผู้คนได้เริ่มผลิตพืชเศรษฐกิจหลายอย่างเป็นสินค้าเพื่อขาย และได้ขยายกิจกรรมเศรษฐกิจแบบเกษตรครัวเรือนไปสู่งานนอกการเกษตร แม้กระนั้นก็ตามมากกว่าร้อยละ 80 ของครอบครัวทั้งหมดยังคงปลูกข้าวเหนียวเพื่อบริโภคในครัวเรือนต่อไป ส่วนที่เหลืออีกร้อยละ 20 เป็นชาวประมงที่ไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง ผู้ซึ่งหาเลี้ยงชีพโดยการทำประมงในอ่างเก็บน้ำเหนือเขื่อนและการอพยพทำงานทำในต่างถิ่น

จากการวิเคราะห์หมู่บ้านโนนกลางดังกล่าว เราได้ประเด็นที่เป็นใจกลางอย่างน้อยสองประเด็น ประการแรก ครอบครัวของชาวนาแสดงบทบาทที่สำคัญในการตอบสนองต่อการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่คุกคามต่อการดำรงชีพของสมาชิกในครอบครัว โอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรในชนบทที่แตกต่างกันยังผลให้มีรูปแบบในการแสวงหาวิธีการดำรงชีพที่แตกต่างกัน แต่แบบแผนที่เหมือนกันอย่างหนึ่งดูเหมือนจะเป็นการขยายกิจกรรมทางเศรษฐกิจไปสู่กิจกรรมนอกการเกษตร ในขณะเดียวกันก็รักษาการผลิตข้าวเพื่อเลี้ยงชีพเอาไว้ ประการที่สอง ในสภาพการณ์บางอย่าง การกระทำของชาวนาในรูปของปัจเจกชนและครอบครัวจะไม่ได้ผล ตัวอย่างเช่น เมื่อเผชิญกับการปฏิบัติที่ไม่เป็นธรรมของอำนาจรัฐ ในกรณีเช่นนั้นชาวนาจึงจะปฏิบัติการแบบรวมหมู่และใช้พลังของชุมชนเพื่อให้บรรลุเป้าหมายของพวกเขา

ในบทที่ห้า ผู้วิจัยได้นำเสนอการวิเคราะห์ข้อมูลของหมู่บ้านแห่งที่สอง บ้านโคกสูงตั้งอยู่ในส่วนบนของลุ่มน้ำและไม่ได้ประสบผลกระทบโดยตรงจากการสร้างเขื่อน คนส่วนใหญ่ที่อาศัยอยู่ที่บ้านโคกสูงเป็นเครือญาติกันและมีภูมิสำเนาเดิมจากที่เดียวกัน ยกเว้นประมาณ 20 ครัวเรือนที่อพยพเข้ามาตั้งบ้านเรือนด้วยเพราะบ้านเดิมถูกน้ำท่วมจากการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ หมู่บ้านนี้มีการอพยพแรงงานมาก เนื่องจากทางเลือกเกี่ยวกับอาชีพการเกษตรกรรมและนอกเกษตรกรรมถูกจำกัดอย่าง

มาก ค่าตอบแทนจากผู้อพยพไปทำงานทำในต่างถิ่นได้กลายเป็นแหล่งที่มาอันสำคัญของรายได้สำหรับชาวบ้านเหล่านี้ รายได้จากผู้อพยพไปทำงานต่างถิ่นจำนวนหนึ่งถูกนำไปใช้เพื่อการลงทุนในการผลิตข้าว ตามความเป็นจริงแล้ว การใช้เงินที่ผู้อพยพแรงงานส่งกลับมาให้ไปในการลงทุนทางการเกษตรสามารถพบได้ในทั้งสามหมู่บ้านในโครงการวิจัยนี้ ซึ่งข้อค้นพบนี้ขัดแย้งกับผลการวิจัยของงานวิจัยชิ้นอื่นๆ ที่เกี่ยวกับการเคลื่อนย้ายแรงงานจากชนบทสู่เมืองในประเทศไทย งานวิจัยนี้ยังแสดงให้เห็นว่าชาวนาได้ระดมเงินสดจากแหล่งอื่นๆ หลายแหล่งเพื่อลงทุนในการผลิตข้าว ซึ่งได้กระทำต่อมาอย่างไม่ขาดสายในทุกๆ ปีโดยครอบครัวของชาวนาส่วนใหญ่ในหมู่บ้าน นี้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของการผลิตข้าวเพื่อเลี้ยงตัวเองในเศรษฐกิจของชาวนา

งานวิจัยนี้ได้ชี้ให้เห็นความจริงที่ว่าโครงการพัฒนาต่างๆ ที่ริเริ่มโดยรัฐนั้นอาจยังผลให้ชาวนาหมดโอกาสที่จะเข้าถึงและเข้าควบคุมทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นได้ โครงการเหล่านี้ยังอาจนำไปสู่ความขัดแย้งกันภายในหมู่บ้านอีกด้วย ในกรณีของหมู่บ้านโนนกลางตามที่กล่าวข้างต้น ชาวนาได้สูญเสียที่ดินของตนเนื่องจากการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ ที่หมู่บ้านโคกสูง ชาวนาสามารถเข้าถึงและควบคุมหนองน้ำของหมู่บ้านหมู่บ้านได้น้อยลง อันเป็นผลสืบเนื่องจากการดำเนินโครงการพัฒนาของรัฐที่ต้องการพัฒนาแหล่งน้ำของชุมชนตลอดจนพัฒนาอาชีพให้แก่ชาวนา การขุดลอกหนองบึงตามธรรมชาติให้กลายเป็นอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่และลิกได้ทำลายแหล่งอาหารของคนจน เด็ก และผู้หญิง การพัฒนาอาชีพเลี้ยงปลาซึ่งริเริ่มโดยกลไกรัฐ ได้ให้อภิสิทธิ์แก่คนกลุ่มเล็ก ๆ ในหมู่บ้านที่จะใช้ประโยชน์จากอ่างเก็บน้ำและโดยผลจากการนั้นได้สร้างความขัดแย้งที่ยังไม่อาจแก้ไขได้ในชุมชนเล็กๆ ของชาวนาดังกล่าวนั้น

บทที่ 6 ได้นำเสนอการวิเคราะห์ข้อมูลของหมู่บ้านสุดท้ายในโครงการศึกษานี้ หมู่บ้านหนองเตม ตั้งอยู่ตอนล่างของกลุ่มแม่น้ำพองในเขตที่ได้รับการชลประทาน ซึ่งสภาพเช่นนี้เป็นไปได้เพราะมีการสร้างเขื่อนน้ำพองหรือเขื่อนอุบลรัตน์อันเป็นเป้าหมายของการพัฒนา อาจกล่าวได้ว่าระบบชลประทานน้ำพอง-หนองหวาย ซึ่งอาศัยน้ำจากเขื่อนอุบลรัตน์ ประสบความสำเร็จอย่างยิ่งในการพัฒนาเกษตรกรรมในเขตนี้ อาจกล่าวได้ว่า หนองเตม เป็นหมู่บ้านแห่งการเกษตรเชิงพาณิชย์ โดยพิจารณาจากข้อที่ว่าการผลิตภาคเกษตร และกิจกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการเกษตร และรายได้ที่หาได้จากกิจกรรมเหล่านี้ สามารถเลี้ยงชีวิตประชากรส่วนใหญ่ในหมู่บ้านได้ ระบบชลประทานได้แสดงบทบาทที่สำคัญในการพัฒนาภาคเกษตรกรรม ชาวบ้านส่วนมากสามารถปลูกข้าวได้สองครั้งต่อปี และยังสามารถขยายไปสู่การเพาะปลูกพืชชนิดอื่นๆ ที่ให้ผลตอบแทนทางเศรษฐกิจที่ดีกว่า เช่น การปลูกผัก และการปลูกพืชเพื่อเอาเมล็ดพันธุ์ ในหมู่บ้านนี้พบว่ามากกว่าร้อยละ 90 ของครัวเรือนในหมู่บ้านปลูกข้าว และมากกว่าร้อยละ 50 ของครัวเรือนประกอบกิจการเลี้ยงสัตว์เพื่อวัตถุประสงค์เชิงพาณิชย์ เกษตรกรรมในหมู่บ้านมีลักษณะหลากหลาย และมีการพัฒนามากกว่าอีก 2 หมู่บ้าน การผลิตผักเพื่อขายจำเป็นต้องมีการล้างทำความสะอาด บรรจุหีบห่อในขั้นมูลฐาน การผลิต

เมล็ดพันธุ์แบบเข้มข้น(เช่น เมล็ดพันธุ์พริก แดงแคนตาลูป) ต้องการแรงงานมากในบางช่วงเวลาเช่น ในช่วงของการผสมเกสร สภาพเช่นนี้ก่อให้เกิดการจ้างงานในหมู่บ้าน ผลก็คืออัตราผู้อพยพไปทำงานทำในหมู่บ้านนี้ต่ำกว่าอัตราอพยพในอีกสองหมู่บ้านเป็นอย่างมาก แทบจะครึ่งต่อครึ่ง

แม้ว่าหมู่บ้านหนองเดิมจะอยู่ใกล้เขตเมืองมากกว่าอีกสองหมู่บ้าน คือตั้งอยู่ห่างจากนครขอนแก่นประมาณ 15 กิโลเมตรเท่านั้น แต่หมู่บ้านแห่งนี้ก็ยังคงรักษาชนบทประเพณีหลายอย่างเอาไว้มากกว่าครึ่งหนึ่งครอบครัวในหมู่บ้านนี้ยังคงมีการแลกเปลี่ยนแรงงานในขนาดที่มากกว่าอีกสองหมู่บ้านถึงร้อยละห้าสิบ นอกจากนี้ หมู่บ้านนี้ยังคงรักษาประเพณีการแบ่งปันที่ดินสาธารณะของชุมชนให้แก่ครอบครัวที่ไม่มีที่ดินเลยหรือมีที่ดินทำกินไม่พอยังชีพ โดยมีระบบการจัดแบ่งที่ดินใหม่ทุกปีและกระทำต่อเนื่องมาจากอดีตจนถึงปัจจุบัน ผลก็คือครอบครัวที่ทำนาสามารถปลูกข้าวได้ทุกปีโดยไม่ว่างเว้น อย่างน้อยก็เพื่อการบริโภคในครัวเรือน ประเพณีเหล่านี้ (และค่านิยมที่อยู่เบื้องหลัง) ได้รับการรักษาไว้เพราะว่ามันยังคงรับใช้ชุมชนอย่างดี และเหมาะสมกับการเศรษฐกิจของหมู่บ้านที่มีภาคเกษตรเป็นพื้นฐาน และยังแสดงให้เห็นถึงระบบการผลิตเพื่อยังชีพที่ยังดำรงอยู่ในสังคมชานา แม้ว่าการผลิตส่วนหนึ่งจะเข้าสู่ระบบการผลิตแบบเป็นสินค้าแล้ว

ข้อมูลเกี่ยวกับหมู่บ้านที่นำอภิปรายในสามบทข้างต้นได้ชี้ให้เห็นว่า การแตกตัวของเศรษฐกิจหมู่บ้านจากการผลิตข้าวและการปลูกพืชทางเศรษฐกิจเพียงไม่กี่อย่างไปสู่การจ้างงานนอกภาคการเกษตรได้กลายเป็นลักษณะพิเศษที่สำคัญของเศรษฐกิจหมู่บ้าน ดังนั้นบทที่เจ็ดจึงเริ่มต้นด้วยการอภิปรายถึงส่วนที่มีใช้งานในไร่นาของเศรษฐกิจแห่งครอบครัวชานา ได้แก่ การรับจ้างทางการเกษตรในท้องถิ่น กิจกรรมนอกการเกษตร (รวมถึงการจ้างงานที่มีใช้งานเกษตรในท้องถิ่น และกิจกรรมต่างๆ ของผู้ประกอบการในท้องถิ่น) และการอพยพไปทำงานทำในต่างถิ่น งานวิจัยได้ชี้ให้เห็นข้อเท็จจริงที่ว่า แม้แรงงานรับจ้างภาคเกษตรและกิจกรรมนอกการเกษตรในท้องถิ่นได้มีแนวโน้มที่เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ แต่โอกาสในการมีงานทำในหมู่บ้านก็ยังคงต่ำมาก ผลก็คือการอพยพย้ายถิ่นฐานไปทำงานทำในต่างถิ่นกลายเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจนอการเกษตรที่แพร่หลาย อันที่จริงแล้วในงานวิจัยหลายชิ้น การอพยพไปทำงานทำในต่างถิ่นถูกมองว่าเป็นรูปแบบเดียวของกิจกรรมนอการเกษตรของชานา และคำทั้งสองนี้ได้ถูกนำไปใช้แทนกันอยู่เป็นประจำ ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่าการอพยพไปทำงานทำในต่างถิ่นเป็นรูปแบบที่ปรากฏแพร่หลายมากที่สุดของกิจกรรมนอการเกษตรในชนบทไทยช่วงเวลาหลายทศวรรษมานี้

การวิเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับการจ้างแรงงานในหมู่บ้านได้ชี้ให้เห็นว่า ในสามหมู่บ้านนี้ได้มีการจ้างแรงงานมากกว่า 6000 คน-วันต่อปี ในรูปของการรับจ้างรายวัน แสดงให้เห็นว่าในท้องถิ่นนี้มีการขาดแคลนแรงงาน แต่ข้อที่น่าสนใจก็คือ ทั้งๆ ที่มีกรขาดแคลนแรงงาน แต่ผู้คนในหมู่บ้านเหล่านี้ยังต้องอพยพไปทำงานทำในที่อื่น ที่เป็นเช่นนี้เพราะการขาดแคลนแรงงานเกิดขึ้นเฉพาะฤดูกาลและดำรงอยู่เพียงระยะสั้นๆ ในช่วงฤดูปักดำ และฤดูเก็บเกี่ยวเท่านั้น (สภาพเช่นนี้ถูกกำหนดโดยฤดู

กาล ช่วงแสง ช่วงระยะของการปล่อยน้ำในระบบชลประทานซึ่งมีผลต่อเวลาเริ่มทำนา และการรณรงค์ให้ชาวนาใช้พันธุ์ข้าวสายพันธุ์ใหม่ที่ให้ผลผลิตสูงจนเกิดการปลูกข้าวสายพันธุ์เหมือน ๆ กันหมดในท้องถิ่น แต่กลับมีผลคือข้าวสุกพร้อมกันและต้องเร่งเก็บเกี่ยวพร้อมกัน) เมื่อทุกครอบครัวต่างก็พยายามทำงานการเกษตรของตนให้เสร็จ พวกเขาต่างให้ความสำคัญอันดับแรกแก่งานในไร่นาของตน และให้ความสำคัญอันดับรองแก่พันธะในการแลกเปลี่ยนแรงงาน เมื่อเป็นเช่นนี้ความต้องการที่จะได้แรงงานเสริมจึงกระทำได้โดยการจ้างแรงงานจากต่างถิ่นที่เข้ามาหารับจ้างในช่วงเวลาเร่งด่วนนี้ สาเหตุสำคัญที่อยู่เบื้องหลังสภาพเช่นนี้ก็คือลักษณะพิเศษของการเศรษฐกิจของชาวนาตะวันออกเฉียงเหนือ นั่นคือการมีวัฒนธรรมข้าวเป็นวิถีวัฒนธรรมหลักของชุมชน และการมีไร่นาของครอบครัวเล็ก ๆ เป็นหน่วยการผลิตที่สำคัญซึ่งดำรงอยู่อย่างแพร่หลายในชุมชน

เนื่องจากการอพยพไปทำงานทำในต่างแดน คือ รูปแบบที่สำคัญที่สุดของการแตกตัวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจ งานวิจัยชิ้นนี้จึงสำรวจปัญหานี้โดยมองการอพยพไปทำงานทำว่า เป็นทั้งการตอบสนองต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม และเป็นเครื่องมือในการสร้างการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม กล่าวอีกนัยหนึ่งการอพยพไปทำงานทำได้ถูกมองว่าเป็นส่วนหนึ่งของยุทธศาสตร์ของครอบครัวชาวนาที่จะตอบสนองต่อการเปลี่ยนแปลง และเป็นวิธีสร้างการเปลี่ยนแปลงโดยตัวของพวกเขาเอง สิ่งที่มีความสำคัญเป็นพิเศษก็คือการค้นหว่าการอพยพไปทำงานทำได้ส่งผลกระทบต่อเศรษฐกิจของครอบครัวอย่างไร งานวิจัยชิ้นนี้ได้ค้นพบว่าครอบครัวส่วนใหญ่ได้รับเงินที่ส่งมาให้จากสมาชิกครอบครัวที่อพยพไปทำงานทำ และครอบครัวส่วนใหญ่ที่ได้รับเงินที่ส่งกลับมา ได้ใช้เงินส่วนหนึ่งไปลงทุนในด้านการเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านการผลิตข้าวเหนียวเพื่อบริโภคในครอบครัว สภาพความเป็นจริงดังกล่าวนี้ชี้ให้เห็นว่าการผลิตข้าวเพื่อเลี้ยงชีพยังคงมีบทบาทสำคัญในเศรษฐกิจของชาวนา ทั้ง ๆ ที่มีการแตกตัวทางเศรษฐกิจเป็นรูปอื่น ๆ สำหรับครอบครัวชาวนาที่ยากจนแล้ว เงินที่ส่งกลับมาให้ทำให้พวกเขาผลิตข้าวต่อไปได้ ถ้าปราศจากเงินที่ส่งมาให้จากผู้อพยพไปทำงานทำในต่างถิ่นเสียแล้ว ครอบครัวในชนบทต่าง ๆ ที่ยากจนและขาดแคลนที่ดินทำกินอย่างพอเพียงอาจละทิ้งการเกษตรไปเลยก็ได้

บทที่เจ็ดเป็นการวิเคราะห์ผลกระทบของการแตกตัวไปสู่การทำงานภาคนอกเกษตรที่มีต่อการแตกชนชั้นในสังคมชาวนา งานวิจัยนี้ได้โต้แย้งว่าการเติบโตของการเศรษฐกิจนอกภาคเกษตรมิได้ส่งผลให้เกิดการเคลื่อนที่ของทุนหรือการเคลื่อนที่ของแรงงานในรูปแบบที่สมบูรณ์ ในทางทฤษฎีแล้วการเติบโตของเศรษฐกิจนอกภาคการเกษตรอาจส่งผลให้เกิดการเคลื่อนย้ายทุนในหมู่กลุ่มบุคคลที่ร่ำรวย ผู้ซึ่งอาจเลือกลงทุนในกิจกรรมแบบผู้ประกอบการมากขึ้น แทนที่จะนำเงินไปลงทุนในภาคเกษตรกรรม เนื่องจากข้อจำกัดในด้านการดูดซับทุนในภาคการเกษตร และขั้นสุดท้ายแล้วอาจจบลงโดยการขายที่ดินออกไปเสียเลย ความเป็นไปได้ อีกอย่างก็คือผู้ประกอบการที่มีเงินเหล่านี้อาจนำเงินไปลงทุนสะสมที่ดิน งานวิจัยชิ้นนี้ได้ชี้ให้เห็นว่า ไม่มีข้อใดในบรรดาทางเลือกทั้งสองนี้มีรูปแบบที่

สมบูรณ์ในเขตลุ่มแม่น้ำพอง การเติบโตของผู้ประกอบการในชนบทถูกจำกัดโดยปัจจัยหลายอย่าง ที่สำคัญคือ ทุนอันจำกัดและความไม่เชี่ยวชาญของผู้ประกอบการในชนบทเอง และการแข่งขันจากผู้ประกอบการในเมืองที่มีทั้งเงินทุนและความเป็นมืออาชีพสูงกว่า เหล่านี้ ทำให้วิสาหกิจในระดับหมู่บ้านไม่สามารถขยายตัวได้ และในขณะเดียวกันการรวมศูนย์ของที่ดินก็ไม่เกิด เนื่องจากผู้ประกอบการที่มีเงินในหมู่บ้านมักจะทำให้ความสำคัญแก่การให้การศึกษาระดับสูงแก่พวกลูก การทำเช่นนี้ มีผลทำให้พวกเขาไม่มีความสนใจที่จะซื้อที่ดินเพิ่ม เนื่องจากพวกลูกๆ ที่มีการศึกษาของพวกเขา มักโยกย้ายไปอยู่ไกลจากบ้าน เพื่อไปทำงานในสถานที่ที่มีงานที่เหมาะสมกับคุณวุฒิทางการศึกษาซึ่งมักไม่ใช่งานในหมู่บ้าน การที่ลูกไปอยู่ไกลนี้ยังทำให้ผู้ประกอบการและชาวนารวยรู้สึกถึงความจำเป็นของการพึ่งพิงเพื่อนบ้านมากขึ้น ทำให้พวกเขายังคงรักษาความสัมพันธ์ที่ดีกับเพื่อนบ้านไว้

ข้อสรุปเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาในบริเวณลุ่มน้ำพองได้ให้ไว้ในบทที่แปด การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมสามแบบในลุ่มแม่น้ำพอง ลักษณะร่วมของการเปลี่ยนแปลง ตลอดจนข้อสรุปเกี่ยวกับยุทธศาสตร์ของครอบครัวชาวนาก็ได้นำเสนอไว้ในบทนี้ งานวิจัยนี้ นำสู่ข้อสรุปว่า กลยุทธ์ในการปรับตัวของครอบครัวชาวนา การตอบสนองและการตอบโต้ รวมทั้งปฏิบัติการในระดับชุมชนโดยรวม มีส่วนกำหนดลักษณะเฉพาะของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม การตอบสนองของชาวนาต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจก็ดี การปรับตัวเข้าหา และการต่อต้านต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจก็ดี มักไม่มีรูปแบบที่เป็นหนึ่งเดียว ด้วยเหตุฉะนี้ รูปลักษณะของทุนนิยมและการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาจึงมักไม่มีรูปลักษณะเดียวเช่นกัน

บทที่ 2

ทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องและกรอบแนวคิดในการวิจัย

2.1 กระบวนการเปลี่ยนผ่านที่ยืดเยื้อของเศรษฐกิจชานานาสู่ระบบทุนนิยม

การค้นคว้าส่วนใหญ่เกี่ยวกับพัฒนาการของทุนนิยมในเขตชนบทและกระบวนการแห่งการเปลี่ยนแปลงของชานานาไทยอันเป็นผลจากการนี้ ได้รับอิทธิพลจากทฤษฎีมาร์กซิสต์และเป็นงานค้นคว้าที่ทำกันมาในระยะเวลาไม่นานนัก งานค้นคว้าที่เคยมีมาก่อนเป็นงานเกี่ยวกับวิถีชีวิตในชนบทและสังคมชนบท ซึ่งพบได้ในวิชาใหญ่ๆ สามวิชาคือ วรรณกรรมพื้นบ้าน โบราณคดี และมานุษยวิทยา (ฉัตรทิพย์ 2001) งานวิจัยเชิงมานุษยวิทยาช่วงต้นๆ ซึ่งศึกษาสภาพชีวิตและสังคมหมู่บ้านไทย ปรากฏเห็นได้ประมาณปี 1950-1970 ส่วนใหญ่เป็นงานที่เขียนโดยนักวิชาการตะวันตกและได้รับการชี้แนะโดยทฤษฎีโครงสร้างการหน้าที่และทฤษฎีการทันสมัย งานค้นคว้าเหล่านี้พยายามหาข้อสรุปและอธิบายถึงโครงสร้างสังคมชานานาไทย ชานานาไทยถูกนำเสนอในลักษณะที่ถูกผูกมัดโดยชนบทรูปแบบนิยมประเพณีต่างๆ และมีลักษณะที่ไม่ตอบสนองต่อการพัฒนาสู่ความทันสมัย เช่น งานของจอห์น เดอ ยัง (John de Young, 1995) และแจค เอ็ม พ็อตเตอร์ (Jack M. Potter, 1976) เป็นต้น

ความพยายามที่จะอธิบายรูปลักษณ์ทางเศรษฐกิจและสังคมของสังคมไทยช่วงก่อนหน้าระบบทุนนิยมและการเปลี่ยนแปลงของชนบทอันเป็นผลจากการขยายตัวของระบบทุนนิยม ได้ปรากฏในงานค้นคว้าของจิตร ภูมิศักดิ์ (1979)¹ ชัยอนันต์ สมุทวณิช (1976), ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสุธี ประศาสน์เศรษฐ์ (1976) และฉัตรทิพย์ นาถสุภา (1984) จิตร ภูมิศักดิ์ ยืนยันว่าระบบศักดินา² ได้ขัดขวางพัฒนาการของทุนนิยมในประเทศไทย และด้วยโครงสร้างของสังคมแบบศักดินา ชานานาและชนชั้นผู้ใช้แรงงานได้ถูกขูดรีด ภายใต้ระบบศักดินา พระมหากษัตริย์ ราชวงศ์ และบรรดาขุนนางทั้งปวงได้ครอบครองที่ดินต่างๆ ภายในประเทศ และได้ดึงเอามูลค่าส่วนเกินของแรงงาน ภาษีและศุลกากรในรูปแบบต่างๆ จากราชบูรณธรรมดา นักวิชาการใน

¹ โฉมหน้าศักดินาไทย ตีพิมพ์ครั้งแรกในปี 1950

² ศักดินา ตามตัวอักษร หมายถึง “อำนาจเหนือที่นา” (Hong, 1984) หรือคำแปลที่เป็นทางเลือกที่มีความหมายใกล้เคียงกับภาพความเข้าใจข้างต้น ก็คือ “การจัดสรรทรัพยากร” (Pasuk and Baker, 1995) ภายใต้ระบบดังกล่าวกษัตริย์ได้จัดสรรหน้าที่การงานและสิทธิพิเศษจำนวนหนึ่งซึ่งรวมเอาความรับผิดชอบต่างๆ ทางด้านบริหาร, การทหาร, การมียศตำแหน่งอันทรงเกียรติและการมีบทบาทควบคุมประชาชนเข้าด้วยกัน นับแต่ช่วงปลายศตวรรษที่สิบหกเป็นต้นมา สิ่งที่พระราชทานให้เหล่านี้ได้ประมวลเข้าเป็นระบบอันเดียว ข้าราชการบริหารทุกคนที่อยู่ใต้พระมหากษัตริย์ตามทฤษฎีแล้วได้รับพระราชทานตำแหน่งที่วัดด้วยหน่วยของศักดินา แม้ระบบศักดินาอาจมีลักษณะพิเศษบางอย่างซึ่งใกล้เคียงกับศักดินาของยุโรป โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้อผูกพันของชานานาที่มีต่อขุนนางและการนำเอาระบบเกณฑ์แรงงานก่อตั้งกองทัพ แต่ในด้านอื่นๆ แล้ว ศักดินามีความแตกต่างในชั้นมูลฐาน ภายใต้ระบบศักดินาข้อตกลงเกี่ยวกับการรับใช้เกี่ยวข้องกับแรงงานของชานานาโดยตรง และมีความเกี่ยวข้องกับที่ดินโดยทางอ้อมเท่านั้น (Pasuk and Baker, 1995)

สาขาเศรษฐศาสตร์การเมืองของทศวรรษที่ 1970 เห็นด้วยแบบจำลองของสังคมศักดินาที่มีการขูดรีดของจิตร ภูมิศักดิ์ แม้ว่าพวกเขาจะไม่เห็นด้วยกับจิตรในประเด็นที่ว่า ระบบศักดินาไทยเป็นเช่นเดียวกับระบบศักดินาของยุโรป พวกเขาโต้แย้งว่าทฤษฎีมาร์กซิสต์คลาสสิกไม่สามารถนำมาอธิบายการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของประเทศไทยและปัญหาต่างๆ ของประเทศนี้ได้ ในขณะที่จิตร ภูมิศักดิ์ ได้เน้นกรรมสิทธิ์ในที่ดินว่าเป็นพื้นฐานของการขูดรีดทางชนชั้นในประเทศไทยในช่วงก่อนการพัฒนาแบบสมัยใหม่ ชัยอนันต์ (Chai-anan, 1976) ได้นำเอาแนวคิดวิธีการผลิตแบบเอเชียมาอธิบายสังคมและการปกครองของไทย เขาได้บรรยายถึงกษัตริย์แบบสมบูรณาสิทธิราชของไทยว่าเป็น “ผู้ทรงอำนาจแบบเด็ดขาดแห่งตะวันออก” ผู้ซึ่งกุมอำนาจทั้งหมดเหนือชาวนาและขุนนางทั้งปวง พวกเขาไทยไม่เหมือนขุนนางศักดินาในยุโรปเนื่องจากพวกเขาต้องขึ้นต่อการควบคุมของกษัตริย์และถูกควบคุมโดยกฎหมายที่รื้อถอนอำนาจหลายฉบับ ตัวอย่างเช่นกฎหมายมรดก ซึ่งสกัดกั้นมิให้พวกเขาสะสมความมั่งคั่ง โดยกำหนดว่าทรัพย์สินของผู้ตายจะต้องถูกแบ่งออกเป็นชั้นเล็กชั้นน้อยและแจกจ่ายกันในหมู่บิดามารดา ภรรยา ลูก และรัฐ ดังนั้นสังคมในระยะดังกล่าวซึ่งจิตร ภูมิศักดิ์ อ้างว่าเป็นศักดินา จึงขาดแรงขับเคลื่อนภายในที่จะเปลี่ยนไปสู่วิธีการผลิตแบบทุนนิยม

ฉัตรทิพย์ (1984) ได้ชี้ให้เห็นอีกแง่หนึ่งของวิธีการผลิตแบบเอเชีย ซึ่งชัยอนันต์ ไม่ได้กล่าวถึง นั่นคือลักษณะของเศรษฐกิจหมู่บ้านแบบเลี้ยงตนเอง ซึ่งภายในระบบเศรษฐกิจแบบนี้ ชาวนาทำการผลิตทางเกษตรและหัตถกรรมเพื่อยังชีพเป็นสำคัญ ระบบทุนนิยมมีการพัฒนาขึ้นจากภายนอกหมู่บ้าน และพยายามบีบคั้นเอาส่วนเกินจากหมู่บ้านไป ในกระบวนการนี้ ทุนจากภายนอกกลายเป็นตัวจำกัดการพัฒนาของพลังการผลิตของหมู่บ้าน ระบบทุนนิยมจากภายนอกทำให้การก่อตัวของผู้ประกอบการในชนบทไม่เกิดขึ้นหรือเกิดขึ้นได้ช้า และยังทำให้กระบวนการแตกตัวเป็นชนชั้นไม่ปรากฏชัดเจนออกมาอย่างเต็มที่อีกด้วย

ทั้งฉัตรทิพย์และชัยอนันต์ ได้พยายามอธิบายรูปลักษณะทางสังคมเศรษฐกิจและการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยช่วงก่อนหน้าระบบทุนนิยมจากจุดยืนของทฤษฎีมาร์กซิสต์ แม้จะมีความเห็นที่แตกต่างกันบางประการ ข้อหนึ่งในบรรดาความสนใจที่สำคัญของนักวิชาการทั้งสองท่านนี้ก็คือ ต้องการอธิบายให้เห็นว่าเหตุใดระบบทุนนิยมจึงไม่สามารถหยั่งรากในชนบทของประเทศไทยและเหตุใดชนชั้นกลางที่เป็นอิสระ ที่เป็นคนพื้นเมืองแท้ๆ จึงมิได้เกิดขึ้น ทั้งๆ ที่ประเทศนี้ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของทุนนิยมมาตั้งแต่ปี 1855 ฉัตรทิพย์ (1944) ได้ยืนยันว่าจนกระทั่งปี 1932 เศรษฐกิจหมู่บ้านแบบเลี้ยงตนเองยังคงเป็นรูปแบบทางเศรษฐกิจที่สำคัญในภาคเหนือ ภาคใต้ และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย

ระบบทุนนิยมแทรกเข้ามาสู่ภาคเกษตรของไทยในลักษณะที่ช้ามาก จนกระทั่งทุกวันนี้ นักวิชาการที่ศึกษาปัญหาชนบทได้ตั้งข้อสังเกตว่าการแตกออกเป็นชนชั้นของชาวนาไทยตามทฤษฎีมาร์กซิสต์ เกิดขึ้นช้ามาก เทอร์ตัน (Turton, 1989 a) ครั้งหนึ่งเคยกล่าวไว้ว่า

“ตลอดเวลาลัยี่สิบกว่าปีที่ผ่านมา จำนวนของผู้ถือครองที่ดินภาคเกษตรขนาดใหญ่และ

ใหญ่มาก ได้เพิ่มทวีขึ้น และจำนวนของประชากรภาคเกษตรในชนบทที่ไม่มีที่ดินทำกินก็เพิ่มขึ้น แต่สิ่งที่สำคัญยิ่งกว่าและเป็นปัญหาให้ขบคิดมากกว่าในอันที่จะวิเคราะห์แนวโน้มภาคเกษตรก็คือ การคงมีอยู่ หรือในบางกรณีคือ การฟื้นคืนของเจ้าที่ดินขนาดเล็ก และขนาดกลางเป็นจำนวนมาก ซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของประชากรในชนบท” (Turton, 1989 a: 76; จุดเน้นเพิ่มเข้ามาโดยผู้วิจัย)

เพื่อที่จะค้นหาคำอธิบายเกี่ยวกับกระบวนการแห่งการเปลี่ยนแปลงในชนบทที่ยังเป็นปัญหาให้ขบคิดนี้ มีความจำเป็นที่จะต้องพิจารณาถึงการวิจัยที่กระทำในระดับจุลภาค นอกจากนี้ยังเป็นความปรารถนาของงานวิจัยชิ้นนี้ที่จะเข้าใจกระบวนการที่เศรษฐกิจหมู่บ้านได้ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจระดับชาติ และผลสะท้อนของการผนวกรวมนี้ที่มีต่อเศรษฐกิจและสังคมของชาวนา ดังนั้นผู้วิจัยจึงจะให้ความสนใจเป็นพิเศษแก่งานวิจัยในระดับหมู่บ้านบางชิ้น ซึ่งให้ความสนใจในประเด็นการพัฒนาแบบทุนนิยมและการเปลี่ยนผ่านไปสู่ระบบทุนนิยมของเศรษฐกิจในชนบทไทยในยุคปัจจุบัน โดยจะกล่าวถึงงานวิทยานิพนธ์ 2 ชิ้นที่เกี่ยวข้องโดยตรง คือ การค้นคว้าเกี่ยวกับการแตกตัวเป็นชนชั้นในหมู่บ้านภาคกลางโดยศิวัรักษ์ ศิวารมย์ (1985) และการค้นคว้าเกี่ยวกับการผลิตข้าวที่แปรไปสู่การผลิตแบบการค้าและกระบวนการแรงงานในหมู่บ้านภาคเหนือโดยอนันท์ กาญจนพันธ์ (Anan, 1984) ทั้งสองท่านได้ให้ความสนใจแก่ภาคเกษตรของเศรษฐกิจชาวนา และได้ข้อสรุปว่า ในสังคมชาวนาได้ปรากฏเพียงการแตกตัวเป็นชนชั้นแต่เพียงบางส่วน และการแปรสภาพเป็นการค้าแบบบางส่วนเท่านั้น

ศิวัรักษ์ ศิวารมย์ (1985) ได้ศึกษากระบวนการแตกตัวเป็นชนชั้นของชาวนาในภาคกลางในระหว่างปี 1942-1981 โดยการศึกษาเอกสารจากหอจดหมายเหตุและการสัมภาษณ์ชาวนาในจังหวัดลพบุรี นครสวรรค์และฉะเชิงเทรา เธอยืนยันว่าสังคมชาวนาในภาคกลางในช่วงต้นของทศวรรษ 1980 ได้มีความแตกต่างทางทรัพย์สินมากพอสมควรและมีความสัมพันธ์ทางสังคมที่ซับซ้อนมากขึ้นกว่าแต่ก่อน มีปัจจัยหลายอย่างทำให้เกิดความแตกต่างทางทรัพย์สิน นับตั้งแต่การเกิดขึ้นของการค้าข้าว การส่งออกข้าวโดยการสนับสนุนของรัฐในระบอบกษัตริย์ การสูญเสียของที่ดินที่สามารถบุกเบิกจับจองได้ในเขตภาคกลาง การทำให้ที่ดินกลายเป็นสินค้า การขยายตัวของการผลิตสินค้าเกษตรอย่างกว้างขวาง และการรวมเอาเศรษฐกิจไทยให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับระบบทุนนิยมโลก ผลก็คือในหมู่บ้านที่ปลูกข้าวในนครสวรรค์ ชาวนาถูกแบ่งแยกออกเป็นห้าสถานภาพด้วยกัน คือ เจ้าของที่ดิน ผู้จัดสรรที่ดิน ผู้เช่าประเภทแบ่งปันผลผลิต ผู้เช่าประเภทเสียค่าเช่าและผู้ใช้แรงงานที่ไม่มีที่ดินเลย แต่กระนั้นก็ตาม สภาวะที่ชนชั้นชาวนาแตกออกเป็นสองชนชั้นใหญ่ คือชนชั้นเจ้าที่ดินและคนงานไร้ที่ดิน ยังไม่ได้เกิดขึ้น ชาวนาที่มีที่ดินทำกินยังคงประกอบเป็นส่วนสำคัญในสังคมหมู่บ้าน และแม้ครอบครัวที่มีที่ทำกินขนาดเล็กก็ยังสามารถดำรงชีวิตและการผลิตแบบชาวนาต่อไปได้

ข้อมูลที่คล้ายคลึงกันนี้ได้ถูกค้นพบโดยอานันท์ กาญจนพันธ์ (Anan 1984) ซึ่งได้ทำการวิจัยในหมู่บ้านทางภาคเหนือ การค้นคว้าของเขาเกี่ยวกับการทำให้การผลิตข้าวกลายเป็นแบบสินค้าในภาคเหนือของประเทศไทยครอบคลุมระยะเวลาประมาณ 80 ปี นับจากปี 1900 ถึงปี 1981 อานันท์ได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในช่วงระยะสุดท้ายของช่วงที่ทำงานวิจัย (กลางทศวรรษ 1970-ปี1981) อันเป็นระยะที่รัฐบาลไทย โดยการปฏิบัติตามข้อแนะนำของธนาคารโลก ได้ขยายการลงทุนและเทคโนโลยีไปยังเศรษฐกิจชนบท ไว้ว่า

“---กระบวนการกลายเป็นชนชั้นกรรมาชีพได้เกิดขึ้นเพียงบางส่วนเท่านั้น ชาวนาส่วนใหญ่ยังคงเป็นเจ้าของที่ดินขนาดเล็ก ทำการผลิตโดยอาศัยแรงงานในครอบครัว และเครือข่ายการแลกเปลี่ยนแรงงาน” (Anan, 1984:499)

การผลิตข้าวในลักษณะ “การผลิตแบบเป็นสินค้าเพียงบางส่วน” เป็นโครงสร้างทางเศรษฐกิจที่สำคัญของภาคเหนือ สภาพเช่นนี้เป็นผลจากการพัฒนาแต่เพียงบางส่วนของตลาดที่ดินและตลาดแรงงาน ซึ่งทั้งตลาดที่ดินและตลาดแรงงานเป็นเงื่อนไขอันจำเป็นสำหรับการเจริญเติบโตของการผลิตเชิงพาณิชย์ ในภาคเหนือที่ดินเป็นสิ่งหายาก เพราะที่ที่ดินถูกครอบครองโดยหมู่บ้านเจ้านาย ผู้มีตระกูล และทนาย แต่กระนั้น ราคาของที่ดินและการซื้อขายก็มิได้ถูกกำหนดโดยปัจจัยทางเศรษฐกิจแต่เพียงอย่างเดียว อานันท์ ได้อธิบายลักษณะพิเศษของสถานการณ์นี้ในทศวรรษ 1970 ว่าการเคลื่อนไหวทางการเมืองอย่างคึกคักของชาวนาในภาคเหนือเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ให้พ่อค้าชาวจีนตัดสินใจขายหรือจ้างอรรถทรัพย์สินของพวกเขาให้แก่ธนาคารเสีย เนื่องจากกลัวที่จะเข้าไปพัวพันกับความขัดแย้งในชนบท และเนื่องจากพวกพ่อค้าเหล่านี้ไม่มีความสามารถที่จะบริหารไร่นาในเชิงพาณิชย์ได้ ตลาดแรงงานได้เกิดขึ้นแต่เพียงบางส่วนเท่านั้น และดำเนินการภายใต้กลไกนอกการตลาด เพราะคนส่วนใหญ่ในหมู่บ้านเป็นชาวนาที่มีที่ดินผู้ซึ่งทำงานในไร่นาของตนเองและยังอาศัยเครือข่ายแลกเปลี่ยนแรงงานเพื่อทำการเกษตรกรรมไม่มีต้นทุนที่สูงเกินไป เมื่อชาวนารายย่อยทั่วไปให้ความสำคัญกับไร่นาตนเองก่อน และให้ความสำคัญเป็นประการต่อมาต่อการผูกพันด้านการแลกเปลี่ยนแรงงาน แรงงานจึงหายาก แต่แทนที่เจ้าของที่ดินรายใหญ่จะใช้วิธีการขึ้นค่าแรงเพื่อให้ได้แรงงานมา พวกเจ้าที่ดินกลับพยายามที่จะเจาะเข้าไปในระบบเครือข่ายแรงงานของชาวนารายย่อยเพื่อให้ได้แรงงาน โดยใช้ความสัมพันธ์แบบระบบอุปถัมภ์เข้ามาช่วย (Anan, 1984) นอกจากนี้ จากการวิเคราะห์ของผู้วิจัยเอง จะเห็นได้ว่าชาวนาเหล่านี้นอกจากทำนาในไร่นาของตนเองแล้ว ยังสามารถทำงานรับจ้างในกิจการนอกการเกษตรตามเมืองที่ตั้งอยู่ใกล้ๆ เนื่องจากรอบเมืองเชียงใหม่มีอุตสาหกรรมรายย่อยเกิดขึ้นมากมาย ทำให้การที่เจ้าของที่ดินจะหาแรงงานเพื่อการการเกษตรทำได้ยากขึ้น และการแข่งขันเรื่องค่าแรงกับโรงงานอุตสาหกรรมก็ทำได้ยาก พวกเจ้าที่ดินจึงจำต้องหันไปใช้ความสัมพันธ์แบบประเพณีคือความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติและความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์เพื่อจ้างแรงงาน หรือมิฉะนั้นก็หันไปลงทุนในกิจการนอกเกษตรอื่น ๆ

อานันท์ระบุว่าพลังขับเคลื่อนหลายอย่างที่อยู่เบื้องหลังความสัมพันธ์ทางการผลิตที่ขัดแย้งกันเองภายในของเศรษฐกิจหมู่บ้าน ปัจจัยเหล่านี้มีความซับซ้อนอย่างสูงและตั้งอยู่บนความสัมพันธ์หลายชนิด มีทั้งความสัมพันธ์แบบพึ่งพิง ความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ และเครือข่ายทางเศรษฐกิจ ภายใต้กลไกตลาดและการทำให้เศรษฐกิจแบบประเพณีกลายเป็นแบบเงินตรา (Anan, 1984: 497)

การอภิปรายข้างต้นได้เสนอประเด็นที่สำคัญหลายประเด็น กล่าวคือ แม้เศรษฐกิจชาวนาจะได้ประสานเข้ากับเศรษฐกิจการตลาดแบบทุนนิยมมาเป็นเวลาเกือบหนึ่งศตวรรษแล้วก็ตาม แต่การทำให้การผลิตเป็นแบบสินค้าก็ตี การทำให้ชนชั้นชาวนากลายเป็นชนชั้นกรรมาชีพก็ตี รวมทั้งการแตกชนชั้นภายในเศรษฐกิจและสังคมชาวนาก็ตี ได้พัฒนาไปอย่างมาก นักวิจัยทั้งสองท่านได้ใช้ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองมาวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนา โดยการวางสังคมเศรษฐกิจของชาวนาไว้ท่ามกลางพัฒนาการทางการเมืองและทางสังคมเศรษฐกิจในขอบเขตที่กว้างขวางกว่าหมู่บ้าน คือ เศรษฐกิจระดับชาติและระดับโลก แต่เมื่อการวิจัยได้ก้าวมาถึงการอธิบายเกี่ยวกับความล่าช้าและรูปแบบที่ไม่สมบูรณ์ของการเปลี่ยนผ่าน นักวิชาการทั้งสองจะต้องหันไปมองหาปัจจัยภายในชุมชนชาวนาเอง เพื่อที่จะเข้าใจสาเหตุของการเปลี่ยนแปลงที่สลับซับซ้อนนี้ จะเห็นได้ว่าคำอธิบายของศิวิลิกส์ ตั้งอยู่บนพื้นฐานของลักษณะพิเศษทางสังคมของสังคมชาวนา นั่นคือความสัมพันธ์ทางสังคมแบบอุปถัมภ์ อานันท์ได้ให้คำอธิบายทางเศรษฐกิจที่เป็นประโยชน์ ที่สามารถเชื่อมโยงกับลักษณะพิเศษทางสังคมที่ศิวิลิกส์ได้ให้ไว้ คำอธิบายนั้นคือ การพัฒนาบางส่วนในตลาดที่ดินและแรงงาน

จากการวิเคราะห์ของผู้วิจัยเอง การใช้กลไกนอกเหนือจากเศรษฐกิจตามที่ระบุไว้โดยอานันท์ เป็นต้นว่า ความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์และการที่เจ้าของที่ดินขนาดใหญ่ได้เข้าไปใช้ประโยชน์จากการเครือข่ายการแลกเปลี่ยนแรงงานของชาวนาจนและชาวนากลาง เพื่อให้สามารถเข้าถึงแรงงานได้ เป็นผลสืบเนื่องจากลักษณะพิเศษสำคัญข้อหนึ่งเศรษฐกิจชาวนา นั่นคือการดำรงอยู่ของครอบครัวชาวนาขนาดเล็ก ซึ่งยังเป็นเจ้าของที่ดินขนาดเล็กหรือขนาดกลาง ครอบครัวที่มีที่ดินเหล่านี้มีสมาชิกของครอบครัวที่ทำงานอยู่ในทั้งภาคการเกษตรและภาคนอกการเกษตร เช่น การผลิตแบบรับเหมาช่วง และงานรับจ้างในนครเชียงใหม่ซึ่งอยู่ไม่ไกลมากนัก การที่ครอบครัวชาวนามีสมาชิกของครอบครัวเข้าร่วมในกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่หลากหลายนี้เอง ที่ทำให้ชาวนาขนาดเล็กเหล่านี้สามารถดำรงชีพในชนบทต่อไปได้ การปฏิบัติดังกล่าวนี้ทำให้การสนองแรงงานสำหรับฟาร์มแบบทุนนิยมไม่มั่นคงและไม่แน่นอน แต่ทว่าสภาพดังกล่าวนี้มิได้คุกคามชาวนาขนาดเล็ก ซึ่งอาศัยแรงงานของครอบครัวและเครือข่ายการแลกเปลี่ยนแรงงานเป็นสำคัญ สถานการณ์ดังกล่าวนี้ในด้านกลับก็ได้ให้อำนาจต่อรองมากขึ้นแก่ผู้ใช้แรงงานในหมู่บ้านซึ่งไม่มีที่ดินเลยด้วย

คำอธิบายที่สำคัญอีกชุดหนึ่งเกี่ยวกับกระบวนการที่ยืดเยื้อของการเปลี่ยนผ่านสู่ระบบทุนนิยมของชาวไทยและการดำรงอยู่ของครอบครัวชาวนาขนาดเล็กในประเทศไทย คือคำอธิบายที่

ว่า เป้าหมายของการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวนาคือ การผลิตเพื่อเลี้ยงตนเองหรือการค้าขายชีวิตอยู่ให้ได้ กระบวนการผลิตซ้ำของวัฒนธรรมชาวนา ซึ่งแสดงออกมาในลักษณะของวิถีชีวิต ระบบความเชื่อ ระบบความสัมพันธ์ทางสังคม และสถาบันทางสังคมต่างๆ ทำให้ชุมชนหมู่บ้านและประชากรของชุมชนสามารถเลี้ยงชีพให้อยู่รอดได้ทั้งๆที่ต้องเผชิญกับการขูดรีดแบบทุนนิยม คำอธิบายเช่นนี้สามารถพบเห็นได้ในการวิจัยและบทความต่างๆ ที่เขียนโดยนักวิจัยและนักวิชาการผู้ซึ่งถูกจัดไว้ภายใต้ “สำนักวัฒนธรรมชุมชน” ในระหว่างกลางทศวรรษปี 1980 ถึงช่วงต้นทศวรรษ 1990 เช่น งานวิจัยและงานเขียนของบาทหลวงนิพนธ์ เทียนวิหาร (1982), อภิชาติ ทองอยู่ (1983, 1984, 1985), บุญเพรง บ้านบางพูน (1984), ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (1984, 1984, 1991), บุญเทียน ทองประสาน (1988), เสรี พงศ์พิศ (1988), กาญจนา แก้วเทพ (1987, 1990), พรพิสัย เลิศวิชา (1988, 1989), ไพโรจน์ สโมสร, อภิชาติ ทองอยู่ และมณีนัย ทองอยู่ (1989) ในช่วงปลายของทศวรรษปี 1990 ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ได้เสนอความเห็นว่าจะให้การพิจารณาแก่แง่มุมด้านเศรษฐกิจของชาวนามากกว่านี้และก็ได้มีการนำเสนอแนวคิดของชายนอฟเกี่ยวกับเศรษฐกิจชาวนาอย่างเป็นระบบในภาษาไทย (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, ชินส์คั้ สุวรรณอัจริย และคนอื่นๆ 1998)

ผู้วิจัยเห็นด้วยกับฉัตรทิพย์ในประเด็นที่ว่า ในการที่จะเข้าใจกระบวนการเปลี่ยนแปลงของสังคมและเศรษฐกิจชาวนา เราจะต้องก้าวไปให้ไกลกว่าการใช้แนวคิดทางสังคมและทางวัฒนธรรม ดังนั้นในการสร้างเค้าโครงทางความคิดเบื้องต้น ผู้วิจัยจะหันไปหานักทฤษฎีคลาสสิกสองท่าน ผู้ซึ่งได้ให้เค้าโครงทางทฤษฎีที่มีพลังในอันที่จะอธิบายกระบวนการที่ยืดเยื้อของการเปลี่ยนผ่านของเศรษฐกิจชาวนาในยุโรปตะวันตกและตะวันออกสู่ระบบทุนนิยมในช่วงปลายของศตวรรษที่สิบแปดและช่วงต้นของศตวรรษที่สิบเก้า เห็นได้ชัดว่ามีใช้ทั้งหมดที่นักคิดเหล่านี้ได้นำเสนอสามารถนำมาใช้ในการวิจัยของผู้วิจัยเอง แต่ความคิดของพวกเขาบางประการยังคงมีความสำคัญอยู่จนทุกวันนี้และยังคงสามารถนำมาใช้กับประเทศไทยได้

2.2 คำอธิบายทางทฤษฎีบางประการเกี่ยวกับการเปลี่ยนผ่านที่ยืดเยื้อของเศรษฐกิจชาวนาสู่ทุนนิยม

เป็นที่น่าสังเกตว่าความสัมพันธ์ทางการผลิตแบบทุนนิยมในภาคเกษตรได้ถูกสถาปนาขึ้นมาได้เพียงไม่กี่แห่ง แม้ว่าในภาคอุตสาหกรรมจะปรากฏรูปแบบที่แจ่มชัดของความสัมพันธ์ชนิดนี้แล้ว กูดแมนและเรดคลิฟท์ (Goodman and Redclift, 1981) ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า แม้แต่ยุโรปในยุคปัจจุบันทั้งตะวันออกและตะวันตก ลักษณะสำคัญหลายประการในโครงสร้างทางสังคมในชนบทได้แสดงให้เห็นเป็นนัยว่า การเปลี่ยนผ่านไปสู่อีกระบบหนึ่งในทางประวัติศาสตร์ตามที่มาร์กซ์ได้คาดการณ์ไว้ล่วงหน้า นั้น มิได้เกิดขึ้นอย่างสมบูรณ์ งานวิจัยต่อไปนี้จะได้หยิบยกประเด็นนี้ขึ้นมาอภิปราย โดยจะได้ทบทวนข้อวินิจฉัยทางทฤษฎีที่นำเสนอโดยคาร์ล เค้าสกี (Karl Kautsky) และ เอ. วี. ชายนอฟ (A.V. Chayanov) นอกจากนี้ จะได้นำเสนอแง่มุมบางประการ

เกี่ยวกับแนวคิดเรื่องชาวนาที่เสนอโดยทีโอดอร์ ชานิน (Theodor Shanin) นักสังคมวิทยาร่วมสมัยด้วย

การตระหนักถึงความล่าช้าแห่งพัฒนาการแบบทุนนิยมในภาคเกษตรได้แสดงออกและนำมาอธิบายอย่างเป็นระบบโดยนักทฤษฎีมาร์กซิสต์ที่เป็นต้นแบบบางคน บุคคลที่เป็นที่รู้จักกันดีที่สุดคนหนึ่งก็คือ คาร์ล เค้าท์สกี ในงานเขียนของเขาชื่อ Die Agrarfrage ซึ่งได้รับการตีพิมพ์ครั้งแรกเป็นภาษาเยอรมันในปี 1899 (และแปลเป็นภาษาอังกฤษและตีพิมพ์ในปี 1988) เค้าท์สกีก็มีความสนใจเป็นพิเศษในการอธิบายว่าเหตุใดลักษณะการถือครองที่ดินขนาดเล็กแบบชาวนารายย่อยจึงเพิ่มขึ้นในยุโรป ซึ่งเป็นข้อเท็จจริงที่ทำทนายการวิเคราะห์ในเรื่องการรวมศูนย์ของทุนนิยมขนาดใหญ่ในภาคการเกษตร

เค้าท์สกีได้นำเอาทฤษฎีของมาร์กซ์และเลนินเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงในภาคเกษตรมาเสนอในอีกรูปแบบหนึ่ง เขาได้ชี้ถึงลักษณะพิเศษของภาคเกษตรกรรมเมื่อเผชิญหน้ากับพลังของทุนนิยม เขาเห็นด้วยกับมาร์กซ์และเลนินว่าการแปรสภาพภายในของสังคมชาวนาจะต้องเกิดขึ้น และชาวนาจำเป็นจะต้องปลาศนาการไปในฐานะเป็นพลังทางสังคมอย่างหนึ่งในกระบวนการแห่งพัฒนาการของทุนนิยม อย่างไรก็ตามเขาได้ปฏิเสธการนำเอากฎเกณฑ์ของระบบทุนนิยมไปใช้อย่างแข็งทื่อในภาคการเกษตร โดยการเน้นลักษณะพิเศษของการเกษตร การวิเคราะห์ของเค้าท์สกีเริ่มต้นด้วยการนำเสนอว่าชาวนาก่อนยุคทุนนิยม มิใช่เกษตรกรล้วนๆ เพราะชาวนายังเข้าไปพัวพันในหัตถกรรมพื้นบ้านในขอบข่ายที่กว้างขวางเพื่อสนองความต้องการด้านต่างๆ ของชาวนาเอง พัฒนาการของทุนนิยมได้ทำลายหัตถกรรมพื้นบ้านของชาวนาให้หมดไปและก่อให้เกิด “กระบวนการทำให้ชาวนากลายเป็นเกษตรกร” คู่ขนานกับปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้ก็คือ “กระบวนการทำให้การผลิตแบบยังชีพกลายเป็นแบบการค้า” จากกระบวนการนี้ ชาวนาจะถูกดึงเข้าสู่การผลิตแบบสินค้าและมีความชำนาญทางใดทางหนึ่งโดยเฉพาะในภาคเกษตรไป ซึ่งประสบความสำเร็จในบางเขต จนถึงขนาดที่ว่าชาวนาต้องพึ่งพิงกับการผลิตพืชหรือสัตว์เชิงเดี่ยวบางชนิดเพื่อส่งออกขายในตลาดโลก และต้องเผชิญกับความผันแปรด้านราคาและความต้องการในตลาดโลก ภายใต้สภาพการณ์เช่นนั้น ไร่นาของชาวนาก็มีความสามารถน้อยลงทุกทีที่จะสนองความต้องการแห่งการดำรงชีพของครอบครัว

ด้านหนึ่งเค้าท์สกีก็ได้พยากรณ์ว่าไร่นาแบบครอบครัวจะเสื่อมลงเรื่อยๆ แต่อีกด้านหนึ่งเขาก็ตระหนักถึงความเข้มแข็งของครอบครัวชาวนาขนาดเล็ก เขาได้อธิบายว่าปัจจัยสำคัญที่ช่วยให้พลังแก่ชาวนาก็คือ การอยู่น้อยกินน้อยและการทำงานจนเกินตัวของสมาชิกทั้งครอบครัว รวมทั้งการใช้แรงงานของครอบครัวอย่างยืดหยุ่นและการร่วมมือกันโดยอาศัยเครือข่ายทางสังคมแห่งเพื่อนบ้านที่เป็นชาวชนบทด้วยกัน ซึ่งทำให้กิจการของชาวนามั่นคงมากกว่าฟาร์มขนาดใหญ่ของระบบทุนนิยมที่ใช้แรงงานรับจ้างเป็นพื้นฐาน เขายังชี้แนะเหตุผลอีกประการหนึ่งที่ทำให้ไร่นาแบบครอบครัวดำรงอยู่ต่อไปได้ อันเป็นลักษณะของระบบทุนนิยมเอง คือ การสะสมทุนและการรวมศูนย์ทุน ระบบทุนนิยมจะพัฒนาขึ้นได้ จะต้องมีการสะสมทุนและการรวมศูนย์ของทุน ซึ่งเป็นเรื่อง

ที่ยากมากที่จะทำได้สำเร็จในภาคการเกษตร ความแตกต่างที่สำคัญก็คือ ในภาคอุตสาหกรรมมีความเป็นไปได้ที่จะขยายปัจจัยการผลิตตามความปรารถนา แต่ในภาคเกษตร ปัจจัยการผลิตที่สำคัญคือที่ดินจะมีขนาดตายตัวภายใต้สภาพการณ์หนึ่งๆ และไม่สามารถเพิ่มขึ้นได้ตามอำเภอใจ เราสามารถกล่าวได้อย่างสั้นๆ ว่า ในความเห็นของเคอร์สก็อ์อุปสรรคสำคัญสำหรับทุนที่จะแทรกเข้าไปในภาคเกษตรก็คือ ประการแรกและเป็นสิ่งสำคัญที่สุดสำหรับเขาก็คือ ลักษณะพิเศษของเกษตรกรรมที่แตกต่างไปจากอุตสาหกรรม และประการที่สอง คือความเข้มแข็งของครอบครัวชาวนาและสังคมชาวนา เราจะเห็นได้ว่า ข้ออธิบายทางทฤษฎีที่เกิดขึ้นในระยะต่อมา ก็มักจะรวมศูนย์อยู่ในประเด็นที่สำคัญสองประเด็นนี้ไม่มากนักน้อย ซึ่งจะได้นำมาอภิปรายต่อไป

อาจกล่าวได้ว่าทฤษฎีของชานอฟ ได้ให้คำอธิบายเกี่ยวกับชนชั้นชาวนาที่มีความชัดเจนที่สุดที่สามารถโต้แย้งกับการอธิบายตามทฤษฎีมาร์กซิสต์เกี่ยวกับชนชั้นชาวนาในภาคเกษตรกรรม ในหนังสือของเขาชื่อ “องค์กรแบบไร่นาของชาวนา” หรือ “องค์กรการผลิตของชาวนา” (Peasant Farm Organization) (Chayanov, 1980) ซึ่งตีพิมพ์ครั้งแรกเป็นภาษารัสเซียในปี 1925 (และแปลเป็นภาษาอังกฤษและตีพิมพ์ในปี 1966) ชานอฟโต้แย้งว่าพลวัตของเศรษฐกิจชาวนาในชนบทไม่เป็นแหล่งกำเนิดของการแตกชนชั้นในสังคม (social differentiation) หรือการแปรสภาพเป็นชนชั้นกรรมาชีพ (proletarianization) เศรษฐกิจของชาวนาเป็นรูปแบบการผลิตแบบพิเศษที่มีกฎเกณฑ์เฉพาะเกี่ยวกับการผลิตและการบริโภค งานเขียนร่วมสมัยหลายชิ้นได้ให้ข้อสนับสนุนทางทฤษฎีและข้อมูลเชิงประจักษ์ที่สนับสนุนทฤษฎีของชานอฟ (ตัวอย่างเช่น Shanin, 1972; Kerblay, 1971; Harrison, 1975; และ Friedman, 1978)

คุณูปการที่สำคัญของชานอฟก็คือ ประการแรก เขาได้ให้ทฤษฎีเกี่ยวกับพฤติกรรมของชาวนาในระดับไร่นาของครอบครัวที่เป็นเอกชน และประการที่สองเขาได้แสดงให้เห็นว่า ในระดับชาติ เศรษฐกิจชาวนาควรจะได้รับ การนำเสนอในฐานะที่เป็นระบบเศรษฐกิจแบบหนึ่งโดยตัวของมันเอง และมีใช้เป็นรูปแบบของระบบทุนนิยมในระยะเริ่มแรก โดยมีการผลิตสินค้าขั้นปฐมเป็นปรากฏการณ์ที่บ่งบอกถึงความเป็นทุนนิยมเริ่มแรก ดังที่นักลัทธิมาร์กซ์ได้กล่าวอ้าง ตามความเห็นของชานอฟ แรงจูงใจของชาวนาแตกต่างจากแรงจูงใจของผู้ประกอบการในระบบทุนนิยม ในขณะที่แรงจูงใจของผู้ประกอบการในระบบทุนนิยมคือการทำการ การผลิตของชาวนากลับได้รับการกระตุ้นโดยความมุ่งหมายที่จะสนองความต้องการของครอบครัว แรงจูงใจของชาวนามีใช้แรงจูงใจของผู้ประกอบการผู้ซึ่งโดยผลของการลงทุน จะได้รับผลต่างระหว่างรายได้ทั้งหมดและค่าใช้จ่ายรวมทางการผลิต แต่แรงจูงใจของชาวนาเป็นแรงจูงใจแบบของคณงานที่ทำงานแบบรับเหมารายชั้น ซึ่งเปิดโอกาสให้เขาแต่ผู้เดียวเป็นผู้กำหนดเวลาและความเข้มข้นของการใช้แรงงานของตน นี่ก็คือเหตุผลที่ว่าทำไมทฤษฎีของชานอฟจึงให้ความสำคัญเป็นที่สุดแก่แนวคิดเรื่องความสมดุลระหว่างความต้องการในการยังชีพกับการประเมินโดยอัตวิสัยของชาวนาเองเกี่ยวกับความหนักหน่วงของการใช้แรงงาน กิจกรรมของชาวนาแตกต่างจากกิจกรรมของนายทุนจากสภาพความเป็นจริงที่ว่า หน่วยการผลิตและหน่วยการบริโภคเป็นหน่วยเดียวกัน คือครอบครัว

ด้วยเหตุนี้ผู้ผลิตที่เป็นชาวนาจะทำงานหนักมากขึ้น トラバドที่เห็นว่าการทำงานหนักนี้จะให้ผลได้เพิ่มขึ้น แต่ชาวนาจะไม่ทนความลำบากจนเกินเลยจุดที่ผลได้ที่เพิ่มขึ้น เมื่อเทียบกับความหนักหน่วงที่เพิ่มขึ้นมาแล้ว ความหนักหน่วงและความลำบากมีน้ำหนักมากกว่า นี่ก็คือข้อที่ว่าเหตุใดกลไกทางเศรษฐกิจเช่นนี้จึงถูกเรียกว่า ความสมดุลระหว่างการใช้จ่ายแรงงานกับการบริโภค (labor-consumer balance)

ชายนอฟ แสดงให้เป็นต่อไปว่า ความสมดุลระหว่างการสนองความต้องการของผู้บริโภคกับระดับของความหนักหน่วงของการใช้แรงงานจะได้รับอิทธิพลจากขนาดของครอบครัวและอัตราเปรียบเทียบระหว่างสมาชิกที่ทำงานและไม่ได้ทำงาน เขาได้วิเคราะห์เส้นโค้งที่แสดงถึงความหนักหน่วงของการใช้แรงงานกับเส้นโค้งที่แสดงถึงการบริโภคและความต้องการของครัวเรือน เขาได้สืบสาวถึงประวัติครอบครัวชาวนาตั้งแต่ช่วงแต่งงานใหม่ๆ สู่ระยะที่ลูก ๆ กำลังเจริญเติบโต และระยะที่ลูกเข้าสู่วัยแรงงาน และได้พิสูจน์ให้เห็นว่าความแตกต่างทางฐานะของชาวนาถูกกำหนดโดยปัจจัยด้านประชากร (ในครัวเรือน) ซึ่งทำให้ครัวเรือนหนึ่งมีฐานะที่รุ่งเรืองและตกต่ำไปตามองค์ประกอบของสมาชิกในครัวเรือนในช่วงเวลาหนึ่ง ๆ มิใช่เป็นการแตกตัวทางชนชั้นแบบถาวรตามแนวคิดแบบมาร์กซิสต์

แม้ว่าการนำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับปัจจัยด้านประชากรในครัวเรือนดังกล่าวข้างต้นจะนำไปสู่ความเข้าใจโดยทั่วไปว่า ชายนอฟกำลังเสนอทฤษฎีของเขาเพื่ออธิบายกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมทั้งหมด แต่ลีห์มานน์ (Lehmann 1981: 143-144) ได้อธิบายว่า ในหนังสือของชายนอฟในบทว่าด้วย ไร่นาของครอบครัวอันเป็นองค์ประกอบของเศรษฐกิจแห่งชาติและเป็นรูปแบบแห่งพัฒนาการที่เป็นไปได้ของเศรษฐกิจแห่งชาติ (ชายนอฟ, 1986) ชายนอฟได้แสดงให้เห็นว่า เราจะต้องจำแนกระหว่าง คำอธิบายเกี่ยวกับความแตกต่างทางฐานะของชาวนาซึ่งเป็นผลจากปัจจัยด้านประชากรที่กำลังเกิดขึ้นในแต่ละรูปแบบเศรษฐกิจ ออกจากทฤษฎีที่เป็นนามธรรมที่ว่าด้วยไร่นาแบบครอบครัว ชายนอฟเองได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างไร่นาแบบครอบครัวกับการขยายตัวของทุนนิยมไว้ว่า

“ในปัจจุบัน ชาวนาส่วนใหญ่ถูกดึงให้เข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบตลาดสินค้าแบบทุนนิยมแล้ว เราจึงคาดการณได้ว่า ทุนการค้าและทุนการเงินได้เข้าครอบงำสาขาการผลิตต่าง ๆ ในภาคเกษตรแล้วเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งสาขาการผลิตเหล่านี้ กล่าวเฉพาะในด้านการผลิต ยังคงคุณลักษณะเดิมไว้ นั่นคือ เป็นกิจการขนาดเล็กของชาวนาที่ใช้แรงงานครัวเรือนเป็นหลัก และในตัวเองคือการผลิตเองนั้น ก็ถูกกำหนดโดยกฎแห่งความสมดุลระหว่างแรงงานและการบริโภค ” (Chayanov, 1966: 257)

แต่ลักษณะเช่นนี้มีใช่เป็นเพียงรูปแบบเดียวที่ทุนได้แทรกตัวเข้าไปสู่ภาคเกษตร ในบทสุดท้ายของหนังสือของเขา ชายนอฟยอมรับว่ามีความเป็นไปได้ที่จะเกิดการแปรสภาพเป็นแบบกรรมาชีพและการเกิดขึ้นของกิจการไร่นาแบบทุนนิยมขนาดใหญ่ เขาชี้ให้เห็นว่า “ในด้านการผลิต การรวมศูนย์ของทุนในภาคการเกษตรยากที่เกิดขึ้นเป็นกิจการขนาดใหญ่ แต่ในความ

หมายเหตุเศรษฐกิจ ทุนนิยมฐานะที่เป็นระบบเศรษฐกิจ ได้แทรกเข้าไปในภาคการเกษตรเป็นอย่างมากแล้วเป็นส่วนใหญ่” ด้วยเหตุนี้การเกษตร “จึงตกอยู่ภายใต้ทุนการค้า ซึ่งบางทีก็อยู่ในรูปของกิจการค้าขนาดใหญ่ ซึ่งดึงเอาไร่นาของชาวนาที่อยู่แบบกระจัดกระจายเป็นจำนวนมาก เข้ามาสู่เขตอิทธิพลของตน และได้ผูกผู้ผลิตขนาดเล็กเหล่านี้ให้ติดอยู่กับตลาด และตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของทุนการค้า” (ชยานอฟ, 1966 :257)

ข้อโต้แย้งที่สำคัญของชยานอฟคือ ในขณะที่เดียวกันกับที่พัฒนาการแบบทุนนิยมได้ขูดรีดและกัดกร่อนภาคเกษตรบางส่วนนั้น ไร่นาแบบครอบครัวของชาวนาก็ยังคงอยู่ได้ เพราะเศรษฐกิจของครอบครัวชาวนาสามารถผลิตข้าหน่วยครอบครัวของตนขึ้นมาใหม่ได้ด้วยการผลิตเองเป็นส่วนใหญ่ และโดยวิธีนี้ จึงเป็นการสร้างกันชนไว้ป้องกันการบุกรุกเข้ามาของระบบทุนนิยมในภาพรวมอย่างกว้างๆ ดังกล่าวนี้นี้ ครอบครัวของชาวนาจึงมีศักยภาพที่จะดำรงอยู่ได้ ภายใต้วิถีการผลิตหลักในระบบเศรษฐกิจแห่งชาติหลายแบบ รวมทั้งวิถีการผลิตแบบทุนนิยม โดยมีการรักษารูปแบบเฉพาะทางเศรษฐกิจของตนไว้ต่างหาก รวมทั้งรูปแบบเฉพาะทางวัฒนธรรมชาวนาเอาไว้ ดังนั้น ในการศึกษาและวิเคราะห์สังคมเศรษฐกิจชาวนา เราจะต้องศึกษาและวิเคราะห์มันในฐานะที่เป็นระบบเศรษฐกิจและวัฒนธรรมระบบหนึ่ง

ตามความเห็นของชานิน (1990) แกมมุมแบบกว้างๆ แห่งการวิเคราะห์ของชยานอฟ ซึ่งได้รับความสนใจในปัจจุบัน คือการพยากรณ์เกี่ยวกับไร่นาของครอบครัวชาวนาในแง่ที่เป็นรูปแบบทางเศรษฐกิจที่แตกต่างจากการประกอบการแบบฟาร์มทุนนิยม แม้ในภาวะแวดล้อมที่ถูกครอบงำโดยระบบทุนนิยมอย่างแจ่มชัด ลักษณะพิเศษสองประการที่ดำรงอยู่คู่ขนานกัน ซึ่งชยานอฟได้สำรวจออกมาคือ การเปรียบเทียบระหว่างความต้องการในการบริโภคกับความเหน้อยยากในการทำงาน ประการหนึ่ง และ ลักษณะพิเศษของแรงงานครอบครัว อีกประการหนึ่ง ชานินตั้งข้อสังเกตว่าแนวคิดเรื่องลักษณะพิเศษของแรงงานครอบครัว ซึ่งชาวนาสามารถนำมาใช้ได้อย่างอิสระเพื่อการอยู่รอดของครอบครัว และเป็นลักษณะพิเศษที่ทำให้ฟาร์มชาวนาแตกต่างไปจากฟาร์มหรือกิจการแบบทุนนิยม เป็นแนวคิดที่ได้รับการยอมรับและถูกนำมาใช้มากกว่าแนวคิดแรก แกมมุมของข้อวินิจฉัยของชยานอฟที่ได้รับการยอมรับน้อยและบางทีอาจน้อยที่สุดก็คืออัตราเปรียบเทียบระหว่างความต้องการในการบริโภคกับความเหน้อยยากในการทำงาน ซึ่งเป็นแนวคิดเกี่ยวกับกฎเกณฑ์ของการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจในไร่นา ที่สัมพันธ์กับการบริโภคในครัวเรือน การใช้แรงงานและลักษณะประชากรภายในครัวเรือน เหตุผลที่แนวคิดนี้ได้รับการยอมรับน้อย ได้แสดงไว้แล้วโดยตัวชยานอฟเอง กล่าวคือ แนวคิดของชยานอฟตั้งอยู่บนข้อสมมุติฐานที่ว่าปัจจัยในการทำนาค้นนอกเหนือจากแรงงานโดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ดินเป็นสิ่งที่ทำได้ง่าย ๆ แต่ทุกวันนี้ เครื่องมือที่สลับซับซ้อน ปุ๋ย และสินเชื่อกวจะเพิ่มเข้าไปในโมเดลด้วย อีกประการหนึ่ง ปัจจัยกำหนดทางประชากรจะแสดงอิทธิพลค่อนข้างช้า เมื่อเปรียบเทียบกับแนวโน้มปัจจุบันของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ความซับซ้อนของการผลิตทางการเกษตร ความหลากหลายและความผันแปรในการผลิตทางการเกษตร ตลอดจนความซับซ้อนในการหารายได้ให้พอกับรายจ่าย

ของชาวนาเหล่านี้ ทำให้โมเดลของชาวนาออฟที่เน้นเรื่องปัจจัยทางประชากรเป็นหลัก มีข้อจำกัด เพราะปัจจัยที่สำคัญอีกหลายประการไม่ได้ถูกนำมารวมไว้ในโมเดล ตัวอย่างบางส่วนของปัจจัยเหล่านี้ได้แก่ นโยบายของรัฐ ตลาดสินค้าและตลาดแรงงาน การควบคุมผูกขาดปัจจัยการผลิต ความต้องการผลผลิต และสินเชื่อจากภายนอกหมู่บ้าน เทคนิคต่างๆ ในทางการเกษตรและความต้องการใหม่ๆ ที่สังคมสร้างขึ้นเรื่อยๆ

ในกรณีของชาวนาในประเทศไทย ที่ดินเป็นทรัพยากรที่หายากและไม่สามารถขยายออกไปได้ตามใจชอบ ผู้วิจัยเห็นด้วยกับชาวนินที่ว่า มุมมองเกี่ยวกับการเปรียบเทียบระหว่างความต้องการการบริโภคฝ่ายหนึ่งกับความเหนื่อยยากในการผลิตอีกฝ่ายหนึ่ง ยากที่จะนำมาใช้ได้ ยิ่งกว่านั้นการผลิตภาคเกษตรของชาวนาไทย มีความซับซ้อนมากขึ้น แม้ในภาคตะวันออกเฉียงเหนืออันเป็นแหล่งที่เกษตรกรรมเชิงพาณิชย์มีการพัฒนาน้อยที่สุด ปัจจัยการผลิตต่างๆ นอกเหนือจากปัจจัยแรงงานก็ยังเป็นสิ่งจำเป็น ยิ่งกว่านั้น นอกเหนือจากการเข้าร่วมในการผลิตภาคเกษตร ชาวนาไทยยังเข้าร่วมในกิจกรรมนอกภาคเกษตรอื่นๆ อีกหลายอย่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการอพยพไปทำงานทำในต่างแดน ข้อคิดเพิ่มเติมของผู้วิจัยต่องานวิจัยของอานันท์ (Anan, 1984) ที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ได้แสดงให้เห็นว่ากิจกรรมต่างๆ ที่อยู่นอกภาคการเกษตรสามารถส่งผลต่อการเกษตรของชาวนาทั้งในระดับไร่นาและระดับชุมชนได้อย่างไร ในปัจจุบันสถานการณ์ดังกล่าวนี้ได้กลายเป็นสิ่งยิ่งแพร่หลายและซับซ้อนมากขึ้น

ตัวชาวนินเองยังได้ให้เค้าโครงทางความคิดที่มีประโยชน์เพื่อวิเคราะห์สังคมและเศรษฐกิจชาวนาและการเปลี่ยนแปลง ชาวนิน (1987,1990) ได้ยืนยันเช่นเดียวกับชาวนาออฟว่าชาวนาประกอบเป็นชนชั้นทางเศรษฐกิจและสังคมที่มีลักษณะเฉพาะ ในปี 1971 เขานิยามชาวนาว่า “เป็นผู้ผลิตขนาดย่อมทางภาคเกษตร ผู้ซึ่งอาศัยเครื่องมืออย่างง่าย ๆ และแรงงานของครอบครัวในการทำการผลิตเพื่อบริโภคในครอบครัวเป็นหลักและเพื่อปฏิบัติตามข้อกำหนดต่างๆ ที่มีต่อผู้กุมอำนาจเหนือกว่าทางการเมืองและทางเศรษฐกิจ” เพื่อให้ชัดเจนยิ่งขึ้น เขาเสนอว่าเราอาจจะนิยามชาวนาจากองค์ประกอบสี่ประการที่สัมพันธ์กัน ได้แก่ ไร่นาแบบครอบครัว การทำการเกษตร หมู่บ้านและวัฒนธรรมของหมู่บ้าน และสถานะการถูกครอบงำทางสังคม ในงานเขียนชิ้นใหม่กว่าของเขา (Shain, 1990) ชาวนินได้พัฒนาแนวคิดเกี่ยวกับนิยามชาวนา สังคมชาวนายุคปัจจุบันเป็นระบบสังคมที่เชื่อมกับและถูกครอบงำโดยระบบสังคมอื่นๆ ที่มีขอบข่ายกว้างขวางกว่า แต่กระนั้นก็ตามระบบสังคมชาวนาก็มีโครงสร้างที่แตกต่างออกไปจากสังคมอื่น การวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงของสังคมและเศรษฐกิจชาวนาสามารถกระทำผ่านการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงขององค์ประกอบทั้ง 4 ประการ ดังต่อไปนี้

1. กิจกรรมไร่นาแบบครอบครัวของชาวนาเป็นหน่วยพื้นฐานของการจัดองค์กรทางสังคมที่มีหลายมิติ ครอบครัวเป็นที่มาของแรงงานในไร่นาและไร่นาเป็นที่มาของการตอบสนองด้านการบริโภคของครอบครัวและพันธะกรณีที่ชาวนามีต่อผู้กุมอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมือง กิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวนาเชื่อมประสานไปกับความสัมพันธ์ทางครอบครัว แรงจูงใจ

เพื่อให้ได้กำไรสูงที่สุดในรูปของเงินตรา ไม่ปรากฏออกมาอย่างชัดเจน การจัดสรรแรงงานในครอบครัวและความต้องการด้านบริโภคของครอบครัวก่อให้เกิดวิธีการที่หลากหลายในการดำรงชีพและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร ไร่นาของครอบครัวเป็นหน่วยสำคัญของทรัพย์สินชาวนาของการผลิต ของการบริโภค ของการอยู่ดีกินดี ของการผลิตซ้ำทางสังคม ของการมีเอกลักษณ์ของตนเอง การมีเกียรติภูมิ การมีคนคบหาสมาคมและการมีสวัสดิการ พฤติกรรมและบทบาทของปัจเจกชนในครอบครัว มักถูกกำหนดตามบทบาทที่พึงมีต่อครอบครัวตามที่ถูกกำหนดโดยผู้นำครอบครัวซึ่งมักมีชายเป็นใหญ่

2. การทำการเกษตร (land husbandry) เป็นวิธีการหาเลี้ยงชีพที่สำคัญที่สนองความต้องการส่วนใหญ่ของการบริโภค การทำการเกษตรแบบประเพณีเป็นการทำงานหลายอย่างโดยไม่เน้นความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน การฝึกอาชีพของคนรุ่นหนุ่มสาวเป็นแบบไม่เป็นทางการและกระทำในระดับครอบครัว การผลิตอาหารทำให้การทำไร่นาระบบครอบครัวค่อนข้างเป็นอิสระ ธรรมชาติมีความสำคัญเป็นพิเศษสำหรับการหาเลี้ยงชีพของหน่วยการผลิตขนาดเล็กที่มีทรัพยากรจำกัดเช่นนั้น เศรษฐกิจที่มีการเกษตรเป็นด้านหลักโดยมีการลงทุนต่ำทำให้ที่ดินมีความสำคัญและทำให้ที่ดินกลายเป็นปัจจัยชี้ขาดในการจัดฐานะทางสังคมในแง่ของความมั่งคั่ง อำนาจและเกียรติภูมิ

3. วัฒนธรรมและประเพณีมีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตในชุมชน ชีวิตของชุมชนขนาดเล็กซึ่งภายในชุมชนดังกล่าวนี้ ความต้องการของชาวนาส่วนใหญ่เกี่ยวกับการดำรงชีพทางสังคมและการสืบชีวิตทางสังคม (social reproduction) สามารถสนองให้ได้ ชีวิตของชุมชนขนาดเล็กดังกล่าวได้ให้ภาวะแวดล้อมใกล้ชิดตัวที่มีลักษณะพิเศษแก่ชีวิตของชาวนา ลักษณะเฉพาะเกี่ยวกับถิ่นที่อยู่อาศัย เครือข่ายทางสังคม และจิตสำนึกมีความเชื่อมโยงต่อกันและขึ้นต่อกัน ลักษณะพิเศษทางวัฒนธรรมของชาวนา ในความหมายของกฎระเบียบและการรับรู้ต่างๆ ที่กำหนดขึ้นมาโดยสังคม ได้แสดงให้เห็นแนวโน้มที่เป็นแบบเฉพาะต่างๆ ตัวอย่างเช่น การยึดถือประเพณีและการมีทำที่แบบยึดถือตามแบบแผนที่เคยปฏิบัติกันมา (นั่นคือ การอธิบายความชอบธรรมของพฤติกรรมในแง่ของประสบการณ์ในอดีตและเจตจำนงของชุมชน) กฎระเบียบเฉพาะต่างๆ เกี่ยวกับการสืบทอดมรดก ความสมัคสมานสามัคคี และการกีดกันสิ่งไม่พึงประสงค์ต่างๆ เป็นต้น

4. การตกอยู่ในฐานะ “เบี้ยล่าง” อันเนื่องมาจากชนชั้นชาวนาถูกครอบงำในบุคคลภายนอก ชาวนาโดยทั่วไปมักไม่สามารถก้าวพ้นไปจากแหล่งอำนาจในสังคม การกดขี่ทางการเมืองของชาวนาจะเชื่อมประสานกับการกดขี่ทางวัฒนธรรมและขูดรีดทางเศรษฐกิจโดยผ่านทางภาษี ค่าเช่า การเกณฑ์แรงงาน ดอกเบี้ยและข้อตกลงทางการค้าที่ไม่เป็นผลดีต่อชาวนา การกดขี่เป็นเบี้ยล่างดังกล่าวนี้ นำมาซึ่งความพยายามในการปกป้องตนเองโดยการใช้อาวุธของผู้อ่อนแอ ดังที่สกอตต์ (Scott, 1985) ได้กล่าวไว้ เช่น การสร้างความเสียหายทางเศรษฐกิจ การหลีกเลี่ยงการปฏิบัติหน้าที่ การพร้อมใจกันไม่ติดต่อกับชายด้วย เป็นต้น และในบางกรณีและบาง

เจ็อนโซ การขบถดังกล่าวได้ทำให้ชาวนากลายเป็นพลังปฏิวัติที่สำคัญแห่งศตวรรษของเราไป (Shanin, 1987)

ลักษณะของชาวนาที่กล่าวข้างต้นได้รวมเอาลักษณะพิเศษที่สำคัญของชนชั้นชาวนาเอาไว้ และได้ชี้ให้เห็นหน่วยทางสังคมเศรษฐกิจที่สำคัญที่สุดของชาวนา นั่นคือ ไร่นาแบบครอบครัวของชาวนาและชุมชนแบบหมู่บ้านของชาวนา ขณะเดียวกันก็คำนึงถึงโครงสร้างทางสังคมในระดับที่กว้างขวางยิ่งขึ้นที่แวดล้อมชาวนาอยู่

ชานิน ยังได้ให้การแจกแจงกลุ่มริมขอบที่ต่างออกไปจากชาวนา “แกนกลาง” ซึ่งกลุ่มเหล่านี้เมื่อเปรียบเทียบกับชาวนาที่เป็น “แกนกลาง” แล้ว จะมีลักษณะพิเศษที่สำคัญร่วมกันเป็นส่วนใหญ่แต่ก็ไม่เหมือนกันทั้งหมด การแบ่งหมวดหมู่ของกลุ่มริมขอบเช่นว่านั้น จะช่วยให้เราเข้าใจถึงลักษณะพิเศษและการเปลี่ยนแปลงของสังคมชนบทในท้องถิ่นต่างๆ กลุ่มเหล่านี้ที่สำคัญที่สุดคือ

1. กรรมกรภาคเกษตรที่ไม่มีไร่นาของครอบครัว (แม้ว่าในหลายกรณีเป็นผู้ที่อาจมีที่ดินแปลงเล็ก ๆ) และเป็นผู้ที่ได้ปัจจัยดำรงชีพส่วนใหญ่มาจากการทำงานในที่ดินแปลงใหญ่ของเจ้าของที่ดิน ตัวอย่างเช่น คนงานกลีกรในละตินอเมริกา
2. ชาวนาที่ผู้ซึ่งได้ปัจจัยดำรงชีพส่วนใหญ่มาจากหัตถกรรมและการค้าเป็นสำคัญ แต่พวกเขาใช้ชีวิตอยู่ในสภาวะแวดล้อมของชาวนาและมักจะเพาะปลูกบ้าง นั่นคือพวกเขาเป็นหัตถกรในชนบท
3. ชาวนาไร้หมู่บ้าน ผู้ซึ่งมักจะขาดแบบแผนแห่งการรับรู้แบบเป็นหมู่เหล่า เช่น พวกผู้อพยพ ผู้บุกรุกที่เป็นต้น
4. ชาวนาที่เป็นกองกำลังอิสระ ผู้ซึ่งจัดแจงหาที่ดินของตนเองและอยู่แบบสลักเร้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งอยู่ตามชายแดนและในพื้นที่ที่เป็นป่าเขา บุคคลเหล่านี้มักหลบหนีการครอบงำ การถูกกดขี่จากบุคคลภายนอกที่ดำรงมานานนับเป็นศตวรรษ
5. ชนเผ่าที่อาศัยอยู่ตามทุ่งหญ้า ผู้ซึ่งอาจรวมลักษณะพิเศษของชาวนาบางอย่างเข้ากับประเภทของชีวิตที่เร่ร่อนและดูเหมือนจะปรากฏเป็นรูปแบบระยะผ่านที่อยู่ระหว่างก่อนเป็นชาวนาและชาวนาประเภทที่มีการจัดระเบียบทางสังคมแล้ว
6. บุคคลที่เป็นทั้งชาวนาและกรรมกร (Peasant-Workers-Commuters) จากผลพวงของการการรูดคืบของอุตสาหกรรมจากตัวเมืองไปสู่ชนบท (บางที่พวกเขาอาจแสดงให้เห็นถึงการพึ่งพากันของเมืองและชนบท) กรรมกรชาวนาดังกล่าวทำงานในไร่นาของตนเพียงเพื่อวัตถุประสงค์ในการบริโภคและเป็นสถานที่สำหรับไว้อาศัยเท่านั้น ในขณะที่ได้รายได้ส่วนใหญ่มาจากค่าจ้างแรงงานในเมืองเป็นสำคัญ

7. สมาชิกของคอมมูนหรือหน่วยการผลิตขนาดใหญ่ที่สร้างขึ้นมาจากแนวทางสังคมนิยม โดยส่วนใหญ่คอมมูนเหล่านี้ก็มักจะมีไร่นาขนาดเล็กของชาวนาดำรงอยู่ควบคู่ไปด้วย แม้จะมีเปลี่ยนแปลงทางสังคมขนาดใหญ่ แต่สังคมนี้นี้ก็ยังรักษาลักษณะพิเศษของชาวนาที่เป็นเอกลักษณ์ของตนไว้หลายอย่าง

ชานิน (1990) ให้ข้อคิดเห็นไว้ว่า เมื่อมองในเชิงวิเคราะห์แล้ว กลุ่มริมขอบเหล่านี้ อาจเป็นผลิตผลของชั้นต่าง ๆ แห่งพัฒนาการทางเศรษฐกิจ หรืออาจเป็นผลิตผลของนโยบายแห่งรัฐที่มีต่อภาคเกษตรกรรม

ในการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างของสังคมและเศรษฐกิจชาวนา ชานิน (Shanin, 1990) ยืนยันว่าการศึกษารูปแบบการเปลี่ยนแปลงของลักษณะทั้ง 4 ประการข้างต้นเป็นเรื่องสำคัญ ประการแรกเราอาจต้องพิจารณาข้อที่ว่า การแพร่กระจายอย่างกว้างของความสัมพันธ์แบบตลาด การก้าวเข้ามาของการเศรษฐกิจแบบเงินตราและเทคโนโลยีใหม่ๆ ได้เปลี่ยนแปลงไร่นาแบบครอบครัวของชาวนาให้กลายเป็นกิจกรรมที่มีลักษณะเป็นแบบทุนนิยมหรือเปล่า ได้ทำให้สมาชิกของครอบครัวเป็นแบบปัจเจกชนไปหรือเปล่า ได้ทำให้ชนชั้นชาวนากลายเป็นชนชั้นกรรมาชีพไปหรือเปล่า และกรรมสิทธิ์ที่ดินในภาคเกษตรกรรมมีการรวมศูนย์หรือเปล่า เป็นต้น ประการที่สองเราอาจต้องสำรวจข้อที่ว่า การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในการแบ่งงาน ซึ่งมีความสัมพันธ์กับขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบการตลาดได้นำไปสู่การสร้างความชำนาญเฉพาะสาขาหรือไม่ ประการที่สาม เราอาจต้องสำรวจเข้าไปในกระบวนการแตกสลายของวัฒนธรรมชาวนาตามประเพณีภายใต้อิทธิพลของแบบแผนทางวัฒนธรรมแบบใหม่ และประการสุดท้าย เราอาจต้องสำรวจเข้าไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่ลึกซึ้งอย่างถึงรากบางอย่างที่เกิดจากผู้กุมอำนาจที่มีใช้ชาวนา และบางครั้งบางคราวก็เกิดจากการปฏิบัติของชาวนาที่ประสบความสำเร็จ กรณีสำคัญสองประการเกี่ยวกับการปฏิบัติเช่นนี้ในศตวรรษที่ 20 ก็คือการเคลื่อนไหวเชิงปฏิรูปเรียกร้องความเสมอภาคในภาคการเกษตรและการเปลี่ยนแปลงตามแนววิถีสังคมนิยม

ผู้วิจัยเห็นว่าแนวคิดของชานินให้เค้าโครงทางความคิดที่เป็นประโยชน์สำหรับการวิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของชาวนา อย่างไรก็ตามในสถานการณ์ปัจจุบันของชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ประเภทของชาวนาซึ่งระบุโดยชานินในแง่เป็น “ชาวนาริมขอบ” กล่าวคือ ประเภทเป็นทั้งชาวนาและเป็นทั้งกรรมกรได้ประกอบขึ้นเป็นส่วนใหญ่ของประชากรชาวนาในภูมิภาคนี้ ส่วนที่มีใช้ไร่นาได้รับการพิจารณาจากชานินไม่มากนัก และมีได้ถูกรวมเข้าในแบบศึกษาต่างๆ ที่ชานินเป็นผู้เสนออีกด้วย ดังนั้นในตอนถัดไป ผู้วิจัยจะทบทวนอย่างสั้น ๆ เกี่ยวกับการวิจัยเรื่องการอพยพไปทำงานทำในต่างถิ่นและการเศรษฐกิจนอกไร่นาของชาวนา ผู้วิจัยยังจะได้ให้เค้าโครงเกี่ยวกับมุมมองที่สำคัญที่จะช่วยในการสรุปเค้าโครงทางความคิดเพื่อการวิจัยขั้นนี้อีกด้วย เพื่อเสริมสิ่งที่ยังขาดในการอภิปรายข้างต้น ในประเด็นนี้ผู้วิจัยใคร่ที่จะกล่าวว่ลักษณะพิเศษของครอบครัวชาวนาและแรงงานของครอบครัว

ตามที่เคิร์ทสกี ชายานอฟและซานิน ได้เสนอว่าเป็นจุดแข็งของเศรษฐกิจชาวนานั้น มีความสำคัญ และเป็นปัจจัยที่จะทำให้เราเข้าใจความสามารถของชาวนาที่จะดำรงชีวิตอยู่รอด ณ บัดนี้ เราอาจต้องสำรวจต่อไปด้วยว่า จุดแข็งดังกล่าวนี้จะสามารถช่วยรักษาระดับของชาวนาให้ดำรงอยู่ได้หรือไม่ ในเมื่อพวกเขาได้เข้าไปเกี่ยวพันในกิจกรรมทางเศรษฐกิจต่างๆ นอกเหนือภาคเกษตรมากขึ้น และในเมื่อสมาชิกของครอบครัวได้อาศัยอยู่ในท้องถิ่นต่างๆ และทำงานในภาคเศรษฐกิจต่างๆ ดังที่เป็นอยู่ทุกวันนี้

2.3 การอพยพโยกย้ายแรงงาน เศรษฐกิจนอกการเกษตร และแนวคิดเกี่ยวกับการทำนาแบบบางเวลา

เซธ (Saith, 1992) ยืนยันว่าการเติบโตของเศรษฐกิจนอกการเกษตรอาจส่งผลให้เกิดการเคลื่อนย้ายของทุนและแรงงานในชนบท ซึ่งจะส่งผลให้ความแตกต่างทางฐานะ การสะสมทุน และนำไปสู่การแตกชนชั้นในชนบทในลักษณะต่างๆ กัน กล่าวคือ ประการแรก การลงทุนในกิจการเพื่อหวังผลกำไรต่างๆ ของผู้ประกอบการในชนบทจะก่อให้เกิดส่วนเกินขึ้นมาจำนวนหนึ่ง แต่ผู้ประกอบการอาจไม่นำส่วนเกินนั้นไปลงทุนในการเกษตร เนื่องจากข้อจำกัดในด้านดูดซับทุนของภาคเกษตรเอง สภาพเช่นนี้อาจจบลงโดยที่ผู้ประกอบการและชาวนารวยจะขายที่ดินออกไปและค่อยๆ ผันตัวเอง รวมทั้งกิจการและการลงทุนต่างๆ ออกจากภาคเกษตร ความเป็นไปได้ อีกประการหนึ่งคือว่า ส่วนเกินหรือกำไรจากการลงทุนในกิจการต่าง ๆ นั้นอาจถูกนำกลับไปสู่การลงทุนภาคเกษตรและการซื้อที่ดินเพิ่มเติม วิธีการเช่นนี้อาจส่งผลให้เกิดการรวมศูนย์ที่ดิน (concentration of land) โดยมีการซื้อที่ดินของหมู่บ้านมาไว้ในคนที่มีฐานะดีจำนวนน้อย อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการรวมศูนย์ของที่ดิน จะเป็นตัวบ่งชี้ว่ากระบวนการแตกทางชนชั้นในภาคเกษตรกำลังเกิดขึ้น แต่กระบวนการแตกตัวแบบนี้จะมีเป็นกระบวนการที่ไม่รุนแรงมาก ไม่เหมือนกับการที่ชาวนารวยและเจ้าของกิจการนำส่วนเกินไปลงทุนในวิสาหกิจต่างๆ ในชนบท ซึ่งจะสร้างความแตกต่างทางฐานะชนชั้นได้เร็วกว่า

แง่มุมประการที่สองของสภาพความเป็นจริงที่เกี่ยวข้องกับการเคลื่อนย้ายของแรงงานในชนบท จะเกี่ยวข้องกับชาวนาขนาดย่อยและกลุ่มคนจน ซึ่งจะต้องแสวงหางานทำในภาคนอกการเกษตรในชนบทหรือโดยการอพยพโยกย้ายไปทำงานต่างถิ่น ความเป็นไปได้ของคนกลุ่มนี้คือ พวกเขาอาจถอนตัวออกมาจากภาคเกษตรโดยการขายที่ดินของตนให้แก่กลุ่มคนที่รวยกว่า หรืออีกทางหนึ่ง พวกเขาอาจใช้รายได้เพิ่มเติมของพวกเขาจากกิจกรรมนอกการเกษตรใช้ในการดำรงชีพในชนบท ซึ่งหากปราศจากรายได้นี้ ชาวนารายย่อยเหล่านี้อาจไม่สามารถดำรงชีพให้รอดไปได้เลยในที่ดินทำกินขนาดเล็กและรายได้ต่ำจากภาคเกษตร โดยทั่วไป การเคลื่อนย้ายของทุนจะเกิดขึ้นในกลุ่มคนที่รวยกว่าในสังคมชาวนา คนกลุ่มนี้สามารถสะสมทุนโดยการเข้าร่วมอย่างขยันขันแข็งในเศรษฐกิจนอกการเกษตร ส่วนการเคลื่อนย้ายของแรงงานนั้นเกิดขึ้นในกลุ่มคนที่ยาก

จนและกลุ่มชายขอบภายในหมู่บ้านนั้น โดยคนเหล่านี้จะแสวงหางานทำและรายได้เพิ่มเติมจากกิจกรรมนอกการเกษตร (Saith, 1922)

สำหรับในประเทศไทย ความสำคัญของการนอกการเกษตรที่มีต่อประชากรในชนบทได้เป็นที่ตระหนักกันดีมาตั้งแต่ช่วงปลายของทศวรรษ 1970 ดังจะเห็นได้ว่าการวิเคราะห์ทางเศรษฐกิจและการวิเคราะห์ทางนโยบายได้มีวรรณกรรมเกี่ยวกับการอพยพโยกย้ายแรงงานมากขึ้น โดยมีมุมมองว่าการโยกย้ายแรงงานเป็นศักยภาพทั้งส่งเสริมและขัดขวางต่อพัฒนาการแห่งชาติ ส่วนใหญ่ของงานวิจัยเหล่านี้ได้กระทำจากจุดยืนด้านการพัฒนาเมือง การพัฒนาอุตสาหกรรมและการพัฒนาประเทศโดยรวม การย้ายถิ่นฐานจากชนบทสู่เมืองถูกมองในแง่เป็นปัจจัยอย่างหนึ่งที่มีส่วนช่วยให้ประเทศไทยพัฒนาไปสู่ความทันสมัย ทำให้เมืองเติบโตและภาคอุตสาหกรรมขยายตัว งานวิจัยส่วนใหญ่มักศึกษาที่จุดหมายปลายทางของผู้อพยพคือเมือง จึงมักมองผู้อพยพโยกย้ายแรงงานในแง่เป็นเอกชนอิสระ ผู้โยกย้ายจากหมู่บ้านไปสู่เมืองโดยถูกดึงดูดเข้าสู่เมืองจากค่าแรงสูงหรือมีเงินนั้นก็ถูกผลักดันออกจากชนบทด้วยโอกาสอันจำกัดที่จะได้รับการจ้างงาน มิลล์ (Mills, 1993)⁴ ได้ให้ข้อสังเกตที่เป็นประโยชน์ต่อการค้นคว้าในเรื่องการอพยพโยกย้ายแรงงานจากชนบทสู่เมือง ว่างานค้นคว้าเหล่านี้ ได้รับอิทธิพลจากนโยบายการพัฒนาและฐานคิดทางทฤษฎีในยุคนั้น ดังจะเห็นได้ว่า กรอบของการวิจัยในยุคเริ่มแรกมักยึดความคิดที่ว่า การอพยพโยกย้ายแรงงานจากชนบทสู่เมืองเป็นปัจจัยที่เป็นคุณในการทำให้ประเทศเป็นแบบสมัยใหม่ ความสนใจในการวิจัยเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงในช่วงแผนพัฒนาทางเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 4 (1977-1981) ในแผนดังกล่าวการอพยพโยกย้ายแรงงานจากชนบทสู่เมืองถูกระบุว่าเป็นปัญหาของการพัฒนา เนื่องจากการเติบโตแบบไร้ทิศทางของกรุงเทพฯในช่วงนี้ งานวิจัยหลายชิ้นได้วิเคราะห์และสรุปว่าการมีผู้อพยพจากชนบทอยู่ในกรุงเทพฯเป็นปัจจัยที่ทำให้โครงสร้างทางสังคมของนครแห่งนี้มีความตึงเครียด (Methi and Pawadee, 1984; Saneh, 1983 และ Suntaree, 1989)

จุดสนใจอีกอันหนึ่งของการวิจัยก็คือผลสะท้อนของการอพยพโยกย้ายแรงงานจากชนบทสู่เมืองที่มีต่อครอบครัวในชนบทและศักยภาพของการย้ายถิ่นที่มีต่อพัฒนาการของชนบท มีงานวิจัยหลายชิ้นที่ให้ความสนใจต่อปัญหาที่ผู้อพยพโยกย้ายแรงงานได้ส่งเงินมาให้บ้าน ผลการวิจัยได้พบว่า แม้รายได้ของครอบครัวจะมีสูงขึ้นบ้างในชนบท แต่เงินที่ส่งมาให้ส่วนใหญ่แล้วมิได้ใช้ไปในภาคเกษตร หรือในการลงทุนทางการผลิตอื่นใด ส่วนใหญ่ของเงินที่ส่งมาให้ถูกใช้ไปเกี่ยวกับรายการสิ่งของการบริการบริโภค การดำรงชีพประจำวัน การปรับปรุงบ้านและเครื่องอำนวยความสะดวกต่างๆ ผลก็คือช่องว่างของรายได้ระหว่างประชากรในเมืองและประชากรในชนบทมิได้ลดลง (ตัวอย่างเช่น งานของ Fuller et.al, 1983; Penpom, 1985; Kampol and Tongroj,

⁴ ผู้วิจัยขอขอบคุณ แมรี เอลิซาเบธ มิลล์ (Mary Elizabeth Mills-1993) สำหรับการรวบรวมและสังเคราะห์งานวิจัยเรื่องการย้ายถิ่นฐานในประเทศไทย ซึ่งให้แง่คิดที่เป็นประโยชน์แก่ผู้วิจัยในการทำความเข้าใจในประเด็นนี้

1985) ไมเคิล พาร์นเวลล์ (Michael Parnwell, 1986) เสนอว่าเงินค่าแรงจากในเมืองที่ส่งมาให้ทางบ้าน ทำให้เกิดการพึ่งพาต่อการทำงานในเมือง การอพยพโยกย้ายแรงงานจากชนบทสู่เมืองได้ขัดขวางพัฒนาการทางการผลิตในชนบท เพราะการขาดแคลนแรงงานอันเป็นผลจากอพยพนั้นได้คุกคามต่อการผลิตภาคเกษตร นอกจากนี้ การอพยพจากชนบทสู่เมืองยังเป็นอุปสรรคที่ทำให้ครอบครัวในชนบทไม่ยอมเสี่ยงลงทุนในกิจกรรมทางการผลิตใหม่ๆ แต่หันไปอิงอยู่กับการอพยพโยกย้ายไปทำงาน ซึ่งเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ไม่ต้องการการลงทุนมากและมีความเสี่ยงน้อย

ส่วนใหญ่ของงานวิจัยที่ได้อภิปรายมาแล้วข้างต้นได้ศึกษาเรื่องการอพยพโยกย้ายแรงงานจากชนบทสู่เมือง โดยมีคำถามการวิจัยที่สำคัญคือ การอพยพโยกย้ายแรงงานมีส่วนส่งเสริมหรือขัดขวางการพัฒนาประเทศอย่างไร แทนที่จะมองการอพยพโยกย้ายแรงงานจากมุมมองของผู้อพยพโยกย้ายแรงงานเองและจากมุมมองของครอบครัวในชนบท ในประเด็นนี้การสำรวจเกี่ยวกับการวิจัยทางชาติวงศ์วิทยาในระดับหมู่บ้านอาจเป็นประโยชน์ มิลส์ (Mills, 1993) ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่าการศึกษาดังกล่าวเกี่ยวกับการย้ายถิ่นฐานชนบทสู่เมืองในประเทศไทย ดูจะขาดๆ วั่นๆ ไม่ประติดประต่อกัน แม้ว่าส่วนใหญ่ของการวิจัยจะให้ข้อคิดเห็นไว้ว่า มีการเคลื่อนย้ายของผู้คนเป็นจำนวนมากเพื่อแสวงหางานทำในเมือง นักวิจัยเหล่านี้บางท่านได้เสนอปัญหาที่สำคัญ ตัวอย่างเช่น โทมัส เคิช (Thomas Kirsch, 1966) ได้อภิปรายลักษณะต่อเนื่องระหว่างการย้ายถิ่นฐานจากชนบทสู่เมืองแบบชั่วคราวกับแบบแผนทางประเพณีเดิมที่ให้คุณค่ากับการย้ายถิ่นของผู้ชายในรูปของ “การไปเที่ยว” แบบเสี่ยงภัย เราได้พบงานวิจัยหลายชิ้นที่ศึกษาผู้โยกย้ายถิ่นฐานขณะอยู่ในเขตเมือง เช่น งานวิจัยของ มายอริ เม็ค (Majorie Muecke, 1981, 1984) ซึ่งศึกษาผู้หญิงที่ทำงานในเมืองเชียงใหม่ งานของซูซานน์ ธอร์เบค (Suzanne Thorbek 1987) และจรี วิจิตรวาทการ (Juree Vichitvadakan, 1983) เกี่ยวกับผู้อพยพในกรุงเทพฯ จรีตั้งข้อสังเกตว่า คนหนุ่มสาวที่อพยพเข้ามาสู่กรุงเทพมหานครนั้น มิได้มาเพื่อวัตถุประสงค์ทางเศรษฐกิจแต่เพียงอย่างเดียว แต่ยังอพยพมาเพื่อหาประสบการณ์ด้านความสะดวกสบายและความตื่นตันจากในเมืองที่เป็นชีวิตสมัยใหม่ (เมื่อเปรียบเทียบกับชีวิตในชนบท) ซึ่งสิ่งดังกล่าวมีความสำคัญพอๆ กับวัตถุประสงค์ทางเศรษฐกิจ จรีอธิบายว่าลักษณะเช่นนี้ก็คือเหตุผลที่ว่า เหตุใดความพยายามของทางราชการที่จะหันเหการอพยพของชาวชนบทไปสู่ศูนย์กลางภูมิภาคแห่งอื่นที่เจริญน้อยกว่ากรุงเทพ จึงไม่ประสบความสำเร็จ

อัญชลี สิงหนตร เรนาร์ด (Anchalee Singhanetra Renard, 1981) ได้ให้ข้อสังเกตที่น่าสนใจข้อหนึ่งเกี่ยวกับความผูกพันที่มีต่อชุมชนเดิมของผู้อพยพ จากการศึกษาเกี่ยวกับการเคลื่อนย้ายแรงงานในชุมชนทางภาคเหนือ เธอได้ให้ข้อสังเกตไว้ว่าชาวบ้านมิได้วัดความผูกพันของผู้อพยพที่มีต่อชุมชนจากระยะเวลาที่โยกย้ายจากหมู่บ้าน แต่วัดจากระดับความถี่ที่ผู้อพยพยังรักษาความผูกพันทางเศรษฐกิจและสังคมของคนไว้กับชุมชน โดยอาศัยการหมั่นเยี่ยมเยียน การหมั่นส่งเงินส่งทองมาช่วยเหลือทางบ้าน และการร่วมทำบุญทำทานตามประเพณี

กล่าวโดยสรุป นักวิชาการได้ศึกษาการย้ายถิ่นฐานและการอพยพโยกย้ายแรงงาน ในแง่เป็นปัจจัยบวกหรือปัจจัยลบของการพัฒนาทางเศรษฐกิจและทางสังคม อย่างไรก็ตาม คุญูปการของการอพยพที่มีต่อ “การพัฒนาของชนบท” ยังไม่เป็นที่ประทับใจต่อนักวิชาการและนักวางแผนการพัฒนาเศรษฐกิจมากนัก เนื่องจากเงินที่ส่งมาช่วยทางบ้านจากการอพยพไปทำงานทำในต่างถิ่นมิได้ก่อให้เกิดการพัฒนาในภาคเกษตร หรือก่อให้เกิดการลงทุนในกิจการของผู้ประกอบการมากนัก การอพยพกลับดึงดูดเอาแรงงานที่เอางานเอาการไปจากไร่นา ควรจะตั้งข้อสังเกตไว้ด้วยว่า แทบจะไม่มีงานวิจัยที่พยายามที่จะสร้างความเข้าใจที่ซับซ้อนยิ่งขึ้นเกี่ยวกับการอพยพ ในแง่ที่เป็นรูปแบบหนึ่งของครอบครัวชาวนาในอันที่จะตอบสนองต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม และในด้านกลับก็คือการตอบสนองในรูปแบบดังกล่าวนี้ได้มีผลต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในชนบทอย่างไร

จากข้อเท็จจริงที่ว่า การอพยพไปทำงานทำในต่างถิ่น อันที่จริงแล้วก็คือส่วนหนึ่งของงานนอกภาคเกษตรในชนบท ดังนั้น ผู้วิจัยจะได้หวนกลับมาทำงานบางชิ้นเกี่ยวกับกิจกรรมนอกภาคการเกษตรของครอบครัวชาวนา ซึ่งได้ให้มุมมองที่เป็นประโยชน์ซึ่งจะช่วยวางรากฐานให้แก่การวิจัยของผู้วิจัย

นักวิชาการหลายคนได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่านับตั้งแต่ช่วงหลังของทศวรรษ 1980 งานนอกภาคเกษตรในชีวิตของชาวนาในเอเชียได้มีความสำคัญเพิ่มขึ้นทุกที และในทศวรรษ 1990 ก็ได้เพิ่มความสำคัญขึ้นอีก (ตัวอย่างเช่น Manning 1988; Saith 1992; Koppel, Hawkins and James 1994, Mitzuno 1996; Riggs 1996; Elson 1997; Kitahara 1997) นักวิชาการเหล่านี้ยืนยันว่างานนอกภาคเกษตรได้กลายเป็นส่วนสำคัญของชีวิตประชาชนในชนบท และความเข้าใจเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงในชนบทไม่สามารถเป็นไปได้นอกจากจะให้ได้ความสนใจอย่างพอเพียงต่อเรื่องนี้ ในปัจจุบันชาวบ้านในชนบทเข้ามาเกี่ยวข้องในกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่มีการแตกสาขาออกไปขอบเขตที่กว้างขวางทั้งภายในหมู่บ้านเองและในเศรษฐกิจของภูมิภาคซึ่งมักจะเป็นการลงทุนที่ได้กำไรมากกว่าการทำนาทำไร่ ในขณะเดียวกันรายได้ที่มาจากนอกภาคการเกษตรก็ได้ทำหน้าที่รักษาชาวนาย้อยและผู้เช่านาเป็นจำนวนมากให้ดำรงชีพอยู่ได้ คนเหล่านี้ยังคงรักษาที่ดินผืนเล็กของคนไว้โดยไม่ต้องเผชิญกับปัญหาหนี้สินล้นพ้นตัวและการสูญเสียที่ดินไป ในสถานการณ์เช่นนี้ชาวนาขนาดเล็กสามารถรักษาระดับการผลิตของตนไว้ได้ เนื่องจากพวกเขามีความสามารถที่จะใช้รายได้นอกภาคการเกษตรมาช่วยให้สามารถทำการการผลิตใหม่ (reproduce) ในภาคการเกษตรได้

สเลเตอร์ (Slater, 1992) ได้ชี้แนะว่าการค่อย ๆ ปรับจากเศรษฐกิจแบบชาวนาที่ทำการเกษตรเป็นหลักไปสู่การทำกิจกรรมนอกภาคการเกษตร อาจไม่จำเป็นต้องเปลี่ยนรูปแบบของความสัมพันธ์ทางการผลิตในชนบทในชนบทที่ดำรงอยู่เป็นพื้นฐาน กล่าวคือ ผู้ถือครองไร่นาขนาดย่อมและกิจการแบบครอบครัวอาจจะดำรงอยู่ต่อไปได้ อันที่จริงแล้วความสัมพันธ์ที่ดำรงอยู่ระหว่างกิจกรรมในไร่นาและการจ้างงานนอกไร่นามักจะเสริมกันต่าง ๆ ของการเกษตรแบบผู้ถือ

ครองที่ดินรายย่อยให้เข้มแข็งพอที่จะต้านทานแรงกดดันที่อาจทำให้ชาวนาต้องละทิ้งที่ดิน อันเป็นกระบวนการเปลี่ยนผ่านไปสู่ระบบเกษตรกรรมขนาดใหญ่แบบทุนนิยม

ในประเทศไทย คิตาฮาระ (Kitahara, 1999) ผู้ซึ่งได้ทำการวิจัยในจังหวัดนครปฐม ใกล้กับกรุงเทพมหานครได้ให้ข้อเสนอที่แตกต่างออกไป ในหมู่บ้านแห่งหนึ่งซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นหมู่บ้านตัวอย่างสำหรับ “การปฏิวัติเขียว” ชาวนาส่วนใหญ่ได้ขายที่ดินมรดกของตนให้แก่نگเก็ง กำนวเมืองไปแล้วในช่วงเศรษฐกิจฟองสบู่ แม้ว่ามีบางครอบครัวซึ่งยังคงรักษาที่ดินของตนไว้ต่อไป และกลายเป็น “ชาวนาแบบบางเวลา” (part-time farmer) ก็ตาม แต่กลุ่มต่างๆ ที่เคยประกอบขึ้นเป็นส่วนใหญ่ของหมู่บ้าน ก็ได้ลดลงอย่างน่าใจหาย จากนี้เห็นได้ว่าโอกาสจ้างงานนอกภาคการเกษตรได้หันเหจิตใจของชาวนาให้ห่างออกจากภาคการเกษตรและผลที่เกิดขึ้นก็คือมีการขายที่ดิน อย่างไรก็ตามคิตาฮาระ (1999) ยังได้กล่าวไว้ในงานวิจัยอีกชิ้นหนึ่งซึ่งกระทำโดยคณะวิจัยชุดเดียวกันในระยะเดียวกันในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ว่าชาวนาส่วนใหญ่ในหมู่บ้านนั้นยังคงรักษาที่ดินของตนเอาไว้ และผู้อพยพทางานทำวัยหนุ่มสาวยังปรารถนาจะกลับบ้านเพื่อทำนาเนื่องจากยังมีโอกาสจะได้รับมรดกที่ดินจากพ่อแม่

เท่าที่กล่าวมาข้างต้น อาจสรุปได้ว่า การที่ชาวชนบทมีโอกาสทำงานนอกภาคการเกษตรอาจนำไปสู่แนวโน้มอย่างน้อยสองประการ ประการที่หนึ่งก็คือ โอกาสมีงานทำอาจเร่งให้ชาวนามีการถอนตัวออกจากภาคเกษตรเร็วขึ้น และทำให้เกิดการขายไร่นาเสียหรือเกิดกระบวนการ “เลิกเป็นชาวนา” (depeasantization) อีกประการหนึ่งคือ รายได้ที่ได้จากการจ้างงานนอกภาคเกษตรอาจช่วยให้ชาวนารักษาการดำรงชีพของตนอยู่ได้และยังคงรักษาการผลิตภาคเกษตรไว้ด้วย ดังที่ เดอ เจันวรีและคณะ (de Janvry, et al, 1986 : 74) ได้กล่าวไว้ว่า

“...สำหรับชาวนามีที่ดินน้อยจนไม่สามารถดำรงชีพอยู่ได้โดยอาศัยแต่เพียงการผลิตจากที่ดินแปลงเล็กๆ ของครอบครัว รายได้จากค่าแรงจะเป็นปัจจัยสำคัญในการกำหนดว่าชาวนารายย่อยนั้นจะดำรงความเป็นชาวนาอยู่ได้หรือไม่ ยิ่งโอกาสได้รับการจ้างงานมีมากเท่าใด ขนาดของไร่นาที่จำเป็นต่อการเลี้ยงชีพก็สามารถมีขนาดเล็กลงได้มากเท่านั้น”

2.4 ยุทธศาสตร์เพื่อการดำรงชีพของครอบครัวชาวนา

จากการชี้แนะโดยชายนอฟ นักวิชาการหลายท่านในระยะต่อมาได้ให้ความสนใจแก่เศรษฐกิจครอบครัวชาวนาและยุทธศาสตร์ในระดับครอบครัวของชาวนามากยิ่งขึ้น นักวิชาการส่วนหนึ่งได้ให้ความสนใจแก่ความสัมพันธ์ระหว่างรูปแบบของการผลิตที่เปลี่ยนแปลงไปและการก่อรูปของกลุ่มและความสัมพันธ์ระดับครัวเรือน ซึ่งอาศัยความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ความต้องการพื้นฐานทางวัตถุของปัจเจกชนส่วนใหญ่ได้รับการตอบสนอง นักวิชาการบางส่วนได้เสนอแนวคิดยุทธศาสตร์ทางเศรษฐกิจระดับครอบครัวเพื่อตอบโต้ทฤษฎีการทันสมัย อันเป็นทฤษฎีที่มองว่าประชาชนในยุคก่อนอุตสาหกรรม ยุคอุตสาหกรรมตอนต้นหรือประชาชนที่ยากจนโดยทั่วไปเป็นผู้ที่ไร้หลักเหตุผลในเชิงเศรษฐกิจ เห็นได้จากการพวกเขาขาดทรัพยากรและอำนาจ แต่แนวคิดยุทธ

ศาสตร์เพื่อการดำรงชีพในระดับครอบครัวกลับมองครอบครัวในแง่เป็นผู้ปฏิบัติการ และมีใช่เป็นเพียงผู้ถูกกระทำจากกระบวนการเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจการเมืองและการเปลี่ยนแปลงทางประชากร และมีใช่ผู้ถูกกระทำจากมติของผู้กุมอำนาจทั้งหลาย (Tilly, 1987) การศึกษาเกี่ยวกับพฤติกรรมของครอบครัวยังเป็นการลดช่องว่างของระดับการวิเคราะห์ กล่าวคือระหว่างการวิเคราะห์ในระดับปัจเจกและระดับสังคม ครอบครัวคือหน่วยที่ทำหน้าที่ในการตอบสนองต่อโอกาสและข้อจำกัดต่างๆ ที่เกิดขึ้นท่ามกลางกระบวนการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างและทางประวัติศาสตร์ในระดับที่กว้างออกไป หน่วยครอบครัวถูกมองในแง่เป็นสื่อกลางที่ประสานพฤติกรรมของปัจเจกชุดต่างๆ ตัวอย่างเช่น การเข้าร่วมในการใช้แรงงาน แบบแผนการบริโภค และการอพยพไปทำงานทำในต่างถิ่น ซึ่งสิ่งเหล่านี้โดยตัวมันเองก็มีส่วนถูกกำหนดโดยการรวมตัวของหน่วยทางเศรษฐกิจระดับพื้นฐาน คือครอบครัว เช่นกัน การที่นักวิชาการสนใจศึกษาบทบาทของหน่วยครอบครัวหรือหน่วยครัวเรือนที่มีผลต่อการตัดสินใจและพฤติกรรมของบุคคลแต่ละคนในภายในครอบครัว ได้เปิดทางให้มีการศึกษาถึงการมีปฏิริยาตอบที่แตกต่างกันต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม รวมทั้งการวิเคราะห์ถึงการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เกิดขึ้นในกลุ่มย่อยของประชากรด้วย (Schmink, 1984) ในแง่ประโยชน์เชิงทฤษฎี การวิเคราะห์ระดับครอบครัวจะช่วยให้นักวิจัยสามารถทำความเข้าใจกับกระบวนการทางสังคมได้มากขึ้น เหตุนี้ ชมิงค์ (Schmink, 1984) จึงยืนยันว่าการศึกษาเกี่ยวกับครอบครัวมีศักยภาพที่จะลดช่องว่างทางการวิเคราะห์ของทฤษฎีเศรษฐศาสตร์จุลภาคและทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมือง เนื่องจากทฤษฎีเศรษฐศาสตร์จุลภาคมักให้ความสนใจแก่พฤติกรรมที่เป็นหน่วยที่เล็กสุดคือปัจเจกชน ขณะที่เศรษฐศาสตร์การเมืองสนใจพัฒนาการและปฏิสัมพันธ์ทางสังคม-เศรษฐกิจและทางการเมือง อย่างไรก็ตาม ในการวิเคราะห์ในระดับครอบครัวซึ่งถือว่าเป็นระดับขั้นที่อยู่กลางระหว่างปัจเจกและโครงสร้างก็ได้เข้าแทนที่ความจำเป็นที่จะศึกษาแบบแผนต่างๆ ในระดับปัจเจกหรือในระดับโครงสร้างที่เป็นระดับกว้าง (macro-structural levels) แทนที่จะเป็นเช่นนั้น การศึกษาในระดับครอบครัวได้เปิดทางให้มีการเข้าถึงประเด็นปัญหา โดยมีข้อมูลมากขึ้น และซับซ้อนยิ่งขึ้น ซึ่งจำเป็นต้องก้าวจากขั้นหนึ่งไปสู่อีกขั้นหนึ่งในการวิเคราะห์ที่แตกต่างกัน

ในระหว่างทศวรรษ 1970 ถึงทศวรรษ 1980 นักสังคมศาสตร์ของละตินอเมริกาได้สร้างผลงานการค้นคว้าขึ้นมาจำนวนหนึ่ง ซึ่งมุ่งศึกษาแบบแผนเกี่ยวกับพฤติกรรมทางเศรษฐกิจในระดับครอบครัวขึ้นมา (ตัวอย่างเช่น Dimerman, 1978 ; Bank, 1980 ; Bolles, 1981) เช่นเช่นเดียวกับแนวคิดเกี่ยวกับภาวะชายขอบ (marginality) แนวคิดในเรื่องยุทธศาสตร์เพื่อความอยู่รอดของครอบครัว เป็นแนวคิดที่มีประโยชน์ในการศึกษาและทำความเข้าใจกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้นจากการพัฒนาแบบทุนนิยมพึ่งพาในเขตละตินอเมริกา พัฒนาการของชาติต่างๆ ในละตินอเมริกาก็อุปไปสู่การกระจายรายได้ที่ไม่เท่าเทียมกัน เนื่องจากด้านหนึ่ง เป็นการพัฒนาที่เน้นการลงทุนในภาคเศรษฐกิจบางสาขาที่มีศักยภาพในการพัฒนาแบบทุนนิยม และในอีกด้านหนึ่งเป็นการพัฒนาที่ทำให้ประชากรในชนบทต้องพึ่งพาต่อรายได้ที่เป็น

เงินตราสำหรับซื้อหาสินค้าและบริการต่างๆ ทุนนิยมแบบพึ่งพาได้ก่อให้เกิดโครงสร้างการตลาดที่กีดกันคนส่วนใหญ่มิให้มีรายได้ที่มั่นคงอย่างพอเพียงที่จะทำให้เกิดการมีส่วนร่วมอย่างเต็มที่ในตลาดของผู้บริโภค เนื่องจากพวกเขาถูกกีดกันจากผลประโยชน์ต่างๆ จากการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจพวกคนยากจนถูกมองว่าเป็นพวกที่อยู่ชายขอบ นักทฤษฎีในช่วงต้น เช่น กลุ่มทฤษฎี “วัฒนธรรมแห่งความยากจน” (Lewis, 1960) มักจะมองความยากจนว่าเป็นผลมาจากปัญหาภายในตัวสังคมวัฒนธรรมพื้นเมืองเอง ที่ไม่สามารถปรับตัวกับการพัฒนาแบบสมัยใหม่ มาจากความล้าหลังทางวัฒนธรรมและเทคโนโลยี ซึ่งเป็นสิ่งที่สืบทอดมาจากสังคมแบบประเพณี ความยากจนเป็นตัวบั่นทอนความสามารถของคนยากคนจนที่จะเปลี่ยนแปลงสถานะของพวกเขาให้ดีขึ้น แต่ก็มีการวิเคราะห์ที่ซับซ้อนยิ่งกว่านี้ที่ชี้ให้เห็นว่า ว่าประชาชนชายขอบและประชาชนในภาคเศรษฐกิจแบบไม่เป็นทางการมีบทบาทที่เอาการเอางานและมีความคิดอ่านในการทำมาหากินเพื่อการดำรงอยู่ของพวกเขา ทั้งๆ ที่พวกเขาขาดการเข้าถึงบริการและมีรายได้ต่ำ ยุทธศาสตร์ของคนจนได้รวมเอาการใช้สินค้าและบริการจากทั้งกิจกรรมการผลิตแบบทุนนิยมและมีใช้ทุนนิยม นอกจากนี้ เรายังอาจมองว่า การอพยพไปทำงานทำในต่างถิ่นเป็นกลไกอย่างหนึ่ง ซึ่งเปิดทางให้คนยากจนได้ดึงเอาภาคส่วนต่างๆ ที่หลากหลายทางเศรษฐกิจ มาเป็นประโยชน์เพื่อตอบสนองเป้าหมายในการดำรงชีวิตให้รอด จะเห็นได้ว่า แนวคิดเช่นนี้ มีลักษณะที่ตรงข้ามกับแนวคิดช่วงก่อนหน้าโดยที่มองว่าเป็นหลังมือ เพราะแนวคิดเหล่านั้นมักจะมองคนยากจนว่าเป็นเหยื่อ ซึ่งต้องการความช่วยเหลือจากคนอื่นด้วย มุมมองเกี่ยวกับเป้าหมายแห่งการอยู่รอดได้เปิดทางให้นักวิจัยมองเห็นบทบาททางการผลิตที่เอางานเอาการของคนจนและคนชายขอบในสังคม (Schmink, 1984) แนวคิดเช่นนี้ได้มีพัฒนาการมากขึ้นในระยะต่อมา และมีชื่อเรียกต่างๆ กันเช่น ยุทธศาสตร์การดำรงชีวิตให้อยู่รอด (survival strategy) ยุทธศาสตร์แห่งการมีชีวิตอยู่ (existence strategy) ยุทธศาสตร์การดำรงชีพ (livelihood strategy) ยุทธศาสตร์การผลิตซ้ำ (reproductive strategy) ยุทธศาสตร์เพื่อชีวิต (life strategy) และโครงการชีวิต (life project) แนวคิดเหล่านี้แม้จะมีชื่อเรียกต่างกัน แต่ก็ล้วนเป็นแนวคิดเพื่อวิเคราะห์พฤติกรรมทางเศรษฐกิจสังคมระดับจุลภาคของประชากรที่มีรายได้ต่ำ

2.5 กรอบแนวคิดของงานวิจัย

จากแนวคิด ทฤษฎีและงานวิจัยเชิงประจักษ์ที่ได้อภิปรายมาแล้วข้างต้น ผู้วิจัยจึงวางเค้าโครงทางความคิดเพื่อทำงานวิจัยชิ้นนี้ งานวิจัยนี้มุ่งอธิบายกระบวนการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชานา โดยมีสมมุติฐานว่า กระบวนการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชานา เป็นผลมาจากปฏิสัมพันธ์ของการที่ระบบทุนนิยมพยายามแทรกตัวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจชานา และพยายามดึงเศรษฐกิจชานาให้เข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบทุนนิยมและระบบเศรษฐกิจแห่งชาติ แต่ในอีกด้านหนึ่ง คือกระบวนการตอบสนอง (การปรับตัวให้เข้ากับ การขัดขึ้น และการตอบโต้) ของชานาและชุมชนชานาต่อกระบวนการนี้

ดังนั้นงานวิจัยนี้จึงมุ่งศึกษาในสามประเด็น คือ ประการแรก การศึกษาถึงกระบวนการที่เกษตรกรรวมเพื่อการยังชีพของชาวนาถูกผนวกรวมเข้ากับเศรษฐกิจแห่งชาติ ประการที่สอง คือการศึกษาถึงกระบวนการตอบสนองของชาวนาต่อการผนวกรวมเข้าสู่เศรษฐกิจแห่งชาติและการแทรกเข้ามาของระบบทุนนิยมในเศรษฐกิจชาวนา และประการที่สาม คือ การอธิบายถึงกระบวนการเปลี่ยนแปลงที่กำลังเกิดขึ้น ความยากลำบากของการศึกษาก็คือประการแรกจะเอาชนะข้อจำกัดของแนวคิดและทฤษฎีที่มีอยู่อย่างไร ในอันที่จะเข้าใจการเปลี่ยนแปลงในชนบทอันเป็นผลมาจากความสัมพันธ์ของกระบวนการสองกระบวนการที่มีความสลับซับซ้อนนี้ และประการที่สองก็คือ จะวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างกระบวนการในระดับจุลภาคและมหัพภาคอย่างไร การวิเคราะห์การผลิตของชาวนาแบบมหัพภาคที่เคยกระทำกันมา ในลักษณะที่ค่อยๆ ถูกกลืนเข้าไปในระบบทุนนิยมและในที่สุดก็จะอยู่ภายใต้การครอบงำของทุนนิยมอย่างสิ้นเชิงนั้น ไม่เพียงแต่เป็นการมองปัญหาแบบง่ายเกินไปเท่านั้น หากแต่อาจเป็นการเข้าใจผิดในชั้นมูลฐานอีกด้วย นักวิชาการไทยศึกษาหลายคนได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า ชาวนาที่เป็นเจ้าของที่ดินขนาดเล็กยังคงดำรงอยู่เป็นประชากรส่วนใหญ่ในชนบทภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และการแตกออกเป็นขั้วที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกันของชนชั้นชาวนายังไม่เกิดขึ้น วิธีการหนึ่งในการวิเคราะห์สภาพความเป็นจริงข้อนี้ ถ้าเดินตามมาร์กซ์ก็คือ มองสภาพความเป็นจริงข้อนี้ว่าเป็นระยะผ่าน ซึ่งแม้ว่าจะดำรงอยู่นานมาก แต่ในที่สุดแล้วก็จบลงโดยการแตกสลายของชนชั้นชาวนา อีกวิธีหนึ่งได้ปฏิเสธสภาพความเป็นจริงข้อนี้ โดยการเน้นวิถีชีวิตของชาวนา ระบบความเชื่อและสถาบันทางสังคมต่างๆ ซึ่งช่วยให้ชุมชนระดับหมู่บ้านและคนในชุมชนสามารถดำรงชีพอยู่ต่อไปได้ ทั้งๆที่มีการขูดรีดแบบทุนนิยม ผู้วิจัยคิดว่าคำอธิบายทั้งสองแบบนี้ล้วนแต่ไม่พอเพียงด้วยกันทั้งคู่ แม้ว่าทฤษฎีมาร์กซิสต์จะได้ให้แนวคิดที่เป็นประโยชน์ในการวิเคราะห์วิธีการที่ทุนได้แทรกเข้าไปในภาคการเกษตรและผลบั่นปลายที่อาจเกิดขึ้นจากกระบวนการอันนี้ ในขณะที่มุมมองเกี่ยวกับวัฒนธรรมชุมชนจะช่วยสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับข้อดีของวัฒนธรรมชาวนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเชื่อและระบบค่านิยมที่ซ่อนอยู่เบื้องหลังความสัมพันธ์ทางสังคมต่างๆ

ข้อวินิจฉัยที่เห็นร่วมกันโดยชายนอฟ (Chayanov, 1986) ชานิน (Shanin, 1987, 1990) และ เคาทส์กี (Kautsky, 1988) เกี่ยวกับครอบครัวชาวนาและฟาร์มชาวนาเป็นหนึ่งในบรรดามุมมองที่ผู้วิจัยสามารถนำมาใช้เพื่อวิเคราะห์เศรษฐกิจชาวนา แต่ก็ยังไม่เพียงพอเนื่องจากทุกวันนี้กิจการของชาวนาได้ขยายเลยไร่นาของชาวนาไปสู่กิจกรรมต่างๆ หลายอย่างที่ไม่เกี่ยวกับไร่นาและห่างพันจากไร่นาไป เมื่อมองจากความจริงข้อนี้แล้ว มุมมองเกี่ยวกับการเคลื่อนย้ายแรงงานและเศรษฐกิจนอกการเกษตรในชนบทและผลกระทบของกิจกรรมนี้ต่อการสะสมทุนและการแตกชนชั้นในชนบทตามที่ได้เสนอไว้โดยเซธ (Saith, 1992) ได้ถูกผนวกเข้าไปในกรอบการวิเคราะห์นี้ โดยทั้งหมดล้วนมุ่งไปสู่ความเข้าใจเกี่ยวกับผลสะท้อนของมันที่มีต่อเศรษฐกิจของครอบครัวชาวนาและการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของชาวนาตลอดจนการแตกชนชั้นในสังคมชาวนาด้วย ผู้วิจัยมิได้มองจุดแข็งของครอบครัวชาวนาว่าเป็นสิ่งที่มีมาก่อนหรือเป็นเพียงสิ่งที่ถูกถ่าย

ทอดมาทางวัฒนธรรม หากแต่เป็นการตอบสนองแบบมีหลักเหตุผลของชาวนาเมื่อเผชิญกับการขูดรีดแบบทุนนิยม ในสถานการณ์ที่เป็นจริงของภาคตะวันออกเฉียงเหนือในปัจจุบัน ในลักษณะเดียวกัน การที่ชาวนาผันตัวเองให้มีกิจกรรมทางเศรษฐกิจหลากหลาย และในขณะเดียวกันก็รักษาการผลิตข้าวเพื่อการเลี้ยงชีพเอาไว้ ได้ถูกมองในแง่เป็นทางเลือกของชาวนาในสถานการณ์ซึ่งแทบจะไม่มีทางเลือกเหลืออยู่เลย ในแง่ที่แนวคิดเกี่ยวกับยุทธศาสตร์เพื่อการดำรงชีพของครอบครัวชาวนาจึงถูกนำมาใช้ ทางเลือกและการปรับตัวของชาวนา ในด้านหนึ่งเป็นการตอบสนองและตอบโต้ต่อพลังของระบบทุนนิยมที่แทรกตัวเข้ามาในชนบท เพื่อการอยู่รอดของครอบครัวชาวนาเอง แต่ในขณะเดียวกัน ผลของการตอบสนองและตอบโต้ซึ่งเป็นการเลือกโดยอัติวิสัยของชาวนานี้ ก็ได้มีผลต่อการก่อรูปของทุนนิยม และการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจและสังคมชาวนาด้วย

2.6 ระเบียบวิธีในการวิจัย

วัตถุประสงค์ของการวิจัยขั้นนี้ก็คือเพื่อวิเคราะห์กระบวนการการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาไทยในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กลุ่มน้ำพองได้รับการคัดเลือกเพื่องานวิจัยขั้นนี้ กลุ่มน้ำแห่งนี้เป็นที่เป้าหมายของการพัฒนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมาตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติของประเทศฉบับที่หนึ่ง ในต้นทศวรรษ 1960 เชื้อนขนาดใหญ่ คือเชื้อนอุบลรัตน์หรือเชื้อนน้ำพอง ถูกสร้างขึ้นขวางกั้นลำน้ำพอง เพื่อให้กำเนิดกระแสไฟฟ้าซึ่งเป็นโครงสร้างพื้นฐานอันจำเป็นสำหรับการพัฒนาให้เป็นแบบสมัยใหม่ และต่อมาเชื้อนผันน้ำหนองหวายก็ได้สร้างขึ้นเพื่อการชลประทาน ทำให้ตอนล่างของกลุ่มน้ำพองกลายเป็นพื้นที่ชลประทานขนาดใหญ่ที่สุดของภูมิภาคนี้ มีชื่อเรียกว่า เขตชลประทานน้ำพอง-หนองหวาย

หลังจากการสร้างเชื้อน กลุ่มน้ำพองสามารถแบ่งออกได้เป็นสามเขต เขตแรกคือบริเวณต้นน้ำซึ่งได้รับผลกระทบไม่มากนักจากการสร้างเชื้อน และโดยลักษณะทางกายภาพสามารถเป็นตัวแทนของหมู่บ้านตามพื้นที่ตอนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้เป็นอย่างดี เขตที่สองคือบริเวณอ่างเก็บน้ำ เขตนี้เป็นเขตที่ได้รับผลกระทบจากเชื้อนโดยตรง เนื่องจากครอบครัวของชาวนาทันหมดที่อาศัยอยู่ในบริเวณนี้ต้องถูกย้ายถิ่นฐานเพื่อหลีกเลี่ยงให้แก่การสร้างเชื้อน และบางครอบครัวก็เลือกที่จะตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณใกล้อ่างเก็บน้ำของเชื้อนนั่นเองด้วยวิธีการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่าใกล้เชื้อน เขตที่สาม คือบริเวณตอนล่างของแม่น้ำ เป็นตัวแทนของหมู่บ้านในความปรารถนาตามแนวทางการพัฒนาแบบสมัยใหม่ เป็นหมู่บ้านที่มีการชลประทานตลอดทั้งปีและสามารถเข้าถึงตลาดได้โดยสะดวก เปิดทางให้มีการผลิตทางเกษตรแบบสมัยใหม่ในแต่ละเขตดังกล่าวข้างต้น ผู้วิจัยได้คัดเลือกหมู่บ้านขึ้นมาเขตละหนึ่งหมู่บ้านเพื่อทำการศึกษาระดับลึก

งานวิจัยขั้นนี้ ใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพเพื่อศึกษากระบวนการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชนชาวนาสามแห่ง โดยใช้วิธีการศึกษาแบบกรณีตัวอย่างเปรียบเทียบ (case-oriented comparative study)

2.6.1 การคัดเลือกหมู่บ้าน

การคัดเลือกหมู่บ้านเพื่อทำการศึกษาวิจัย ในขั้นต้น ได้อาศัยการศึกษาข้อมูลจากเอกสารเกี่ยวกับลุ่มน้ำพองและแผนที จากนั้นได้เข้าพบและสัมภาษณ์ รวมทั้งขอความเห็นจากเจ้าหน้าที่เกี่ยวข้องในการพัฒนาลุ่มน้ำนี้ ทั้งในส่วนของราชการและเอกชน อันได้แก่ หัวหน้าสำนักงานชลประทานน้ำพอง-หนองหวายและเจ้าหน้าที่สนามของหน่วยงานนี้ นักวิชาการและวิศวกรประจำสำนักงานชลประทานจังหวัดขอนแก่น ซึ่งจากข้อมูลทางเทคนิคที่ได้จากเอกสาร แผนที่ และการสัมภาษณ์ ทำให้ผู้วิจัยสามารถแบ่งเขตลุ่มน้ำพองออกเป็น 3 เขต ที่สอดคล้องกับวิธีการแบ่งในทางเทคนิคของทางหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง และงานวิจัยทางเทคนิคในอดีต คือแบ่งเป็นเขตเหนือน้ำ เขตอ่างเก็บน้ำ และเขตชลประทานใต้เขื่อน สำหรับเขตเหนือน้ำและเขตชลประทานใต้เขื่อนนั้น ปรากฏว่ามีขนาดใหญ่มาก แต่จากข้อเสนอแนะของผู้เชี่ยวชาญด้านการชลประทาน จึงสามารถลดขนาดลง โดยเน้นการเลือกหมู่บ้านจากเขตที่เป็นบริเวณลุ่มน้ำพองโดยตรง เนื่องจากแม่น้ำที่ไหลลงเขื่อนอุบลรัตน์มี 3 สาย คือ น้ำพอง น้ำเชิญ และลำพะเนียง

หลังจากกำหนดเขตพื้นที่ลุ่มน้ำพองออกเป็นสามเขตได้แล้ว ขั้นตอนต่อไปคือการเลือกหมู่บ้าน ผู้วิจัยได้ทำการสัมภาษณ์เบื้องต้น และการศึกษาข้อมูลมือสอง คือข้อมูล ก.ช.ช. 2 ค. และข้อมูล จ.ป.ฐ. เพื่อเลือกหมู่บ้านเบื้องต้น บุคคลที่สัมภาษณ์ส่วนใหญ่เป็นเจ้าหน้าที่ที่ทำหน้าที่ด้านการส่งเสริมการเกษตรและการพัฒนาทั้งรัฐและเอกชน เพื่อให้เข้าใจถึงรูปแบบการทำมาหากินพื้นฐานของประชากรในทั้งสามเขต ผู้ที่ผู้วิจัยได้สัมภาษณ์เพื่อหาข้อมูลประกอบการเลือกหมู่บ้าน ได้แก่ เกษตรอำเภอและเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรประจำสำนักงานเกษตรอำเภอ พัฒนาการอำเภอและพัฒนารประจำตำบลต่างๆในอำเภอภูเวียง และอำเภอหนองนาคำ จังหวัดขอนแก่น และอำเภอเชียงยืน จังหวัดมหาสารคาม ปลัด อ.บ.ต. และเจ้าหน้าที่ประจำสำนักงานองค์การบริหารส่วนตำบลหลายแห่งในทั้งสามอำเภอ ผู้จัดการสำนักงานภาคสนาม องค์กรพัฒนาเอกชน แพลน ภูเวียง และนักพัฒนาบางคนในองค์กรนี้ เกณฑ์การเลือกหมู่บ้านในทั้ง 3 เขตมีความแตกต่างกันเล็กน้อย คือ เขตเหนือน้ำ จะเลือกหมู่บ้านที่อยู่ในลุ่มน้ำพองโดยตรง ไม่ใช่ลุ่มน้ำเชิญ และลุ่มน้ำลำพะเนียง เป็นหมู่บ้านที่สามารถเป็นตัวแทนของหมู่บ้านส่วนใหญ่ที่อยู่ในเขตเหนือน้ำได้ บ้านรอบอ่างเก็บน้ำของเขื่อน จะเลือกหมู่บ้านที่ได้รับผลกระทบโดยตรงจากการสร้างเขื่อน คือเป็นบ้านที่ถูกโยกย้ายมาเพราะการสร้างเขื่อน ส่วนบ้านใต้เขื่อน จะเลือกหมู่บ้านที่อยู่ในเขตชลประทานน้ำพอง-หนองหวาย ซึ่งพื้นที่ทำการเกษตรของประชากรส่วนใหญ่ในหมู่บ้านจะต้องได้รับน้ำชลประทาน สำหรับเขตชลประทานน้ำพองหนองหวายนั้น สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ส่วน ตามลักษณะภูมิประเทศและการทำมาหากินของประชาชน คือเขตชลประทานตอนบนและเขตชลประทานตอนล่าง (ขณะที่การแบ่งเขตพื้นที่ของสำนักงานชลประทานจะแบ่งเป็นเขตชลประทานฝั่งซ้ายและฝั่งขวา) ผู้วิจัยได้เลือกเขตชลประทานตอนล่างเพื่อทำการศึกษา เนื่องจากเขตชลประทานตอนล่างเป็นพื้นที่ลุ่ม ทำให้เกษตรกรมีโอกาสทำกิจกรรมทางการเกษตรที่หลากหลาย

หลายกว่าเขตชลประทานตอนบน ทั้งนี้ เขตชลประทานตอนบนซึ่งตั้งอยู่ในอำเภอน้ำพองและอำเภอมืองจังหวัดขอนแก่น จะมีการผลิตพืชผลที่สำคัญ ได้แก่ ข้าว ถั่วเหลือง ถั่วลิสง ส่วนเขตชลประทานตอนล่าง เกษตรกรรมมีลักษณะหลากหลายมากกว่า มีการทำนาปรัง การผลิตเมล็ดพืชแบบมีพันธะสัญญา การทำเกษตรผสมผสาน การทำสวนมะนาวและการเพาะเลี้ยงปลา กิจกรรมเหล่านี้จะอยู่กับปริมาณน้ำชลประทานที่ได้รับด้วย การที่ผู้วิจัยได้คัดเลือกพื้นที่ชลประทานตอนล่างมาเพื่อการศึกษา ก็เนื่องมาจากสาเหตุที่ว่า ผู้วิจัยต้องการศึกษาการเปลี่ยนแปลงของชุมชนชาวนาในเขตที่มีการพัฒนาทางการเกษตรที่ก้าวหน้า กล่าวโดยสรุป หมู่บ้านต่าง ๆ ที่ได้รับการคัดเลือกเพื่อศึกษานี้ มีดังนี้

1. เขตอ่างเก็บน้ำ : หมู่บ้านโนนกลาง ตำบลนาหว้า อำเภอกุเวียง จังหวัดขอนแก่น
2. เขตต้นน้ำ: หมู่บ้านโคกสูง ตำบลกุดตาด อำเภอนองนาคำ จังหวัดขอนแก่น
3. เขตชลประทานใต้เขื่อน : หมู่บ้านหนองเดิม ตำบลเหล่าบัวบาน อำเภอเชียงยืน จังหวัดมหาสารคาม

2.6.2 การเก็บข้อมูลและการวิเคราะห์

ผู้วิจัยได้ดำเนินการเก็บและวิเคราะห์ข้อมูลทั้งข้อมูลเชิงปริมาณและข้อมูลเชิงคุณภาพ ดังนี้

2.6.2.1 การเก็บและวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ

ระยะการเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพกินเวลาตั้งแต่เดือนมกราคม 2000 - มิถุนายน 2001 ผู้วิจัยเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพด้วยตนเองโดยไม่มีผู้ช่วยวิจัย โดยยึดถือตามกรอบแนวคิดการวิจัยที่สร้างขึ้นมาจากการค้นคว้าทางทฤษฎีและการศึกษาวรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยมีการเก็บและวิเคราะห์ข้อมูลดังนี้

- (1) เครื่องมือในการวิจัย ผู้วิจัยได้สร้างแนวทางในการสัมภาษณ์ขึ้นมา 2 ชุด เพื่อรวบรวมข้อมูลเชิงคุณภาพ คือแนวทางการสัมภาษณ์เพื่อเก็บข้อมูลระดับชุมชนและข้อมูลระดับครัวเรือน แนวทางดังกล่าวนี้ได้รับการปรับปรุงให้ดีขึ้นในระหว่างการเก็บข้อมูลของผู้วิจัย
- (2) การสัมภาษณ์เชิงลึก เพื่อที่จะเข้าใจกระบวนการเปลี่ยนแปลง การตอบสนอง และการปรับตัวในระดับชุมชน โดยยึดถือแนวทางการสัมภาษณ์เพื่อเก็บข้อมูลระดับชุมชนเป็นพื้นฐาน การสัมภาษณ์หลายชั้นได้กระทำโดยอาศัยผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญในสามหมู่บ้านและนอกเหนือไปกว่านั้น ผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญในหมู่บ้านต่าง ๆ ดังกล่าวรวมถึงผู้นำของหมู่บ้านที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ (ผู้ใหญ่บ้าน ผู้อาวุโสในหมู่บ้าน ผู้เฒ่าผู้แก่ ผู้ประกอบการทางเศรษฐกิจที่สำคัญในหมู่บ้าน ผู้ตั้งรกรากในช่วงต้น ๆ) ผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญภายนอกหมู่บ้าน รวมถึงผู้นำ

ต่าง ๆ ระดับต่ำกว่าอำเภอ (ตำบล) นักพัฒนาทั้งที่เป็นเจ้าหน้าที่ภาครัฐและเอกชน และตัวแทนบริษัทจ้างเหมาช่วงการผลิต เป็นต้น

- (3) การสัมภาษณ์ในเชิงลึก เพื่อที่จะเข้าใจการตอบสนองและการปรับตัวของชาวนาในระดับครัวเรือนและความเข้าใจของพวกเขาที่มีต่อการเปลี่ยนแปลง การสัมภาษณ์ได้กระทำกับครอบครัวของชาวนาจน ชาวากลางและชาวนารวย และครอบครัวที่มีลักษณะพิเศษที่แตกต่างออกไป เช่น ชาวประมงที่ไม่มีที่ดินเลย ครอบครัวที่ทำเกษตรผสมผสาน และผู้ทำการเกษตรในระบบมีพันธสัญญา เป็นต้น
- (4) การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม แม้ผู้วิจัยจะได้อาศัยอยู่ในหมู่บ้าน แต่ผู้วิจัยก็ได้รักษาความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับหมู่บ้านที่เป็นพื้นที่ศึกษาวิจัยเป็นระยะเวลาเกือบสองปี จากที่อยู่ของผู้วิจัยถึงหมู่บ้าน ใช้เวลาขับรถประมาณครึ่งชั่วโมงถึง ชั่วโมงครึ่ง ผู้วิจัยได้เป็นประจักษ์พยานในเหตุการณ์ที่สำคัญหลายอย่างในหมู่บ้าน ซึ่งได้ให้ความเข้าใจอย่างลึกซึ้งต่อการพิจารณาความสัมพันธ์ทางสังคมของหมู่บ้าน เช่น พิธียกช่อฟ้าและฉลองพระอุโบสถใหม่ของบ้านหนองเดิม ซึ่งมีนายอำเภอเชียงใหม่และสมาชิกรัฐสภาเข้าร่วมด้วย การให้กำเนิดหลายชายของผู้ใหญ่บ้านโนนกลาง การอยู่ร่วมในวันรวมญาติของผู้ใหญ่บ้านโคกสูง และการสังเกตการณ์การฝึกอบรม 2-3 ครั้งที่กลุ่มเลี้ยงปลาของหมู่บ้านโคกสูงจัดให้สำหรับชาวนาจากหมู่บ้านอื่น ๆ เป็นต้น
- (5) การสัมภาษณ์เป็นกลุ่มเกี่ยวกับประวัติของหมู่บ้านและการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญของหมู่บ้านทั้งสามหมู่บ้าน

การวิเคราะห์ข้อมูลภาคสนามได้กระทำในระหว่างเก็บข้อมูล ตั้งแต่การทำความเข้าใจปรากฏการณ์ การตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูล และการเปรียบเทียบข้อมูลที่ได้ออกมา กับข้อมูลสมมุติฐานการวิจัย การตั้งสมมุติฐานใหม่และตรวจสอบ ตลอดกระบวนการวิจัยภาคสนาม

2.6.2.2 การเก็บและวิเคราะห์ข้อมูลเชิงปริมาณ

ระยะการเก็บข้อมูลเชิงปริมาณกินเวลานับจากเดือนพฤษภาคม ถึงเดือนมิถุนายน 2001 การสร้างแบบสอบถาม ได้สร้างจากกรอบแนวคิดในการวิจัย ประเด็นปัญหาทางทฤษฎีและสมมุติฐานเบื้องต้นที่ได้จากการวิจัยเชิงคุณภาพที่ต้องการข้อมูลในเชิงปริมาณมาสนับสนุนหรือพิสูจน์ ที่ทำเช่นนี้ได้ เนื่องจากผู้วิจัยได้วางแผนการเก็บข้อมูลเชิงปริมาณให้อยู่ในช่วงสุดท้ายของการเก็บข้อมูล คือหลังจากที่ได้ข้อมูลเชิงคุณภาพมาพอสมควรแล้ว แบบสอบถามได้ถูกสร้างขึ้นมาและได้รับการทดสอบในหมู่บ้านหนองบัวในอำเภอเชียงใหม่

เนื่องจากการวิจัยนี้ เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพเป็นหลักและใช้ข้อมูลเชิงปริมาณเป็นข้อมูลประกอบ โดยในการวิจัยเชิงคุณภาพ ใช้กรณีศึกษา 3 หมู่บ้านเปรียบเทียบกัน ดังนั้น ในการกำหนดกลุ่มตัวอย่างของการสำรวจเพื่อเก็บข้อมูลเชิงปริมาณนั้น ประชากรของการศึกษา คือ ประชากรครัวเรือนของสามหมู่บ้านแยกกัน โดยหมู่บ้านโนนกลาง โคกสูง และหนองเตม มีขนาดประชากรจำนวน 140 216 และ 116 ครัวเรือนตามลำดับ ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการหาขนาดกลุ่มตัวอย่าง โดยใช้สูตร ของ Taro Yamane และได้ขนาดตัวอย่างจำนวน 101 126 และ 90 ครัวเรือนตามลำดับ จากนั้นได้ทำการสุ่มตัวอย่างแบบธรรมดา โดยวิธีการจับสลาก จากทะเบียนราษฎรของหมู่บ้านนั้น ๆ ที่อยู่ที่ผู้ใหญ่บ้าน และเลือกสัมภาษณ์จากหัวหน้าครัวเรือน

การเก็บข้อมูลเชิงปริมาณ ใช้วิธีการสัมภาษณ์โดยใช้แบบสอบถาม โดยมีพนักงานสัมภาษณ์ประจำในทั้งสามหมู่บ้าน พนักงานสัมภาษณ์ทั้ง 3 คนได้รับปริญญาตรีในสาขาสังคมศาสตร์และอยู่หรือเคยทำงานในเขตที่มีการวิจัย (แต่มีใช้หมู่บ้านเป้าหมาย) มาเป็นเวลาระยะหนึ่ง และสามารถพูดภาษาอังกฤษได้ ผู้วิจัยได้ฝึกอบรมเกี่ยวกับการเก็บข้อมูลตามแบบสอบถามให้แก่พนักงานสัมภาษณ์ด้วยตัวเอง อย่างไรก็ตามในหมู่บ้านหนึ่ง (โคกสูง) พนักงานสัมภาษณ์ได้มีปัญหาคิดไม่ได้คาดคิดมาก่อนและไม่สามารถทำงานให้เสร็จสิ้นได้ ดังนั้นผู้วิจัยจึงได้จ้างนักศึกษาชั้นปีที่ 4 ของมหาวิทยาลัยขอนแก่นจำนวน 10 คน ซึ่งเคยเรียนวิชาการระเบียบวิธีวิจัย สังคมวิทยา มานุษยวิทยาและหรือพัฒนาสังคม โดยได้ให้การฝึกอบรมเกี่ยวกับการเก็บข้อมูลตามแบบสอบถามชุดที่จะใช้จริง ผู้วิจัยได้เข้าอยู่ในหมู่บ้านตลอดเวลาที่นักศึกษาเหล่านี้เก็บข้อมูลเพื่อตรวจสอบข้อมูล และให้คำแนะนำที่จำเป็น การเก็บข้อมูลโดยนักศึกษากลุ่มนี้ ใช้เวลา 4 วันจึงเสร็จสิ้น

ข้อมูลที่เก็บรวบรวมได้นำมาวิเคราะห์โดยอาศัยโปรแกรมวิเคราะห์ข้อมูลทางสังคมศาสตร์ SPSS for Windows การวิเคราะห์ข้อมูลส่วนใหญ่เป็นการวิเคราะห์ข้อมูลตัวแปรเดียว จึงใช้สถิติเชิงพรรณนา (descriptive statistics) ได้แก่ ค่าร้อยละ (percentage) ค่าเฉลี่ย (x) ค่าสูงสุด (maximum value) ค่าต่ำสุด (minimum value) และค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน (standard deviation)

สำหรับผลการวิเคราะห์ข้อมูลหมู่บ้านจากการวิจัยเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ จะได้นำเสนอในบทที่สี่ถึงบทที่หก แต่ก่อนจะนำเสนอผลการศึกษานี้ ผู้วิจัยจะได้นำเสนอข้อมูลจากการวิจัยเอกสาร เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของภาคอีสานและลุ่มน้ำพอง เพื่อเป็นพื้นฐานความเข้าใจในภาพกว้างก่อน โดยข้อมูลจากเอกสารนี้จะอยู่ในบทถัดไป คือบทที่สาม

บทที่ 3

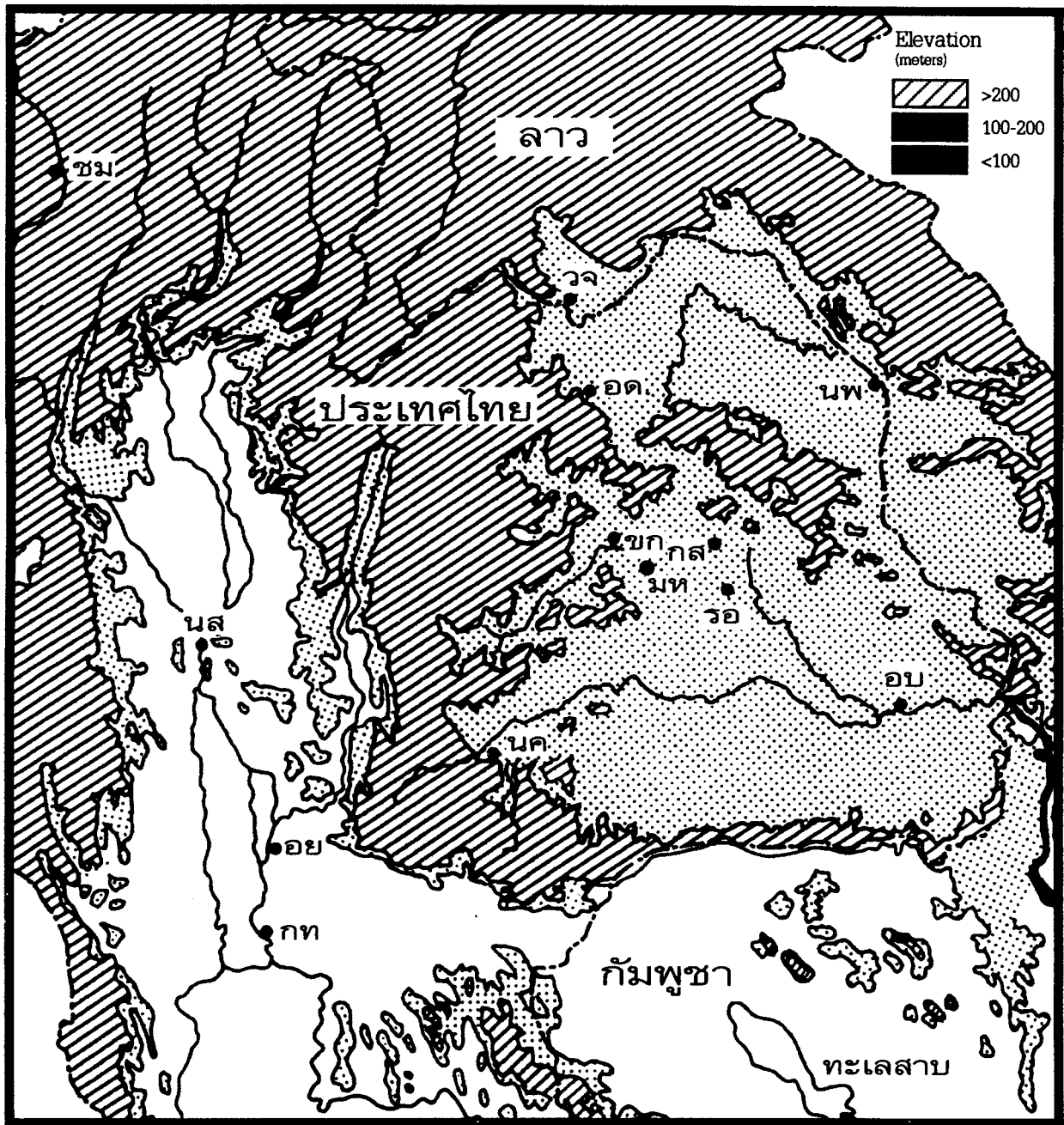
การเปลี่ยนแปลงทางสังคมเศรษฐกิจของภาคอีสานและลุ่มน้ำพอง

3.1 สภาพทั่วไปของภาคอีสาน

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสานเป็นภาคที่ใหญ่ที่สุดของประเทศไทยทั้งในด้านพื้นที่และประชากร ภาคอีสานครอบคลุมพื้นที่ประมาณ 168,854 ตารางเมตร หรือ 17,022,560 เฮกตาร์ ซึ่งประกอบขึ้นเป็นร้อยละ 33 ของพื้นที่ทั้งหมดของประเทศไทย มีประชากรทั้งสิ้น 20,759,890 คน หรือคิดเป็นร้อยละ 34.2 ของประชากรทั้งหมด (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2000) ภาคนี้โดยลักษณะภูมิประเทศแล้วถูกโดดเดี่ยวออกจากภาคกลางของประเทศไทยโดยทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือมีเทือกเขาเพชรบูรณ์ และทางทิศตะวันตกเฉียงใต้มีเทือกเขาตองพระยาเย็นทอดเป็นทิวาว เสมือนปราการธรรมชาติ ทางทิศเหนือและทิศตะวันออกเฉียงมีแม่น้ำโขงทำหน้าที่เป็นพรมแดนระหว่างประเทศไทยและประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ส่วนทางทิศใต้มีเทือกเขาพนมดงรักเป็นพรมแดนขวางกั้นจากประเทศสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา

ในภูมิภาคนี้มีแม่น้ำสายใหญ่สองสาย ซึ่งต่างไหลลงสู่แม่น้ำโขง คือแม่น้ำสงครามในทิศเหนือของภาค และแม่น้ำมูล-แม่น้ำชีในตอนกลางและตอนใต้ของภูมิภาคนี้ แม่น้ำพอง ซึ่งเป็นพื้นที่ของศึกษาวิจัยนี้เป็นลำน้ำสาขาของระบบแม่น้ำมูล-ชี ลุ่มน้ำสงครามและลุ่มน้ำมูล-ชี จะมีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มตามแนวของลำน้ำและพื้นที่จะค่อยลาดเอียงขึ้นในระดับความลาดเอียงประมาณ 100-200 เมตร (ภาพที่ 1) (โอกาส, 1995)

โดยลักษณะทางภูมิศาสตร์ซึ่งมีเทือกเขาสูงแยกภูมิภาคนี้ออกจากส่วนอื่นของประเทศไทย ได้ทำให้ภูมิภาคนี้อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางการปกครองของไทยคือกรุงเทพฯ จนกระทั่งในช่วงปลายของพุทธศตวรรษที่สิบเก้า ภาคอีสานจึงได้ถูกดึงเข้าใกล้ชิดกับศูนย์กลางการปกครองและได้รับความสนใจมากขึ้น เนื่องจากภูมิภาคนี้ถูกมองว่ากำลังตกอยู่ภายใต้การคุกคามของลัทธิล่าเมืองขึ้นโดยฝรั่งเศส ซึ่งพยายามที่จะเข้าถึงจีนผ่านทางยูนนานโดยอาศัยแม่น้ำโขง และด้วยเหตุนี้ทางรัฐไทยจึงได้มีการสร้างทางรถไฟขึ้นในปี 2443 เพื่อเชื่อมโคราช (นครราชสีมา) เข้ากับกรุงเทพฯ และในช่วงสามทศวรรษถัดมาก็ได้ขยายเส้นทางรถไฟไปสู่เมืองสำคัญ ๆ ของภาคนี้ ต่อมาในปี 2499 - 2503 ได้มีการสร้างถนนที่สามารถใช้การได้ทุกฤดูกาลขึ้นเป็นครั้งแรก คือ ถนนมิตรภาพ ซึ่งเชื่อมนครราชสีมากับสระบุรี ทำให้ภาคอีสานเข้าถูกดึงเข้าไปใกล้ชิดกับส่วนกลางและส่วนอื่น ๆ ของประเทศมากขึ้น นับตั้งแต่ทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา รัฐบาลกลางได้รู้สึกถึงความจำเป็นในการขยายการพัฒนาทางเศรษฐกิจไปสู่ภูมิภาคนี้มากขึ้น รวมทั้งความจำเป็นที่จะต้องมีการควบคุมจากส่วนกลาง เนื่องจากการเติบโตของขบวนการคอมมิวนิสต์ในภูมิภาค โดยการสนับสนุนจากขบวนการที่มีอุดมการณ์แบบเดียวกันในประเทศเพื่อนบ้าน หนึ่งในความพยายามต่าง ๆ ของรัฐใน

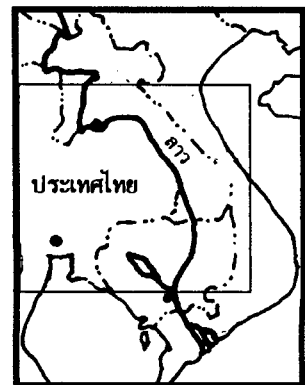

ภาพที่ 1 : ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
(ปรับปรุงจาก Fukui, 1993)

นส : นครสวรรค์
 นพ : นครพนม
 นค : นครราชสีมา
 อบ : อุบลราชธานี
 มท : มหาสารคาม

ขก : ขอนแก่น
 อด : อุดรธานี
 ชม : เชียงใหม่
 อย : อัญญา

รว : ร้อยเอ็ด
 กส : กาฬสินธุ์
 กท : กรุงเทพฯ
 วจ : เวียงจันทน์

การพัฒนาและการต่อต้านการขบวนการคอมมิวนิสต์ คือการพัฒนาเครือข่ายการคมนาคมด้วยการสร้างถนน เพื่อยุติความโดดเดี่ยวของหมู่บ้านต่าง ๆ จากรัฐบาลกลาง ในขณะที่เดียวกันก็มีการส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจในบริเวณพื้นที่ตอนที่เคยเป็นป่า มีการให้สัมปทานป่าแก่บริษัททำไม้ เพื่อลดพื้นที่อันเป็นฐานที่มั่นของคอมมิวนิสต์ให้น้อยลง เมื่อต้นไม้ใหญ่ถูกตัดออกไป และถนนถูกสร้างเข้ามาใกล้ ก็เป็นการง่ายมากขึ้นสำหรับชาวนาที่จะเข้าจับจองและขยายพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจ (Hewison and Maniemai, 2000)

ในตอนต่อไปนี้ ผู้วิจัยจะได้ให้เค้าโครงอย่างย่อ ๆ เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของภาคอีสาน

3.2 ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานในภาคอีสาน

ยังไม่เป็นที่ทราบอย่างแจ่มชัดว่าภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสานมีคนเข้ามาตั้งถิ่นฐานเป็นครั้งแรกเมื่อใด หลักฐานทางโบราณคดีชี้แนะว่าได้มีชุมชนเกษตรกรรมจำนวนหนึ่งซึ่งตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำสงครามในตอนเหนือของภาคอีสาน (ในบริเวณบ้านเชียงในจังหวัดอุดรธานีปัจจุบัน) มาตั้งแต่ช่วง 2500-3500 ก่อนคริสตกาล ต่อมาประมาณ 500 ปีก่อนคริสตกาลได้ปรากฏหลักฐานการตั้งถิ่นฐานในบริเวณที่ราบลุ่มโคราช (หรือที่ราบลุ่มมูล-ชี ในส่วนกลางของภาค) โดยชุมชนที่มีการปลูกข้าว ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 ถึงที่ 19 มีการตั้งถิ่นฐานในลุ่มน้ำมูล-ชี ในบริเวณจังหวัดร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ ยโสธร และอุบลราชธานี พร้อมกับหลักฐานทางโบราณคดีที่ว่าชุมชนเหล่านี้ได้รับอิทธิพลจากอาณาจักรขอม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16-18 เป็นช่วงที่อีสานได้รับอิทธิพลจากเขมรสมัยพระนครอย่างมาก ดังได้พบร่องรอยวัฒนธรรมในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พุทธศตวรรษที่ 18) เป็นจำนวนมากในอีสาน อย่างไรก็ตามเมื่อสิ้นรัชกาลของพระองค์ (พ.ศ. 1761) อิทธิพลของเขมรในอีสานก็ค่อย ๆ เลือกลง ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่สุดคล้องกับการที่มีการสถาปนาอาณาจักรสุโขทัย เพื่อประมาณ พ.ศ. 1761 และอาณาจักรล้านนา ในพุทธศตวรรษที่ 19 รวมทั้งการก่อตั้งอาณาจักรล้านช้างในลุ่มแม่น้ำโขง ส่วนชุมชนโบราณขนาดใหญ่ในเมืองต่าง ๆ ในลุ่มน้ำมูล-ชีก็ค่อย ๆ เลือกลงไป ถูกทอดทิ้งร้างเหลือเป็นแต่ชุมชนเล็ก ๆ อยู่อย่างกระจัดกระจาย (ดาร์รัตน์ เมตตาริกานนท์, 2546)

หลังจากการเสื่อมสลายของอาณาจักรขอม อาณาจักรอยุธยาแห่งสยามและอาณาจักรล้านช้างของลาวก็เติบโตขึ้น ในพุทธศตวรรษที่ 18 อาณาจักรล้านช้างได้ขยายอิทธิพลจากหลวงพระบางลงมาทางใต้ ศิลา วีรวงศ์ (1964 ใน Ratana, 1996) ชี้แนะว่าได้มีการเคลื่อนย้ายครอบครัวชาวลาวมาตั้งถิ่นฐานรอบ ๆ เวียงจันทน์และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของที่ราบสูงโคราช ในกลางพุทธศตวรรษที่ 19 ในรัชสมัยของเจ้าฟ้าจ๋มแห่งอาณาจักรล้านช้าง และในระยะเวลาต่อมาทั้งอาณาจักรล้านช้างและอาณาจักรอยุธยาต่างก็ขยายอิทธิพลทางการเมืองเข้ามาในดินแดนอีสาน และในที่สุด ทั้งอาณาจักรล้านช้างและอยุธยาก็ได้มีการประนีประนอมปักปันเขตแดนในสมัยพระเจ้าอู่ทอง โดยอาณาจักรล้านช้างปกครองตั้งแต่บริเวณดงสามเส้า (ดงพญาไฟ) ไปจนถึง

ภุพระยาพ่อและแดนเมืองนครไทย (ดาร์รัตน์ เมตตาริกานนท์, 2546) จึงอาจถือได้ว่า บริเวณภาคอีสานนี้ เป็นรัฐชายขอบของศูนย์อำนาจสองแห่งคือลาวและไทย เป็นสถานที่ที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางของพระราชอำนาจและมีอิสระจากการควบคุมจากของพระราชอำนาจ จึงเป็นไปได้ว่า กลุ่มชาวลาวต่างๆ ได้อพยพเข้ามาในดินแดนนี้ เพื่อที่จะได้ไกลจากศูนย์กลางอำนาจเดิม และขณะเดียวกันก็สามารถขอความช่วยเหลือจากอีกศูนย์อำนาจหนึ่งได้ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2529; Keyes, 1967; ดาร์รัตน์ เมตตาริกานนท์, 2546)

ในส่วนที่เกี่ยวกับอาณาจักรสยามนั้น อยุธยาได้ขยายอำนาจของตนมายังที่ราบสูงโคราช ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (ขึ้นครองราชย์พ.ศ. 1967) ได้ยกทัพไปตีเอาเมืองพิมายและพนมรุ้ง ต่อมาในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. 1991-2031) ปรากฏหลักฐานว่า เมืองโคราช (ตั้งอยู่บริเวณ อำเภอสูงเนิน จ.นครราชสีมาในปัจจุบัน) เป็นเมืองที่ได้รับความสำคัญมาก โดยผู้ปกครองเมืองมีตำแหน่งถึงเจ้าพระยามหาณรงค์ (ดาร์รัตน์ เมตตาริกานนท์, 2546) อย่างไรก็ตามอยุธยาได้พยายามสร้างอำนาจของตนในภูมิภาคแห่งนี้เลยไปจากเมืองโคราชให้มั่นคงนัก นिति เอียวศรีวงศ์ (1970) ได้อธิบายว่าอาณาจักรอยุธยาได้รู้สึกถูกคุกคามโดยอาณาจักรทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือและกัมพูชา เพราะทั้งสองอาณาจักรมีความอ่อนแออย่างมากเนื่องจากความขัดแย้งภายใน นอกจากนี้การคมนาคมไปสู่เมืองด่านหน้าทางภาคอีสานลำบากมาก เมื่อเทียบกับเมืองอื่นๆ เช่นเมืองพิษณุโลกในภาคเหนือและเมืองนครศรีธรรมราชในภาคใต้ อย่างไรก็ตาม คายส์ (Keyes, 1967) ได้ชี้แนะว่าอยุธยามีความสนใจในการ ขยายดินแดนและการสร้างความมั่นคงในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามากกว่าที่จะสนใจผนวกเอาที่ราบสูงโคราชเข้าไว้ในอาณาจักรของตน และเป็นที่ยอมรับโดยทั้งอาณาจักรอยุธยาและอาณาจักรล้านช้างว่า เขตแดนดังกล่าวนี้เป็นเขตพรมแดน คายส์ยังระบุด้วยว่าในเขตแดนนี้ได้มีการปกครองตนเองเป็นอิสระมาตั้งแต่ก่อนที่ราชวงศ์จักรีแห่งอาณาจักรสยามจะได้สถาปนาอำนาจของตนในปลายพุทธศตวรรษที่ 24

ในช่วงต้นของพุทธศตวรรษที่ 23 อาณาจักรล้านช้างอ่อนแอเพราะความขัดแย้งภายในและการโจมตีจากพม่า และถูกแยกออกเป็นอาณาจักรที่เป็นอิสระสามอาณาจักร คือ หลวงพระบางในตอนเหนือ เวียงจันทน์ในตอนกลาง และจำปาสักในตอนใต้ ในระหว่างระยะดังกล่าวนี้ ได้มีการอพยพจากฝั่งตะวันออกของแม่โขงมายังที่ราบสูงโคราชในฝั่งตะวันตก นำโดยพวกขุนนางและพวกเจ้าศักดินาผู้ซึ่งมีความต้องการสร้างรัฐอิสระ ในปลายพุทธศตวรรษที่ 23 อาณาจักรอยุธยาอ่อนแอเป็นอย่างมากและได้สูญเสียอิทธิพลของตนให้แก่พม่า แต่หลังจากนั้นไม่นานในปี 2313 พระยาตากสินสามารถที่จะสร้างอาณาจักรสยามขึ้นมาใหม่ได้ เพื่อที่จะลงโทษล้านช้างซึ่งได้ร่วมกับพม่าเพื่อมาโจมตีอยุธยา พระเจ้าตากสินได้ยกกองทัพไปตีเวียงจันทน์ กองทัพสยามได้บังคับครอบครัวลาวหลายครอบครัวให้ข้ามแม่น้ำมาตั้งถิ่นฐานในที่ราบสูงโคราชและภาคกลางของประเทศไทย (Ratana, 1996)

ในปี 2325 ราชวงศ์จักรีได้ขึ้นสถาปนากรุงเทพฯเป็นราชธานี เพื่อที่จะเสริมความเข้มแข็งแก่ดินแดนฝั่งตะวันตกของแม่น้ำแม่โจง อันเป็นแหล่งที่อำนาจของสยามได้รับการจัดตั้งขึ้นอยู่ในขั้นดีกว่าฝั่งตะวันออก พระมหากษัตริย์ในยุคต้นราชวงศ์จักรี ได้พยายามส่งเสริมการตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้โดยอาศัยกระบวนการที่เรียกว่า “การแต่งตั้งให้เป็นขุนนาง” และการอพยพโดยสมัครใจ ข้อพิพาทและความขัดแย้งในราชวงศ์และขุนนางแห่งอาณาจักรล้านช้างได้บีบให้ราชวงศ์และขุนนางบางคนหนีข้ามแม่น้ำมา บุคคลระดับนำเหล่านี้บ้างก็ขอการสนับสนุนจากกรุงเทพฯ และพวกเขาได้รับการสนับสนุนให้สร้างเมืองใหม่ขึ้น ผู้ที่สามารถชักชวนผู้คนเป็นจำนวนมากให้เข้าร่วมจะได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองปกครองเมือง กลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบศักดินาของสยาม เมื่อก่อตั้งเมืองเป็นปึกแผ่นขึ้นได้แล้ว ในระยะต่อมา ก็มักปรากฏว่าเกิดความขัดแย้งในการสืบทอดอำนาจในหมู่ผู้นำ จึงมีการแยกครอบครัวและบริวารไปตั้งเมืองใหม่เพื่อความเป็นอิสระของกลุ่มของตน โดยขอพระบรมราชานุญาตมาทางกรุงเทพฯ นอกจากการแต่งตั้งให้เป็นขุนนางและการอพยพโดยสมัครใจนี้แล้ว ยังมีการอพยพของประชาชนที่ถูกจับเป็นเชลยสงครามเกิดขึ้นเป็นครั้งเป็นคราวอีกด้วย ในระหว่างทศวรรษ 2363 ถึง 2380 กองทัพสยามได้ยกทัพไปทำศึกกับล้านช้างหลายครั้งเพื่อแก้ปัญหาชายแดนฝั่งตะวันออกเลยแม่โจงออกไป และในแต่ละครั้งก็ได้จับกวาดต้อนผู้คนมาเป็นเชลย และให้มาตั้งถิ่นฐานในฝั่งตะวันตกของแม่น้ำโขง นับจากปี 2325 - 2428 มีเมืองใหม่ถูกสร้างขึ้นในภูมิภาคนี้จำนวนถึง 113 เมือง ทั้งนี้ ไม่รวมเมืองอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นในสมัยอยุธยาและธนบุรีกับเมืองที่ไม่ปรากฏว่าสร้างขึ้นในรัชกาลใดอีก 21 เมือง(ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2000)

อดิน รพีพัฒน์ (Akin, 1975: 94-95) ชี้แนะว่า ลักษณะสำคัญของสังคมสยาม รวมทั้งสังคมอื่น ๆ ในผืนแผ่นดินส่วนใหญ่ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือความต้องการต้านกำลังคน หลังจากสงครามแต่ละครั้งระหว่างประเทศเพื่อนบ้าน ฝ่ายที่ประสบชัยชนะจะนำเอาผู้คนเป็นจำนวนมากจากประเทศที่พ่ายแพ้กลับไปประเทศตน ชุมชนต่างๆในดินแดนของผู้แพ้สงครามมักจะถูกอพยพโยกย้ายไปตั้งใหม่ในดินแดนของประเทศผู้ชนะสงคราม ซึ่ง ณ ที่นั้นพวกเขาก็จะถูกกลืนเข้ากับประชากรในท้องถิ่นในขั้นสุดท้าย การโยกย้ายกำลังคนและการควบคุมกำลังคนเป็น

¹ เมืองที่ตั้งขึ้นใหม่เนื่องมาจากความขัดแย้งในหมู่ผู้นำภายในดินแดนอีสานเอง เช่น

เมืองหนองหาร ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2330 ขอแยกตัวจากเมืองสุวรรณภูมิ

เมืองชนบท (เดิมคือบ้านหนองกองแก้ว) ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2335 ขอแยกตัวจากเมืองสุวรรณภูมิ

เมืองไฮสร (เดิมคือบ้านสงท่า) ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2357 ขอแยกตัวจากเมืองอุบลราชธานี

เมืองเขมราฐ (เดิมคือบ้านโคกพะเนียง) ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2357 ขอแยกตัวจากเมืองอุบลราชธานี

เมืองเกษตรวิสัย (เดิมคือบ้านดอนเสาโรง) ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2415 ขอแยกตัวจากเมืองสุวรรณภูมิ

เมืองเดชอุดม (เดิมคือบ้านน้ำโตนใหญ่) ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2388 ขอแยกตัวจากเมืองศรีสะเกษ

(ดูรายละเอียดใน เต็ม วิพากษ์พจนกิจ, 2530 อมร วงษ์วิจิตร, 2515 และ

ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ 2546)

หน้าที่ที่สำคัญของรัฐ ด้วยเหตุนี้ บุคคลทุกคนในราชอาณาจักรจึงจำเป็นต้องถูกลงทะเบียนไว้ภายใต้การกำกับของ “นาย” บุคคลที่อยู่ภายใต้การกำกับของนายคือ “ไพร่” ซึ่งประกอบไปด้วย ขวานาธรรมดาเป็นส่วนใหญ่ ส่วนบุคคลประเภทที่เป็น “นาย” ได้แก่เจ้าฟ้า ราชวงศ์ และขุนนางต่าง ๆ รวมทั้งเจ้าเมือง

ผู้ปกครองเมือง หรือ เจ้าเมือง ได้รับมอบหมายให้เก็บภาษีเป็นสิ่งของจากผู้ที่อยู่ใต้การปกครองของตนและส่งภาษีเหล่านั้นไปยังกรุงเทพฯ เจ้าเมืองจะต้องจดจำว่าพวกเขา (ราษฎรสามัญที่เป็นเพศชาย) ในเมืองของตนมีจำนวนเท่าใด และจะต้องป้องกันพวกโจรและศัตรูมิให้ลักพาเอาพลเมืองไป เจ้าเมืองยังมีความรับผิดชอบที่ส่งพวกไพร่ที่เป็นเพศชายภายใต้การควบคุมของตน เพื่อเป็นแรงงานเกณฑ์ที่เรียกว่า “ราชการ” เป็นเวลาหกเดือนในแต่ละปี ในรัชสมัยของรัชกาลที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ การเกณฑ์แรงงานดังกล่าวนี้ได้ลดลงเหลือสามเดือนต่อปี (Akin, 1975: 96) ในปี 2442 ได้มีการออกกฎหมายให้เสียภาษีรายหัวแทนการเกณฑ์แรงงานได้จำนวนของภาษีจะมีตั้งแต่ 1.50 บาท ถึง 6 บาทต่อปี ขึ้นอยู่กับความอุดมสมบูรณ์ของแต่ละท้องถิ่น สำหรับภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาษีรายหัวที่ต้องเสียคือปีละ 4 บาท การเก็บภาษีรายหัวเป็นเงินสดเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชาวชนบทเริ่มให้ความสำคัญกับการผลิตการค้า แต่โดยเหตุที่เศรษฐกิจภาคอีสานเป็นการผลิตเพื่อเลี้ยงชีพเป็นหลัก การเก็บภาษีเป็นเงินสดจึงก่อให้เกิดความยากลำบากแก่ชาวนาในการที่จะหาเงินมาจ่ายค่าหัว ดังนั้น ชาวนาที่ไม่สามารถหาเงินมาจ่ายค่าหัวได้จึงยังคงเข้าอยู่ในระบบการเกณฑ์แรงงานแทนการเสียภาษีเป็นเงินสด

3.3 สภาพทางเศรษฐกิจสังคมของชาวนาอีสานก่อนปี 2443

ภาคอีสานโดยทางภูมิศาสตร์ ถูกแยกออกจากภาคกลางและส่วนอื่นๆ ของประเทศไทยโดยเทือกเขาสูงและป่าทึบทางทิศตะวันตก ทำให้ภาคนี้อยู่ห่างจากศูนย์กลางการปกครองของประเทศสยาม ทางรถไฟระหว่างกรุงเทพฯ และโคราชสร้างเสร็จในปี 2443 และกว่าที่ทางรถไฟจะขยายไปถึงเมืองอื่นที่ลึกเข้าไปในภูมิภาค ก็ต้องใช้เวลาอีกร่วมสองทศวรรษ ทางรถไฟสร้างถึงจังหวัดอุบลราชธานีในปี 2469 และถึงจังหวัดขอนแก่นในปี 2476 ก่อนหน้านี้อาจกล่าวได้ว่าภาคอีสานค่อนข้างจะอยู่อย่างเป็นอิสระจากกรุงเทพ

ก่อนจะมีการสร้างทางรถไฟ การคมนาคมระหว่างภาคตะวันออกเฉียงเหนือและกรุงเทพฯ มักใช้เส้นทางหลักสองเส้นทาง เส้นทางแรกเป็นเส้นทางระหว่างกรุงเทพฯ และโคราช เส้นทางนี้เริ่มจากการเดินทางทางเรือตามแม่น้ำเจ้าพระยาไปยังสระบุรี จากนั้นจะใช้ทางบกผ่านเทือกเขาตองพระยาเย็นไปจนถึงโคราช การเดินทางช่วงนี้ประกอบด้วยสองส่วน ส่วนแรกจากสระบุรีข้ามเทือกเขาตองพระยาไฟไปสู่ปากช่องใช้เวลา 10 วัน ทางช่วงนี้ไม่สามารถใช้เกวียนบรรทุกของได้ ชาวของต่างๆ จะต้องบรรทุกหลังม้าหรือวัว ส่วนที่สองจากปากช่องถึงนครราชสีมา บนทางสายนี้เกวียนสามารถนำมาใช้ได้ การเดินทางในฤดูฝนแทบไม่สามารถทำได้ (ชุมพล แนวจำปา, 1986)

เส้นทางสายที่สอง คือเส้นทางระหว่างกรุงเทพและอุบลราชธานี เส้นทางนี้จะใช้การเดินทางโดยทางเรือตามคลองแสนแสบ และคลองบางขนาดไปจนถึงปราจีนบุรี จากนั้นจะเป็นการเดินทางตามทางเกวียนไปสู่รัฐประเทศ ศรีโสภณ สุรินทร์ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี เส้นทางสายนี้เป็นที่นิยมใช้โดยข้าราชการจากทางกรุงเทพมากกว่า เพราะมีใช้ปาน้อยกว่าและเพราะว่าสินค้าตลอดทั้งอาวุธยุทธโปกรณ์ต่างๆ สามารถขนส่งได้ง่ายกว่าทางสายแรก เมื่อหลวงพิชิตปรีชากรได้รับแต่งตั้งให้รับตำแหน่งในอีสาน ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2411-2453) หลวงพิชิตปรีชากร ใช้เวลาถึง 77 วัน จึงสามารถเดินทางจากกรุงเทพฯ ถึงอุบลราชธานีได้ เส้นทางสายนี้ไม่สามารถใช้ได้ในฤดูฝน (ชุมพล แนวจำปา , 1986) การคมนาคมภายในอีสานก็มีความยากลำบากเช่นกัน แม่น้ำส่วนใหญ่ในภาคอีสานใช้สัญจรไปมาได้เฉพาะในฤดูฝนเท่านั้น การเดินทางทางบกถูกขัดขวางโดยป่าทึบ ภูเขา โจรผู้ร้าย โคลนเลนในฤดูฝนและไข้ป่า ความยากลำบากในการคมนาคมเป็นสาเหตุหลักที่ทำให้กรุงเทพในช่วงก่อนการปรับปรุงเส้นทางคมนาคม มิได้ให้ความใส่ใจกับภาคอีสานมากนัก สิ่งที่อีสานจะต้องให้แก่ทางกรุงเทพจึงมีเพียงเงินภาษีรายหัวและการใช้แรงงานเกณฑ์เท่านั้น

ประชาชนในภาคอีสานตั้งบ้านเรือนง่าย ๆ ตามหมู่บ้านที่กระจายอยู่ตามเส้นทางของแม่น้ำ หมู่บ้านเหล่านี้เป็นหมู่บ้านเล็ก ๆ ตามธรรมดาแล้วมีตั้งแต่สิบหลังคาเรือนไปถึงไม่มากกว่าห้าสิบหลังคาเรือน หมู่บ้านดั้งเดิมเหล่านี้ประกอบด้วยชนชาติลาวเป็นสำคัญซึ่งเป็นผู้อพยพโดยสมัครใจหรือเป็นผู้ถูกกวาดต้อนมาจากสงครามในฝั่งตะวันตกของแม่น้ำแม่โขง ยกเว้นดินแดนที่ใกล้กับนครราชสีมา ซึ่งมีชาวไทยอาศัยอยู่ หมู่บ้านส่วนมากตั้งกระจายอยู่ใกล้เมือง ผู้วิจัยจะใช้แนวคิดที่เสนอโดย เดิม วิพากษ์พจนกิจ (2530) ผู้ซึ่งแบ่งเมืองดั้งเดิมในอีสานออกตามลุ่มน้ำใหญ่ของอีสาน คือแม่น้ำโขง แม่น้ำชี และแม่น้ำมูล ความเป็นจริงดังกล่าวนี้บ่งให้ทราบว่าหมู่บ้านในช่วงต้น ๆ จะอยู่ในพื้นที่ดังต่อไปนี้

1. ลุ่มน้ำมูลตอนบน ใกล้กับเมืองโคราชและชัยภูมิ
2. ลุ่มน้ำมูลตอนล่างใกล้กับเมืองอุบลราชธานี ศรีสะเกษ และสุรินทร์
3. ลุ่มน้ำชีตอนบนและลุ่มน้ำสาขาต่างๆ (เช่น ลุ่มน้ำพอง) ใกล้เมืองขอนแก่น
4. ลุ่มน้ำชีตอนล่าง ใกล้กับเมืองร้อยเอ็ด สุวรรณภูมิ มหาสารคาม กมลาสัย และกาฬสินธุ์
5. ลุ่มน้ำโขง ใกล้กับเมืองหนองคาย สกลนคร เลย อุตรธานีและรัตนวาปี

การตั้งถิ่นฐานในลุ่มน้ำมูล จะเป็นการถิ่นฐานแบบกระจายอยู่ทั้งตอนบนและตอนล่างของลุ่มน้ำ กล่าวคือ ในบริเวณตอนบนของลุ่มน้ำ มีหมู่บ้านตั้งกระจายอยู่ใกล้เมืองโคราช ซึ่งเป็นเมืองหน้าด่านของอาณาจักรสยาม เมืองโคราชตั้งอยู่บนเส้นทางเดินจากอยุธยามายังที่ราบสูงโคราช ดังนั้นชาวไทยเป็นอันมากและพ่อค้าชาวจีนจึงตั้งถิ่นฐานอยู่ในเมืองและบริเวณใกล้ ๆ ส่วนในตอนล่างลุ่มน้ำมูลนั้น ชุมชนหมู่บ้านต่างๆ ได้ตั้งขึ้นโดยประชาชนเชื้อสายลาวผู้ซึ่งเป็นเชลยศึกหรือเป็นผู้อพยพโดยสมัครใจ ติดตามเจ้านายของตนมาจากฝั่งตะวันตก สำหรับการการตั้งถิ่น

ฐานในลุ่มน้ำซีมีลักษณะแตกต่างออกไป หมู่บ้านและเมืองต่างๆ ถูกสร้างขึ้นในที่ราบลุ่มน้ำตอนล่างก่อน และได้ค่อยๆ เคลื่อนย้ายขึ้นไปตามเส้นทางน้ำ การอพยพโยกย้ายของประชาชนข้ามแม่น้ำโขงเป็นครั้งแรกได้กระทำหลังจากนครจำปาสักได้ถูกสถาปนาขึ้นในลาวในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 17 เมืองสุวรรณภูมิ (ปัจจุบันนี้เป็นอำเภอหนึ่งในจังหวัดร้อยเอ็ด) เป็นเมืองแรกที่สร้างขึ้นบนลุ่มน้ำนี้ในปี 1713 เมื่อเจ้าผู้ครองนครจำปาสักได้บัญชาท้าวบุลมนาคคน 3,000 คนข้ามแม่น้ำโขงไปสร้างเมืองใหม่ขึ้น (เดิม วิพากย์พจนกิจ, 2530) เมื่อจำปาสักถูกรวมเข้าอยู่ภายใต้การปกครองของสยามในรัชสมัยของพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็ได้มีการอพยพประชาชนอีกหลายครั้ง ผู้คนเหล่านี้ค่อยๆ อพยพเคลื่อนขึ้นไปตามลำน้ำเพื่อแสวงหาดินแดนใหม่ที่อุดมสมบูรณ์กว่าสภาพดังกล่าวได้รับการสนับสนุนจากรัฐสยาม เพราะการอพยพให้ห่างออกไปเรื่อยๆ จากแม่น้ำโขง จะทำให้เป็นการยากยิ่งขึ้นสำหรับประชาชนที่จะกลับไปยังถิ่นฐานเดิมของตนในอีกฝั่งของแม่น้ำโขง

ในอดีต ประชาชนในอีสานทำการเพาะปลูกเพื่อยังชีพร่วมกับการล่าสัตว์และการเก็บของป่าส่วนใหญ่นิยมปลูกข้าวเหนียวเพื่อการบริโภคและเพื่อแลกเปลี่ยนในท้องถิ่น มีการเก็บพืชผักจากป่า รวมทั้งเครื่องเทศ สมุนไพร ชัน ไม้พิน มีการล่าสัตว์เพื่อบริโภคในท้องถิ่นและเป็นสินค้าสำหรับค้าขาย และการปลูกฝ้ายเพื่อทอเป็นผืนผ้า และการปลูกหม่อนเลี้ยงไหมและทอผ้าไหมเพื่อเป็นเครื่องนุ่งห่มกันทุกครัวเรือน (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 1984; สุวิทย์ อิศราศวัต, 1980)

ความสัมพันธ์ระหว่างเศรษฐกิจของหมู่บ้านและโลกภายนอกมีจำกัดมาก ประกอบด้วยการส่งผลิตผลจากป่าเพื่อจ่ายเป็นค่าส่วย (Pasuk and Baker, 1995) ชาวบ้านผู้ขายจะต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปทำงานให้แก่เจ้าเมืองหรือพระเจ้าแผ่นดิน อย่างไรก็ตาม คนเหล่านี้เป็นจำนวนมากพยายามหลบหนีจากการเกณฑ์แรงงาน และบางทีก็สามารถทำได้สำเร็จเนื่องจากความห่างไกลและความยากลำบากในการคมนาคม

ภาษีรายหัวจำนวนสี่บาทต่อปี ได้สร้างความยากลำบากแก่ชาวชนบทในภาคอีสานเป็นการอย่างมากในการหารายได้จำนวนนี้ นอกจากเก็บของป่าแล้วชาวบ้านจะพยายามหาเงินเพื่อชำระเงินค่าหัว โดยการขายวัวควาย ในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ส่วนตะวันออกเฉียงใต้ของลาวบนฝั่งตะวันตกของแม่น้ำโขงเป็นเขตเลี้ยงสัตว์ที่ใหญ่แห่งหนึ่ง ต่อมาตอนใต้ของอีสาน (สุรินทร์ ศรีสะเกษและบุรีรัมย์) และเขตโคราชมีพื้นที่เลี้ยงสัตว์กว้างใหญ่ จากที่นี้สัตว์เลี้ยงถูกต้อนไปขายในที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตลอดไปจนถึงเขตปลูกข้าวของพม่าและไกลกว่านั้น (ชุมพล แนวจำปา, 1986) เป็นที่น่าสังเกตว่า หลังจากการลงนามในสนธิสัญญาบาวริงระหว่างประเทศไทยและอังกฤษในปี 2398 ซึ่งทำให้เศรษฐกิจภาคกลางถูกรวมเข้าไปอยู่ในระบบตลาดโลกผ่านการผลิตข้าวเชิงพาณิชย์ แล้วอีกหลายทศวรรษ เศรษฐกิจภาคตะวันออกเฉียงเหนือก็ยังคงเป็นเศรษฐกิจเพื่อเลี้ยงชีพเป็นสำคัญ (Ingram, 1971, ฉัตรทิพย์, 1984, Johnston, 1975,

Zimmerman, 1931 และ สุวิทย์ อิศราศวัต, 1986)¹ สถานการณ์ดังกล่าวมีการเปลี่ยนแปลงเมื่อทางรถไฟได้ถูกสร้างขึ้นและไปถึงโคราชในปี 2443

3.4 ขั้นตอนของการทำให้เศรษฐกิจชาวนาเป็นเศรษฐกิจเพื่อการค้า (2443-2503)

การขยายทางรถไฟไปสู่โคราชในปี 2443 ได้ทำให้การส่งข้าวไปยังกรุงเทพฯ สะดวกยิ่งขึ้น สภาพเช่นนี้ได้กระตุ้นให้ประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือบุกเบิกหาที่ดินใหม่ ๆ และจัดสรรที่ดินบางส่วนเพื่อปลูกข้าวเจ้าเพื่อส่งไปขาย นอกเหนือจากการปลูกข้าวเหนียวเพื่อบริโภคในครัวเรือน จากโคราชทางรถไฟได้สร้างต่อไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือตามลำน้ำมูลและในปี 2469 ทางรถไฟได้ไปถึงอุบลราชธานีอันเป็นเมืองสำคัญบนพรมแดนด้านตะวันออกเฉียงเหนือที่ติดต่อกับลาว ทางรถไฟที่สร้างต่อไปทางทิศเหนือของภูมิภาคนี้ได้ไปถึงขอนแก่นในปี 2476 และในแต่ละปีเมืองที่ทางรถไฟไปถึงก็ได้กลายเป็นศูนย์กลางการค้าข้าว ข้าวเปลือกจะถูกขนส่งตามมาตามทางน้ำและตามทางเกวียนและถนนสู่เมืองศูนย์กลางการค้าใกล้สถานีรถไฟเหล่านี้

การขยายทางรถไฟไปสู่ภูมิภาคที่โดดเดี่ยวดังกล่าวนี้ ได้กระชับเศรษฐกิจและการเมืองของอีสานให้ใกล้ชิดกับกรุงเทพฯ ยิ่งขึ้น พ่อค้าชาวจีนได้แนะนำสินค้าใหม่ ๆ แก่ชาวนา เช่น สบู่ ไม้ขีดไฟ ถ้วยชาม ช้อนช่อมและเสื้อผ้า (ไฟโรจน์, อภิชาติและมณีมัย, 1989) นอกจากนี้ประชาชนยังจำเป็นต้องใช้เงินเพื่อชำระภาษีอีกด้วย ในปี 2442 ระบบเกณฑ์แรงได้ถูกแทนที่โดยภาษีรายหัวและต่อมาภาษีที่ชำระเป็นเงินของถูกแทนที่ด้วยภาษีที่ชำระเป็นเงินสด สิ่งเหล่านี้คือเงื่อนไขต่าง ๆ ที่กำหนดโดยรัฐซึ่งจูงใจให้ชาวนาผลิตข้าวขาย

ในปี 2448 มีการส่งข้าวเปลือกประมาณ 200,000 หาบ¹ จากที่ราบสูงโคราชไปยังกรุงเทพฯ แต่ในปี 2468 ข้าวเปลือกถึงประมาณ 1,700,000 หาบ ถูกส่งมาจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือและเมื่อถึงปี 2478 จำนวนข้าวเปลือกที่ส่งมาจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีทั้งสิ้นถึงประมาณ 4,600,000 หาบ คิดเป็นเกือบร้อยละยี่สิบของการส่งออกข้าวของประเทศทั้งหมด (Ingram, 1971: 47) การเพิ่มขึ้นในการผลิตข้าว กระทำโดยใช้เครื่องมือและเทคโนโลยีอย่างง่าย ๆ และมีการลงทุนในการผลิตน้อยมาก ปัจจัยการผลิตที่สำคัญคือแรงงานคนภายในครอบครัวและที่ดิน แม้แต่การถางป่าซึ่งเป็นงานหนักก็ยังใช้แรงงานในครอบครัวเป็นส่วนใหญ่ ที่ดินยังมีอยู่อย่างเหลือเฟือ การเพิ่มขึ้นในปริมาณของผลผลิตข้าว ดังที่แสดงให้เห็นจากตัวเลขข้างต้นเป็น

¹ นักวิชาการบางคนยืนยันว่า ตั้งแต่ศตวรรษที่ 22 และ 23 มาแล้วได้มีการค้าผลิตผลจากของป่า เช่น เขากวางระหว่างภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับจีนและแม้กับญี่ปุ่นโดยผ่านสายน้ำแม่โขง นักวิชาการคนอื่น ๆ ยืนยันว่าการค้าวัวควายยังเกิดขึ้นระหว่างภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับบางส่วนของเวียดนามและกัมพูชาด้วย แม้การค้าเช่นนั้นจะดำรงอยู่ในขนาดเล็กและไม่กระทบกระเทือนต่อการผลิตเพื่อเลี้ยงชีพของชาวนา อันเป็นรูปแบบที่ครอบงำก็ตาม นี่ก็คือประเด็นที่สมควรได้รับความสนใจให้มีการวิจัยที่กว้างขวางยิ่งขึ้น

¹ หาบ = pical = 133 1/3 ปอนด์หรือ 60.48 กิโลกรัม

ผลมาจากการขยายพื้นที่เพาะปลูกออกไปมากกว่าการพัฒนาพลังการผลิต พื้นที่ที่ปลูกข้าวได้เพิ่มจากตัวเลขเฉลี่ยปีละประมาณ 3,900,000 ไร่ในปี 2463-2467 เป็นมากกว่า 12,000,000 ไร่ในปี 2491-93 อินแกรม (Ingram, 1971) ได้ตั้งข้อสังเกตว่าการผลิตข้าวที่เพิ่มขึ้นอย่างมากและการเปลี่ยนจากการปลูกข้าวเหนียวมาสู่การปลูกข้าวเจ้าเพื่อหารายได้ที่เป็นเงินสดหลังจากที่ได้มีการขนส่งโดยทางรถไฟไม่นานนัก เป็นเครื่องบ่งชี้ถึงความสามารถในการตอบสนองและการปรับตัวของชาวนาให้เข้ากับการกระตุ้นทางเศรษฐกิจ พร้อมๆ กับการขยายการปลูกข้าว ก็คือ การกระจายของโรงสีไปทั่วประเทศ รวมทั้งภาคอีสานด้วย ในปี 2468 การส่งข้าวจากภาคอีสานเพียงร้อยละสิบเท่านั้นที่เป็นข้าวที่สีแล้ว เมื่อถึงปี 2478 ตัวเลขกลับเพิ่มเป็นถึงร้อยละ 42 (Ingram, 1971) ซึ่งบ่งชี้ถึงการขยายตัวของกิจการโรงสีในภูมิภาค โรงสีข้าวเหล่านี้มีคนจีนเป็นเจ้าของ ส่วนใหญ่จะตั้งอยู่ใกล้สถานีรถไฟ ในทศวรรษที่ 2473 ในลุ่มแม่น้ำชีมีศูนย์กลางการสีข้าวที่สำคัญเกิดขึ้นหลายแห่ง ได้แก่บัวใหญ่ เมืองพล บ้านไผ่ ท่าพระและขอนแก่น พ่อค้าชาวจีนบางคนได้สร้างยุ้งฉางเก็บข้าวเปลือกขนาดใหญ่ขึ้นหลายแห่งบนริมฝั่งแม่น้ำ และจะซื้อข้าวจากชาวนาไปเก็บไว้ จากจุดต่างๆ เหล่านี้ ข้าวจะถูกส่งไปยังโรงสีที่อยู่ใกล้ทางรถไฟและถูกขนส่งต่อไปยังกรุงเทพฯ (วิทยุท์ จำรัสพันธุ์, 1993)

นอกจากผลิตข้าวและค้าขายแล้ว ชาวนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังเลี้ยงปศุสัตว์และขายปศุสัตว์อีกด้วย ตามความเป็นจริงแล้ว การขายปศุสัตว์ได้เจริญขึ้นมานับตั้งแต่ช่วงปลายของพุทธศตวรรษที่ 24 เมื่อที่ราบตอนกลางถูกดึงเข้าไปสู่การผลิตข้าวเชิงพาณิชย์เพื่อการส่งออก สัตว์เลี้ยง โดยเฉพาะอย่างยิ่งวัว ควายสำหรับการไถนา มักจะซื้อจากภาคอีสาน ในขณะที่พ่อค้าข้าวส่วนใหญ่มักเป็นชาวจีน พ่อค้าปศุสัตว์หรือนายฮ้อยจะเป็นชาวพื้นเมืองอีสาน พวกเขาจะซื้อสัตว์เลี้ยงด้วยเงินเชื่อจากชาวบ้านในหมู่บ้านของตนและหมู่บ้านใกล้เคียง แล้วต้อนวัวควายเหล่านั้นไปยังที่ราบภาคกลางเป็นขบวน แต่ละขบวนอาจประกอบด้วยวัวควายถึง 700 ตัว และมีนายฮ้อยประมาณ 60-80 คน โดยแบ่งออกเป็นกลุ่มเล็กๆ กลุ่มละ 9-12 คน รับผิดชอบวัวควายประมาณ 80-100 ตัว ตลาดวัวควายที่สำคัญในที่ราบภาคกลางได้แก่ ลพบุรี สระบุรี ออยุธยา สุพรรณบุรี อ่างทอง สิงห์บุรี ชัยนาทและกรุงเทพฯ การค้าวัวควายในลักษณะนี้จะกระทำปีละครั้งในฤดูแล้งหลังจากการเก็บเกี่ยวข้าวแล้ว การออกขายแต่ละครั้งกินเวลาระหว่างหนึ่งถึงสองเดือน (สุวิทย์ อีระศาสตร์ และคณะ, 1985; ชอบ ดีสวนโคก และคณะ, 1986) พ่อค้าปศุสัตว์ยังมีการนำคนงานรับจ้างเข้าไปทำงานในที่ราบภาคกลางด้วย และได้รับบำเหน็จจากนายจ้างของการตอบแทน (Pasuk and Baker, 1995) ในตอนขากลับ พ่อค้าเหล่านี้จะซื้อสินค้าบางอย่าง เช่น เสื้อผ้า ไปขายตามหมู่บ้านต่างๆ แต่มีพ่อค้าวัวควายชาวอีสานน้อยรายที่เปลี่ยนฐานะของตนเองให้กลายเป็นพ่อค้าระดับอาชีพ ส่วนใหญ่นายฮ้อยจะต้อนวัวควายไปขายเฉพาะในฤดูแล้ง และเมื่อกลับสู่หมู่บ้านในฤดูฝนก็จะหันไปทำนาทำไร่เหมือนเดิม

แม้จะเป็นที่ประจักษ์ชัดว่าชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้เริ่มต้นเข้าไปเกี่ยวข้องในการผลิตแบบเป็นสินค้าแล้ว แต่ก็จะเป็นการถ่วงเทินไปที่จะสรุปว่าเศรษฐกิจของชาวนาได้

จัดอยู่ในรูปแบบการผลิตแบบทุนนิยมแล้ว วัฏจักรแห่งการผลิตซ้ำของครอบครัวชาวนาส่วนมาก ยังคงสามารถเกิดขึ้นภายนอกความสัมพันธ์แบบการค้า ในการผลิตข้าวสิ่งที่จำเป็นที่สุดก็คือแรงงาน ซึ่งโดยทั่วไปในภาคอีสาน การผลิตข้าวจะใช้แรงงานของครอบครัวและการแลกเปลี่ยนแรงงานภายในชุมชน สัตว์ใช้งานในการเกษตรที่สำคัญที่สุดอันได้แก่ควายและวัวก็ถูกเลี้ยงในทุ่งนา หรือมีจะนั้นก็ซื้อขายหรือแลกเปลี่ยนกันในท้องถิ่น ภายในชุมชนหรือระหว่างชุมชน ปุ๋ยแทบจะไม่ต้องใช้เนื่องจากที่ดินที่บุกเบิกใหม่ยังคงมีธาตุอาหารตามธรรมชาติที่อยู่ แม้ว่าประชากรของภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วแต่ที่ดินที่ไม่มีเจ้าของก็ยังมีอยู่เหลือเฟือ และยังสามารถเข้าครอบครองได้ถ้าครอบครัวชาวนายังมีแรงงานพอที่จะถางป่า ทรัพยากรตามธรรมชาติ ยังคงความอุดมสมบูรณ์อย่างพอเพียงที่จะเลี้ยงชีวิตของประชาชนได้

กล่าวโดยสรุป ชนชั้นชาวนาในภาคอีสานในช่วงระยะนี้ ได้เริ่มเข้าไปเกี่ยวข้องในการผลิตสินค้าขั้นปฐมโดยผ่านการผลิตข้าวเชิงพาณิชย์ซึ่งได้นำไปขายในตลาดโลก ชาวนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้ตอบสนองต่อความต้องการของตลาด ความต้องการที่จะมีเงินสดเพื่อชำระการเก็บภาษีแบบใหม่ที่กำหนดโดยรัฐที่ดี รวมทั้งการสร้างทางรถไฟซึ่งเชื่อมภูมิภาคเดิมที่เคยอยู่อย่างโดดเดี่ยวให้เข้ากับศูนย์กลางที่ดี ได้กระตุ้นให้ชาวนาหันมาทำการผลิตข้าวเพื่อขาย อย่างไรก็ตาม ทั้งที่สถานการณ์เป็นเช่นนี้ ชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังคงผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือนอยู่ต่อไป สินค้าในตลาดที่ซื้อหาโดยชาวนายังมีอยู่อย่างจำกัดทั้งในแง่ปริมาณและชนิดของสินค้า ความต้องการพื้นฐานส่วนใหญ่ยังคงได้รับการตอบสนองภายในเศรษฐกิจเพื่อเลี้ยงตนเอง เงินที่หามาได้ด้วยความยากลำบากอย่างยิ่งถูกใช้ไปด้วยความระมัดระวังเป็นอย่างมาก ผู้คนมีความเต็มใจที่ทำงานหนักเพื่อเลี้ยงชีพตนเองมากกว่าที่จะใช้เงินที่หามาได้ด้วยความยากลำบากนั้นไปในการซื้อหาสินค้าที่อาจผลิตได้เองที่บ้าน

3.5 ยุคแห่งการพัฒนา (2503 ถึงปัจจุบัน)

นับตั้งแต่กลางทศวรรษ 2490 เป็นต้นมา ประเทศสหรัฐอเมริกาได้ให้การสนับสนุนการสร้างถนนในประเทศไทยเพื่อเป็นโครงสร้างพื้นฐานภายในสำหรับแผนการทางทหารของสหรัฐต่ออินโดจีน เส้นทางยุทธศาสตร์สายสำคัญสายแรกคือถนนมิตรภาพ ซึ่งสร้างจากกรุงเทพฯ ถึงนครราชสีมาในปี 2498 - 2500 และได้ขยายต่อไปยังขอนแก่นในปี 2503 และต่อไปยังหนองคาย ติดพรหมแดนไทย-ลาว ในปี 2508 มีการจัดทำแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่หนึ่ง (2504-2509) ด้วยการสนับสนุนอย่างเข้มแข็งจากสหรัฐและธนาคารโลก (ซึ่งตอนนั้นใช้ชื่อว่าธนาคารระหว่างประเทศเพื่อการบูรณะและพัฒนาการ) ซึ่งได้ให้คณะที่ปรึกษาทางเศรษฐกิจและการช่วยเหลือทางการเงินแก่รัฐบาลไทย ทั้งรัฐบาลไทยและประเทศทุนนิยมชั้นนำต่างหันมาให้ความสำคัญแก่การพัฒนาภาคอีสาน เนื่องจากภูมิภาคนี้ถูกคุกคามจากขบวนการคอมมิวนิสต์ซึ่งมีฐานที่มั่นที่เข้มแข็งหลายแห่งในภูมิภาค และเนื่องจากรู้สึกถึงภัยจากขบวนการคอมมิวนิสต์อินโดจีนข้ามแม่น้ำโขงออกไปด้วย

ความพยายามของรัฐบาลไทยที่จะพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้รับการสนับสนุนจากสหรัฐและองค์การระหว่างประเทศหลายองค์กร ในปี 2494 องค์การอาหารและเกษตรแห่งสหรัฐอเมริกา (FAO) ได้จัดทำโครงการเพื่อการพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นอกจากนี้ ยังมีความช่วยเหลือด้านการพัฒนาระบบชลประทานและแหล่งน้ำเพื่อการเกษตรอีกหลายโครงการจากหลายแหล่งทุนด้วยกัน และเมื่อถึงปี 2501 อ่างเก็บน้ำเพื่อการชลประทาน 110 แห่งก็ได้สร้างเสร็จในภูมิภาคนี้ (Caldwell, 1974) ในปี 2502 ธนาคารโลกได้สนับสนุนอย่างแข็งขันให้มีการพัฒนาทางการเกษตรและสังคมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ธนาคารโลกได้แนะนำให้มีการปลูกพืชหมุนเวียนหลายชนิดและการเลี้ยงสัตว์เพื่อทดแทนการปลูกข้าว เพราะโดยเงื่อนไขทางภูมิศาสตร์ ธนาคารโลกเห็นว่าภาคตะวันออกเฉียงเหนือไม่เหมาะสมสำหรับการปลูกข้าวในเชิงพาณิชย์ (Somrudee, 1991) การให้ความช่วยเหลือจากต่างประเทศที่สำคัญอีกแหล่งหนึ่งก็คือการช่วยเหลือแบบทวิภาคีจากรัฐบาลสหรัฐแก่รัฐบาลไทย ซึ่งเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัดในช่วงหลังของทศวรรษ 2500 ภายใต้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่สอง (2510-2514) การช่วยเหลือด้านการพัฒนาของสหรัฐแก่ประเทศไทยนี้ได้ให้น้ำหนักแก่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นอย่างมาก ดังจะเห็นได้ว่าร้อยละ 37 ของสัญญาให้ความช่วยเหลือทั้งหมดในปี 2506 เป็นความช่วยเหลือที่ให้แก่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตัวเลขดังกล่าวนี้สูงขึ้นถึงร้อยละ 65 ระหว่างปี 2508 และ 2511 (Somrudee, 1993)

จากการที่รัฐบาลไทยได้ยอมรับเอาแบบแผนของการพัฒนาที่เน้นการเติบโตทางเศรษฐกิจเป็นแนวทางในการพัฒนาประเทศ รัฐบาลไทยโดยการสนับสนุนจากธนาคารโลกได้คัดเลือกเมืองขอนแก่นให้เป็นศูนย์กลางการเจริญเติบโต เหตุผลที่สำคัญที่เลือกเมืองขอนแก่นเนื่องมาจากที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ของจังหวัดนี้ โดยคร่าวๆ แล้วขอนแก่นตั้งอยู่ครึ่งทางระหว่างนครราชสีมาและหนองคายบนแกนกลางจากเหนือสู่ใต้และเชื่อมภาคเหนือเข้ากับภาคตะวันออกเฉียงเหนือบนแกนกลางจากตะวันออกสู่ตะวันตก นอกจากนี้แม่น้ำพองซึ่งเป็นแม่น้ำสายหลักสายหนึ่งของจังหวัดยังเป็นที่คาดหมายว่าจะเป็นแหล่งกำเนิดที่สำคัญของสิ่งจำเป็นในโลกปัจจุบันคือไฟฟ้า การสร้างเขื่อนน้ำพองได้เริ่มต้นในปี 2506 และเมื่อถึง 2508 การก่อสร้างก็แล้วเสร็จ

ความสนใจของรัฐบาลที่จะพัฒนาภาคนี้ให้เจริญมีทั้งเหตุผลทางเศรษฐกิจและทางการเมือง ความเติบโตของตลาดการเกษตรของโลกในทศวรรษ 2490 ได้ถูกผลักดันโดยการฟื้นตัวหลังสงครามโดยความมั่งคั่งที่ปรากฏขึ้นในยุโรป และโดยความสำเร็จทางเศรษฐกิจของสหรัฐเหล่านี้ได้สร้างตลาดที่ใหญ่โตสำหรับผลิตผลทางการเกษตรของไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งพืชเศรษฐกิจ การสร้างถนนใหม่ๆ หลายสายได้เปิดทางเข้าสู่พื้นที่ที่เป็นป่าดงหลายแห่ง และได้เปิดทางสะดวกให้แก่ชาวนาที่นำผลิตผลของตนไปยังตลาด นับตั้งแต่กลางทศวรรษ 2490 เป็นต้นมา ถนนมิตรภาพได้ถูกสร้างขึ้นโดยได้รับเงินอุดหนุนจากรัฐอเมริกา ซึ่งมองโครงการนี้ว่าเป็นโครงสร้างพื้นฐานทางยุทธศาสตร์สำหรับแผนการทางทหารในอินโดจีน บัดนี้ถนนสายใหม่อีกหลายสายถูกสร้างแล้วเสร็จด้วยเหตุผลทั้งทางเศรษฐกิจและการเมือง ผู้ตั้งถิ่นฐานใหม่ในภาคอีสานได้ยึด

ตามแนวถนนสายใหม่เหล่านี้ ทำการบุกเบิกป่าเพื่อการเพาะปลูกและการตั้งถิ่นฐาน ในอดีต ในช่วงแรกๆ ของการตั้งถิ่นฐานในภาคอีสาน ชาวลาวซึ่งมีวัฒนธรรมการทำนาในที่ลุ่มมักจะทิ้งที่ป่าหรือป่าละเมาะในเขตที่ตอนเอาไว้เป็นแหล่งหาของป่า หรือเป็นที่ทำเลเลี้ยงสัตว์ แต่พอการคมนาคมสะดวกขึ้นและมีการส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อการค้า ชาวนาจึงได้ทำการถางป่าเพิ่มเติมและเปลี่ยนเขตป่าเหล่านี้ให้เป็นพื้นที่เพาะปลูกปอ และต่อมาเมื่อปอราคาตก ก็หันมาปลูกมันสำปะหลัง ทั้งปอและมันสำปะหลังเป็นพืชเศรษฐกิจที่แพร่หลายที่สุดของภาคอีสาน (ไพโรจน์, อภิชาติ และมณีชัย 1989) ในกลางทศวรรษ 2500 เขตปลูกปอในภาคอีสานได้ขยายจากตั้งแต่ไม่มีพื้นที่ปลูกเลย มาเป็น 205 ล้านไร่ ความต้องการปอในตลาดโลกมีเพิ่มขึ้นเนื่องจากสงครามในเวียดนามและความล้มเหลวในด้านปลูกปอกระเจาในบังคลาเทศเพราะปัญหาอุทกภัย แต่ในช่วงปลายของทศวรรษ 2500 ตลาดปอได้ตกต่ำลง กระสอบป่านซึ่งเคยใช้เพื่อบรรจุข้าวถูกแทนที่ด้วยกระสอบที่ทำด้วยใยสังเคราะห์และระบบการบรรจุทุกสินค้าแบบใหม่ (Pasuk and Baker, 1995) ความเสื่อมทรุดของการปลูกปอยังมีสาเหตุมาจากความยุ่งยากในกระบวนการผลิตด้วย รวมทั้งการส่งเสริมพืชเศรษฐกิจอีกชนิดหนึ่งคือมันสำปะหลัง (Falvey, 2000)

ในบรรดาพืชเศรษฐกิจทั้งหมดของภาคอีสาน มันสำปะหลังเป็นพืชที่มีการปลูกกันอย่างแพร่หลายที่สุด เขตปลูกปอได้เปลี่ยนมาปลูกมันสำปะหลัง ซึ่งมีความต้องการเพิ่มขึ้นในยุโรป เพื่อเป็นวัตถุดิบที่สำคัญในการผลิตอาหารสัตว์ มันสำปะหลังเป็นที่นิยมปลูกกว้างขวางกว่าปอแก้ว เนื่องจากมีกระบวนการผลิตที่ง่ายกว่า นอกจากนี้รถแทรกเตอร์ขนาดใหญ่สามารถนำมาใช้ในการเตรียมดินได้ เป็นการสร้างความสะดวกรวดเร็วในการขยายพื้นที่ ในกลางทศวรรษ 2500 พื้นที่ปลูกมันสำปะหลังในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีประมาณ 77,000 ไร่ พอมาในช่วงต้นของทศวรรษ 2520 พื้นที่ปลูกมันขยายไปเป็น 4.6 ล้านไร่ และต่อมา ในช่วงปลายของทศวรรษ 2520 ก็ขยายไปเป็นถึง 5.9 ล้านไร่ อย่างไรก็ตามนับตั้งแต่กลางทศวรรษ 2530 พื้นที่ปลูกมันสำปะหลังเริ่มลดลง จนในปี 2542 พื้นที่ปลูกมันสำปะหลังได้ลดลงเป็น 4.1 ล้านไร่

การขยายตัวของ การปลูกพืชเศรษฐกิจเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เขตป่าของภาคอีสานมีการเสื่อมอย่างรวดเร็ว ในปี 2504 เมื่อแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่หนึ่งได้ถูกประกาศใช้ พื้นที่ป่าของภาคอีสานมี 44.3 ล้านไร่ ซึ่งคิดเป็นร้อยละ 42 ของพื้นที่ทั้งหมดของภาค แต่พอมาในปี 2531 พื้นที่ป่าทั้งหมดของภาคลดลงเหลือเพียง 14.8 ล้านไร่ คิดเป็นร้อยละ 14 ของพื้นที่ทั้งหมด เท่านั้น แต่การปลูกพืชเศรษฐกิจมิได้เป็นสาเหตุเดียวที่ทำให้พื้นที่ป่าลดลง สาเหตุที่สำคัญอื่นๆ คือการให้สัมปทานตัดไม้ ยุทธศาสตร์ในการปราบคอมมิวนิสต์ การเพิ่มขึ้นของประชากร การสร้างเขื่อนและความสำเร็จในการปราบโรคมalaria (เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง, 1991) ในบรรดาปัจจัยต่างๆ ที่กล่าวมานี้ การให้สัมปทานทำไม้ซึ่งเชื่อมโยงกับนโยบายการปราบคอมมิวนิสต์และการปลูกพืชเศรษฐกิจ นับว่าเป็นปัจจัยที่มีความสำคัญเป็นอันดับหนึ่ง ดังนั้นเรื่องนี้จะนำมาอภิปรายอย่างละเอียดยิ่งขึ้น

การตัดไม้อย่างชอบด้วยกฎหมายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเริ่มต้นในปี 2511 เมื่อคณะรัฐมนตรีในกรุงเทพ เห็นชอบกับการให้สัมปทานตัดไม้ ก่อนหน้านั้นการตัดไม้ทำลายป่าขนาดใหญ่ได้กระทำเมื่อมีการสร้างถนนมิตรภาพเข้าไปสู่ภูมิภาคนี้และมีการสร้างเขื่อนพลังน้ำขนาดใหญ่ในขอนแก่นคือเขื่อนอุบลรัตน์หรือเขื่อนน้ำพอง จวบจนถึงปี 2530 ได้มีการให้สัมปทานตัดไม้คิดเป็นพื้นที่ป่าถึงประมาณ 38.6 ล้านไร่แก่บริษัทตัดไม้ไทยหลายบริษัท และให้แก่องค์การทหารผ่านศึกและองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้อันเป็นวิสาหกิจของรัฐ บริษัทเอกชนได้รับส่วนที่ใหญ่ที่สุดของสัมปทานคือ 24.1 ล้านไร่ ซึ่งคิดเป็นร้อยละ 86 ของพื้นที่ป่าภายใต้การสัมปทานในระยะนั้น (เจมคักดี 1991) เป็นที่น่าสังเกตว่าการให้สัมปทานตัดไม้ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้เริ่มต้นล่าช้ามาก เมื่อพิจารณาความจริงที่ว่าในส่วนอื่นๆ ของประเทศโดยเฉพาะอย่างยิ่งทางภาคเหนือได้มีการให้สัมปทานทำไม้และส่งออกไม้มีค่าในขอบข่ายที่ใหญ่โตนานกว่า 200 ปีมาแล้ว การให้สัมปทานไม้ในภาคเหนือขยายตัวเร็วมากในช่วงปลายของพุทธศตวรรษที่ 24 โดยมีการให้สัมปทานแก่บริษัทต่างๆ ในประเทศที่เป็นเจ้าอาณานิคม เช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส และฮอลันดา²

การโค่นต้นไม้ใหญ่ลงและการสร้างถนนเพื่อนำไม้ออกจากป่าโดยบริษัทตัดไม้ต่างๆ ทำให้ชาวนาสามารถบุกเบิกที่ดินต่อได้ง่ายขึ้น และเริ่มปลูกข้าวและพืชเศรษฐกิจต่างๆ อัตราการเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจในระหว่างปี 2516-2521 สอดคล้องกับอัตราการเพิ่มขึ้นในพื้นที่ป่าที่ได้รับสัมปทาน

ในปี 2532 กรณีภูเขาและโคลนเลนถล่มในภาคใต้ซึ่งมีสาเหตุมาจากการตัดไม้เป็นเหตุให้รัฐบาลเพิกถอนการให้สัมปทานการตัดไม้ทั้งหมด ข้อมูลของรัฐบาลแสดงให้เห็นว่าในปี 2536 พื้นที่ป่าของภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีจำนวนเพียงร้อยละ 12.72 ของพื้นที่ทั้งหมดของภูมิภาคนี้เท่านั้น

² ไม้สักจากภาคเหนือเริ่มส่งไปขายให้จีนตั้งแต่ในช่วงต้นของกรุงรัตนโกสินทร์ ในช่วงปลายของศตวรรษที่สิบเก้า ซึ่งมีการขยายลัทธิอาณานิคมเข้ามาในภาคอีสาน บริษัทอังกฤษได้รับสัมปทานตัดไม้ของไทยทางภาคเหนือ เมื่อถึงปี 1967 มีป่า 32 ป่าอยู่ภายใต้การสัมปทาน 17 ป่าเป็นของอังกฤษ 8 ป่าเป็นของไทย 6 ป่าเป็นของฝรั่งเศส และหนึ่งป่าเป็นของบริษัทเดนมาร์ก ในบรรดาต้นไม้สักซึ่งประเมินในตอนนั้นว่ามี 1.3 ล้านต้น เพียง 95,000 ต้น อยู่ในเขตป่าสัมปทานที่ 8 ซึ่งดำเนินโดยคนไทย ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าการตัดไม้ทำลายป่าแบบมีการจัดตั้งอาจถือได้ว่าได้เริ่มต้นขึ้นพร้อมกับการขยายลัทธิอาณานิคมในเขตนั้น มากกว่าเป็นวัตถุประสงค์ทางเศรษฐกิจของพระมหากษัตริย์ อัตราตัดไม้สักที่สูงที่สุดอาจเกิดขึ้นในช่วงทศวรรษที่เริ่มจากปี 1950 และ 1960 ตอนนั้นเป็นที่คาดหมายว่าไม้ประมาณ 400,000 คิวบิกเมตรถูกตัดไปในช่วงนั้น รายได้ของรัฐบาลจากอุตสาหกรรมป่าไม้ มีทั้งภาษีส่งออก ภาษีการค้า กำไรทางธุรกิจและค่าภาคหลวง แต่ละรายการมักมีการจัดเก็บภาษีต่ำกว่าความเป็นจริง (Falvey, 2000; Chamaichom, 1977; Chaladchai, 1989)

ภาคอีสานในยุคปัจจุบัน

นโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศได้ให้ความสนใจแก่การพัฒนาภาคอีสานเป็นอย่างมาก เนื่องจากความล้าหลังทางเศรษฐกิจของภูมิภาคดังกล่าวแล้ว ผลิตภัณฑ์มวลรวมของภูมิภาคต่อหัวของภาคอีสานอยู่ในระดับต่ำที่สุดของในประเทศมาโดยตลอด ในปี 2541 ผลิตภัณฑ์มวลรวมของภาคตะวันออกเฉียงเหนือต่อหัวยังคงต่ำที่สุดคือเพียง 25,947 บาทเท่านั้น ต่ำกว่าผลิตภัณฑ์มวลรวมต่อหัวของภาคกรุงเทพฯและเขตใกล้เคียง³ ซึ่งคิดเป็น 202,373 บาท เกือบแปดเท่า นับจากปี 2536 ผลิตภัณฑ์มวลรวมของภูมิภาคต่อหัวของภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้เพิ่มขึ้น 1.45 เท่าคือจาก 17,793 บาทเป็น 25,947 บาท ขณะที่การขยายตัวทางเศรษฐกิจของภาคในช่วงระยะเวลา 5 ปี (2536-2541) คิดเป็น 1.52 เท่า คือเพิ่มจาก 353,487 ล้านบาทในปี 2536 เป็น 537,697 ล้านบาทในปี 2541 (ตาราง 3.1) นอกจากนี้ในตัวจังหวัดเอง ส่วนมากจะมีความไม่สม่ำเสมอในด้านการผลิตและรายได้ ระหว่างตัวเมืองกับพื้นที่ในเขตชนบท อันเป็นแบบแผนที่คล้ายคลึงกันแทบทุกจังหวัด

³ คณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติได้จัดแบ่งประเทศไทยออกเป็น 7 ภาค ได้แก่กรุงเทพฯและปริมณฑล (Bangkok and Vicinities)ภาคกลาง ภาคตะวันออก ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคเหนือ ภาคใต้และภาคตะวันตก ภาคกรุงเทพฯและปริมณฑล กินพื้นที่ 6 จังหวัด คือ กรุงเทพมหานคร สมุทรปราการ ปทุมธานี สมุทรสาคร นครปฐมและนนทบุรี ส่วนภาคตะวันตกได้แก่ ราชบุรี เพชรบุรี กาญจนบุรี ประจวบคีรีขันธ์ สุพรรณบุรีและสมุทรสงคราม ข้อมูลเกี่ยวกับภาคต่างๆ ของสำนักงานคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ และสำนักงานเศรษฐกิจทางเกษตรได้มีการจัดแบ่งตามนัยนี้ อย่างไรก็ตามชุดข้อมูลของสำนักสถิติแห่งชาติ เช่น สถิติเกี่ยวกับรายได้และค่าใช้จ่ายของครอบครัว(ดังเช่นสถิติที่จะนำเสนอต่อไปในงานวิจัยนี้) ยึดถือตามการแบ่งภาคออกเป็น 5 ภาค อันได้แก่ เขตกรุงเทพมหานคร ภาคกลาง ภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้ ตามวิธีการแบ่งแบบนี้เขตกรุงเทพมหานคร (Greater Bangkok)รวมถึงเขตเทศบาลนครกรุงเทพฯและจังหวัดอื่น อีกสามจังหวัด ได้แก่ นนทบุรี ปทุมธานี และสมุทรปราการ โดยภาคกลางจะไม่นับรวมสี่จังหวัดที่ผนวกไว้ในเขตกรุงเทพมหานคร ส่วนภาคตะวันตกไม่ปรากฏในวิธีการแบ่งของสำนักงานสถิติแห่งชาติ

ตาราง 3.1 ผลผลิตทั้งหมดของภูมิภาคและผลต่อหัวในปี 2536 และ 2541

	ผลผลิตทั้งหมดรวมของภูมิภาค (พันบาท)		ผลผลิตทั้งหมดรวมของภูมิภาคต่อ หัว (พันบาท)	
	2536	2541	2536	2541
กรุงเทพและปริมณฑล	1,695,221.21	2,215,542.12	173,994	203,373
ภาคกลาง	132,691.33	209,096.84	46,657	71,953
ภาคตะวันออก	288,376.34	573,087.53	78,834	147,323
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	353,487.40	537,967.52	17,739	25,947
ภาคเหนือ	296,529.41	435,939.13	26,977	38,923
ภาคใต้	270,201.69	460,314.06	25,413	56,432
ภาคตะวันตก	133,760.61	196,463.09	40,818	57,434

แหล่งข้อมูล : สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2000 ตารางโดย มณีมัย, 2002

จากการสำรวจในปี 2000 (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2000) มีประชากร 20,759,890 คนอาศัยอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คิดเป็นร้อยละ 34.24 ของประชากรทั่วประเทศซึ่งมีจำนวนทั้งสิ้น 60,617,230 คน ทำให้ภูมิภาคนี้เป็นภาคที่มีประชากรมากที่สุดในบรรดาหกภาคด้วยกัน ประมาณร้อยละ 80 ของครัวเรือนทั้งหมดในภาคนี้ (2.4 ล้าน จาก 3.6 ล้านครัวเรือน) เข้าร่วมในภาคเกษตรกรรม (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2000)² อย่างไรก็ตาม ภาคเกษตรมีส่วนในผลผลิตทั้งหมดรวมภาคเพียงร้อยละ 20.5 (ธนาคารแห่งประเทศไทย, 2000)³ และมีสัดส่วนในการผลิตภาคอุตสาหกรรม คิดเป็นเพียงร้อยละ 13-14 การผลิตในภาคอุตสาหกรรมส่วนใหญ่จะเป็นการแปรรูปผลผลิตจากเกษตรกรรม แม้ว่าสถิติจะแสดงให้เห็นถึงการเพิ่มขึ้นของจำนวนโรงงานอุตสาหกรรมที่น่าประทับใจ คือมีการเพิ่มขึ้นถึงเกือบ 22 เท่าจาก 1,908 โรงในปี 2518 เป็น 44,033 โรงในปี 2538 แต่ส่วนมากของโรงงานเหล่านี้ คือ 34,312 โรงงานหรือร้อยละ 78 เป็นโรงสีข้าว โรงงานที่มีพื้นฐานทางด้านการเกษตรอื่นๆ ได้แก่ โรงงานมันสำปะหลัง โรงงานน้ำตาล โรงงานผลิตเนื้อเยื่อกระดาษและผลิตกระดาษเป็นต้น อย่างไรก็ตาม มีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญบางประการ คือมีการขยายตัวของกิจการอุตสาหกรรมแบบรับช่วงการผลิต รวมทั้งการย้ายโรงงานมาจากภูมิภาคอื่นเข้ามาในภูมิภาคนี้มากขึ้น เช่น โรงงานผลิตแหวน โรงงานตัดเย็บเสื้อผ้า โรงงานเครื่องประดับ และโรงงานประกอบโลหะ (ธนาคารแห่งประเทศไทย, 2000) อุตสาหกรรมเหล่านี้ สร้างตัวขึ้นมาโดยอาศัยแรงงานราคาถูกที่มีอยู่มากในภูมิภาค

² ข้อมูลของปี 1999

³ ข้อมูลของปี 2000

เป็นที่ทราบกันดีว่าภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นภูมิภาคที่มีคนยากจนมากกว่าภาคอื่น ๆ ข้อนี้เป็นความจริงตามหลักฐานทางเศรษฐกิจ การสำรวจในปี 2000 เกี่ยวกับรายได้และรายจ่ายของแต่ละครอบครัวแสดงให้เห็นว่ารายได้ถัวเฉลี่ยต่อเดือนของครอบครัวในภาคตะวันออกเฉียงเหนือต่ำที่สุดในบรรดาภาคทั้งห้า ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือรายได้ถัวเฉลี่ยต่อครอบครัวต่อเดือนคิดเป็น 7,853 บาท (2,014 บาทต่อคนต่อเดือน) ในขณะที่รายได้ถัวเฉลี่ยในระดับชาติต่อครอบครัวต่อเดือนคิดเป็น 12,167 บาท (3,380 บาทต่อคนต่อเดือน) และเขตกรุงเทพมหานครและใกล้เคียงคือ 24,690 บาทต่อครอบครัวต่อเดือน (7,716 บาทต่อคนต่อเดือน)

แม้ครอบครัวส่วนใหญ่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ร้อยละ 80) จะทำการผลิตในภาคเกษตรตั้งได้กล่าวมาแล้วข้างต้น แต่การสำรวจแหล่งรายได้แสดงให้เห็นว่ารายได้จากการทำเกษตร มีเพียงประมาณร้อยละ 10 ของรายได้ครอบครัว อย่างไรก็ตามถ้าเราพิจารณาข้อเท็จจริงที่ว่า ผลผลิตจำนวนมากจากการทำเกษตรกรรมถูกนำมาบริโภคภายในครอบครัว และมีได้นำไปแลกเปลี่ยนในตลาด เราจะเข้าใจว่าเหตุใดรายได้ที่ไม่ใช่ตัวเงินของครอบครัวชาวตะวันออกเฉียงเหนือจึงสูงถึงกว่าร้อยละ 25 ซึ่งสูงที่สุดในบรรดาภาคทั้งหมด เป็นที่น่าสังเกตว่ารายได้จากค่าจ้างและเงินเดือนคิดเป็นมากกว่าร้อยละ 31 ในขณะที่รายได้จากการโอนเงินหรือส่งเงินมาให้ครอบครัวทางบ้านมีสัดส่วนเกือบถึงร้อยละ 13 ของรายได้ทั้งหมด (ตาราง 3.2)

ตาราง 3.2 : รายได้ถัวเฉลี่ยต่อเดือนต่อครอบครัวจำแนกตามแหล่งรายได้ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กรุงเทพมหานคร และทั่วราชอาณาจักร ในปี 2000

แหล่งของรายได้ (บาท)	ทั่วราชอาณาจักร		กรุงเทพมหานคร		ภาคอีสาน	
	จำนวนเงิน	ร้อยละ	จำนวนเงิน	ร้อยละ	จำนวนเงิน	ร้อยละ
รายได้ต่อเดือนทั้งสิ้น	12,167	100.0	24,690	100.0	7,853	100.0
รายได้ปัจจุบันทั้งสิ้น	11,962	100.0	24,599	100.0	7,675	100.0
รายได้เป็นเงินตรา	9,732	100.0	21,052	100.0	5,671	100.0
ค่าจ้างและเงินเดือน	5,047	41.5	13,278	53.8	2,468	31.4
กำไร, กิจการที่มีใช้เกษตร	2,335	19.2	5,873	23.8	1,250	16.0
กำไรจากการทำเกษตร	1,168	9.6	51	0.2	845	10.8
รายได้จากทรัพย์สิน	177	1.4	308	1.3	89	1.2
เงินโอน	1,005	8.2	1,542	6.3	1,019	13.0
รายได้ที่มีใช้เป็นเงินตรา	1,230	18.4	3,546	14.4	2,004	25.4
รายรับที่เป็นเงินอื่น ๆ	205	1.7	91	0.4	179	2.2

แหล่งข้อมูล : สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2000

ตารางโดย มณีมัย, 2002

ข้อมูลข้างต้นแสดงให้เห็นว่ากิจกรรมต่างๆ นอกเหนือจากกิจกรรมด้านการเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งการจ้างงานนอกไร่นาและการอพยพไปทำงานทำ ซึ่งเป็นที่มาของค่าจ้าง เงินเดือน และเงินที่ส่งมาให้ทางบ้าน มีความสำคัญมากขึ้นทุกทีในเศรษฐกิจของครอบครัวในชนบท ในบทต่อไป จะแสดงและวิเคราะห์ถึงการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญนี้ในเศรษฐกิจชาวนา โดยใช้การวิเคราะห์ข้อมูลระดับหมู่บ้านทั้งเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ แต่ก่อนหน้านั้นผู้วิจัยจะบรรยายอย่างสั้นๆ เกี่ยวกับพื้นที่การวิจัยคือลุ่มน้ำพอง การบรรยายเกี่ยวกับลุ่มน้ำพองจะยึดถือข้อมูลทางการหรือกึ่งราชการเป็นพื้นฐาน เพื่อเป็นภูมิหลังเทียบกับข้อมูลที่ได้จากการสำรวจโดยผู้วิจัยในพื้นที่ ซึ่งจะได้นำเสนอในบทที่สี่ถึงบทที่หก

3.6 ลุ่มแม่น้ำพอง

แม่น้ำพองเป็นลำน้ำสาขาย่อยของระบบแม่น้ำมูล-ชี ซึ่งไหลลงสู่แม่น้ำโขงที่ปากมูล ใกล้กับพรมแดนไทย-ลาว แม่น้ำพองมีต้นกำเนิดในเทือกเขาเพชรบูรณ์ ลุ่มน้ำพองมีเนื้อที่ประมาณ 15,190 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 9,493,750 ไร่ และกินพื้นที่หลายจังหวัด ได้แก่ อุดรธานี เลย ขอนแก่น ชัยภูมิและเพชรบูรณ์ (มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 1995) ในระหว่างปี 2507 ถึง 2508 เขื่อนอุบลรัตน์หรือเขื่อนน้ำพองได้ถูกสร้างขึ้นที่พองหนีบ ก่อนที่จะมีการสร้างเขื่อนปิดลำน้ำแม่น้ำพอง บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำนี้ส่วนใหญ่จะเป็นที่นา ถัดจากที่ราบลุ่มน้ำ พื้นที่จะลาดเอียงสูงขึ้น ส่วนที่สูงขึ้นไปนี้ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ป่า ก่อนการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ แทบจะไม่เคยมีการถางป่าขนาดใหญ่เพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจในบริเวณนี้ มีการปลูกข้าวเหนียวกันในที่ลุ่มใกล้กับแม่น้ำ และในฤดูฝนจะมีน้ำท่วมกินบริเวณกว้าง (Mekong Committee, 1982)

ประชาชนที่อาศัยอยู่ในบริเวณที่ถูกน้ำท่วมเพราะการสร้างเขื่อนถูกอพยพออกจากพื้นที่ทั้งหมดในปลายปี 2508 พวกเขาได้รับค่าชดเชยจำนวนหนึ่งสำหรับที่ดินและทรัพย์สินที่สูญหายไป ประมาณ 4,000 ครอบครัวต้องอพยพออกจากที่ทำกินและชุมชนเดิมของตน เพื่อหลีกเลี่ยงให้แก่การสร้างเขื่อน ในบรรดาครอบครัวเหล่านี้ ครึ่งเรือนประมาณ 2,700 ครอบครัวได้ย้ายเข้าไปอยู่ในนิคมสร้างตนเองซึ่งจัดตั้งขึ้นโดยทางราชการจำนวน 2 แห่ง เพื่อรองรับผู้ที่บ้านเรือนและที่ดินทำกินถูกน้ำท่วม คือ นิคมน้ำพองในจังหวัดขอนแก่นและนิคมโนนสังข์ในจังหวัดอุดรธานี ลักษณะของที่ดินที่จัดสรรให้แก่ชาวบ้านในนิคมสร้างตนเองนี้ มีคุณภาพต่ำกว่าที่ดินที่ชาวบ้านสูญเสียไปเพราะน้ำท่วม และไม่เหมาะสำหรับการปลูกข้าว (Mekong Committee, 1982)

เขื่อนและสถานีไฟฟ้าเริ่มเปิดใช้งานในปี 2509 ให้กำเนิดไฟฟ้าประมาณ 65 กิโลวัตต์ต่อปี ต่อมาฝายหนองหวายถูกสร้างขึ้นในตอนล่างของเขื่อน เพื่อผันน้ำที่ปล่อยจากเขื่อนไปสู่คลองชลประทาน เขตที่รับน้ำจากคลองนี้มีชื่อเรียกว่าเขตชลประทานน้ำพอง-หนองหวาย มีเนื้อที่รวมทั้งสิ้น 258,000 ไร่ คิดเป็นประมาณร้อยละ 2.7 ของพื้นที่ในลุ่มน้ำพองทั้ง

หมด และคิดเป็นร้อยละ 49 ของพื้นที่ชลประทานของกลุ่มน้ำพองทั้งหมด (525,515 ไร่)² (มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 1995)

เอกสารของรัฐบาลหลายชิ้นได้พูดถึงผลประโยชน์ “ที่ไม่คาดคิดไว้ก่อน” ของเขื่อนน้ำพอง คือมีการผลิตปลาจากอ่างเก็บน้ำได้ถึงประมาณ 2,000 ตันต่อปี อย่างไรก็ตาม ในเมื่อไม่เคยมีการประเมินผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมก่อนการมีการโครงการเลย เอกสารของรัฐบาลเหล่านี้จึงละเว้นที่จะกล่าวถึงปัญหาที่ว่า การกักธรรณน้ำสามสายนี้ได้ส่งผลกระทบต่อระบบชีวนิเวศน์ของปลาและสัตว์ป่าในพื้นที่นี้อย่างไร แม้ว่าจะมีเอกสารทางราชการหลายชิ้นได้ระบุถึงปัญหาบางประการที่เกิดขึ้นหลังจากการสร้างเขื่อน ได้แก่ ประการแรก การเสื่อมโทรมของป่าซึ่งก่อให้เกิดการพังทลายของหน้าดินอย่างสำคัญ ประการที่สอง การเสื่อมคุณภาพของน้ำซึ่งเกิดจากการพังทลายของดิน รวมทั้งน้ำเสียซึ่งถูกปล่อยออกมาจากโรงงานอุตสาหกรรมและชุมชนต่างๆ ประการที่สาม การใช้ที่ดินอย่างไม่เหมาะสม เช่น มีโรงงานอุตสาหกรรม และการเลี้ยงปศุสัตว์อยู่ใกล้อ่างเก็บน้ำหรือแม่น้ำลำคลอง ซึ่งก่อให้เกิดการเน่าเสียของน้ำ ประการสุดท้าย มีการลดลงของประชากรปลาอันเนื่องมาจากการเสื่อมคุณภาพของน้ำ (Mekong Committee, 1982: มหาวิทยาลัยขอนแก่น ; 1995)

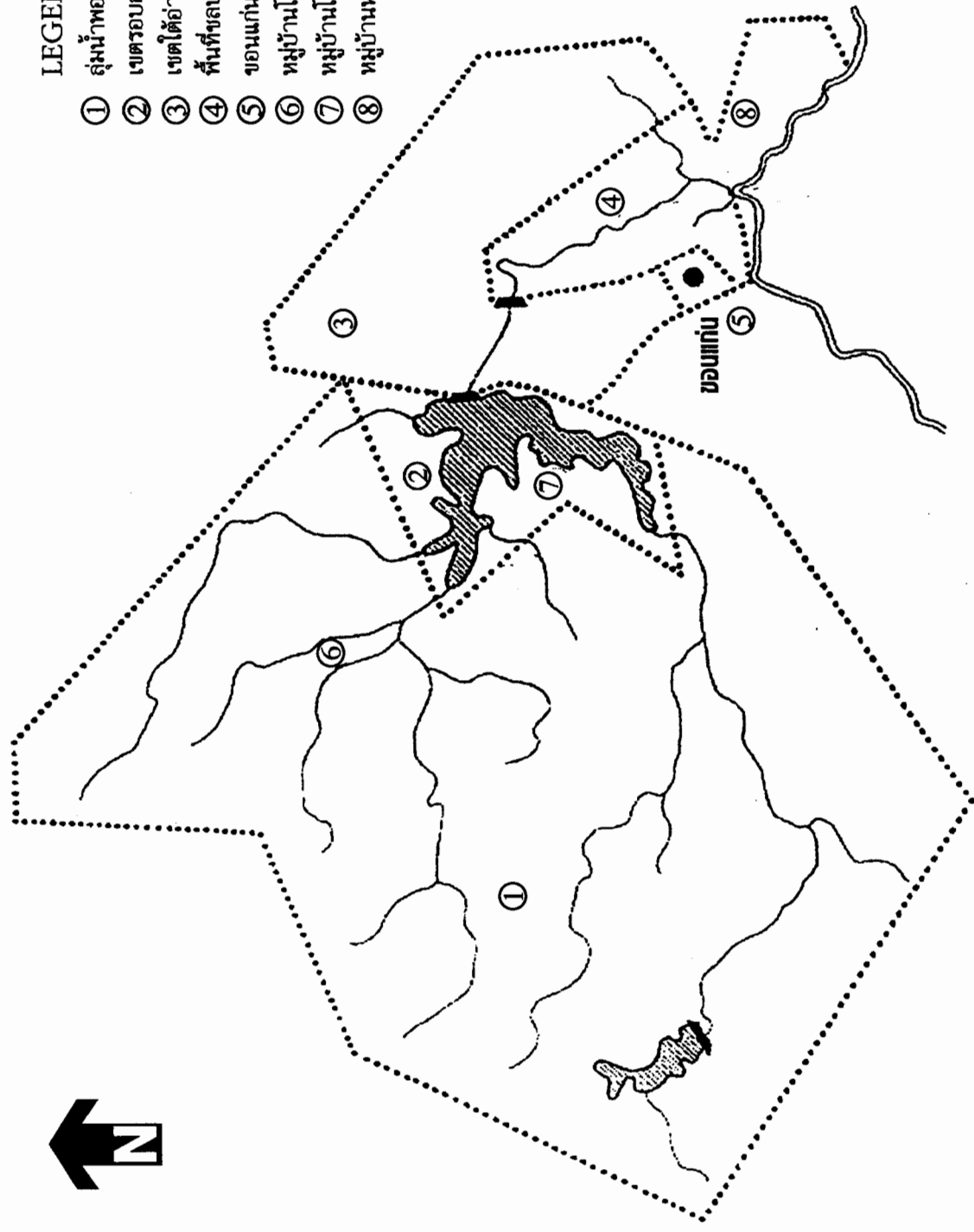
---

² ในบรรดา 525,515 ไร่ ของพื้นที่ที่ได้รับชลประทานกลุ่มน้ำพอง มีพื้นที่ 36,360 ไร่อยู่ในโครงการชลประทานขนาดกลาง 16 โครงการ ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากกรมชลประทาน ส่วนพื้นที่อีก 231,885 ไร่ อยู่ในโครงการชลประทานขนาดเล็ก 848 โครงการ ซึ่งมีทั้งโครงการฝายกั้นน้ำ อ่างเก็บน้ำ เครื่องสูบน้ำไฟฟ้า บ่อน้ำ และคลองส่งน้ำ สำหรับโครงการชลประทานขนาดใหญ่มีโครงการเดียว คือ โครงการน้ำพอง-หนองหวาย ซึ่งสามารถส่งน้ำได้ถึง 258,000 ไร่ (มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 1995)

LEGEND

- ① คู่มือน้ำพอง
- ② เขตรอบอ่าง
- ③ เขตใต้อ่างและนิคมสร้างตนเอง
- ④ พื้นที่ชลประทานน้ำพอง/หนองหวาย
- ⑤ ขอนแก่น/พื้นที่เรียง
- ⑥ หมู่บ้านโคกสูง
- ⑦ หมู่บ้านโนนกลาง
- ⑧ หมู่บ้านหนองเดิม

ภาพที่ 3 : เขตพื้นที่ต่างๆ ในคู่มือน้ำพอง

ข้อมูลจากระบบข้อมูลทางภูมิศาสตร์ (Geographic Information system-GIS) ของปี 2538 แสดงว่า เกือบหนึ่งในสามของพื้นที่ในลุ่มน้ำพอง (2,936,655 ไร่ หรือร้อยละ 31) ไม่มีการเพาะปลูก พื้นที่เหล่านี้เป็นพื้นที่ป่าทึบ ป่าละเมาะ พุ่มหญ้า และธารน้ำ เกือบครึ่งหนึ่งของพื้นที่ (4,541,830 ไร่หรือร้อยละ 48) เป็นพื้นที่ปลูกข้าว และที่เหลือ (2,015,265 ไร่หรือร้อยละ 21) เป็นพื้นที่ปลูกพืชไร่ ได้แก่ มันสำปะหลัง อ้อย ข้าวโพดและถั่วประเภทต่างๆ (มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 1995)

หลังจากการสร้างเขื่อน ลุ่มน้ำพองสามารถแบ่งออกเป็นสามเขตใหญ่ๆ คือ เขตลุ่มน้ำตอนต้นน้ำ เขตลุ่มน้ำตอนกลางและอ่างเก็บน้ำ และเขตลุ่มน้ำตอนล่าง บริเวณต้นน้ำครอบคลุมเนื้อที่ประมาณ 7 ล้านไร่ ประกอบด้วยพื้นที่การเกษตร 4.8 ล้านไร่ พื้นที่ป่า 2 ล้านไร่และพื้นที่ชุมชน 250,000 ไร่ ส่วนใหญ่ของที่ดินเพื่อการเกษตรในพื้นที่ต้นน้ำจะใช้เพื่อปลูกข้าวส่วนใหญ่โดยเป็นประเภทข้าวเหนียว การใช้ที่ดินที่สำคัญถัดไปคือการปลูกพืชไร่ เช่น มันสำปะหลัง อ้อยและข้าวโพด นอกจากนี้มีการปลูกผักและผลไม้แต่เป็นเนื้อที่ขนาดเล็ก

บริเวณอ่างเก็บน้ำประกอบด้วยพื้นที่ที่เป็นน้ำของอ่างเก็บน้ำอุบลรัตน์ ซึ่งครอบคลุมพื้นที่ 192,688 ไร่ และพื้นที่การเกษตรรอบๆ อ่างเก็บน้ำและตามแนวแม่น้ำพอง พื้นที่การเกษตรในบริเวณนี้ประกอบด้วยนาข้าว ซึ่งส่วนใหญ่เป็นนาข้าวพื้น พื้นที่ปลูกพืชไร่และพืชผักอื่นๆ พืชหลักที่ปลูก ได้แก่ ข้าว มันสำปะหลัง อ้อย ยูคาลิปตัส และแตงโม ชุมชนรอบๆ อ่างเก็บน้ำมีการทำการเกษตรและการประมงน้ำจืด

บริเวณใต้เขื่อนนับตั้งแต่ท่านชลประทานหนองหวาย ครอบคลุมเขตชลประทาน 258,000 ไร่ ในฤดูฝน ส่วนใหญ่ของที่ดินถูกใช้เพื่อการปลูกข้าวในฤดูแล้ง การชลประทานทำให้สามารถปลูกพืชได้หลากหลายชนิด เช่น ข้าว ถั่วเหลือง ถั่วเขียว ถั่วลิสง พริก มะนาว แตงโม และถั่วฝักยาว ในตอนล่างของเขตชลประทานนี้มีการปลูกผักแบบมีสัญญาจ้างปลูกจากธุรกิจเกษตรที่มีฐานอยู่ในกรุงเทพฯ เพื่อผลิตเมล็ดพันธุ์พืช

บทถัดไปสามบทจะได้ให้คำบรรยายที่มีรายละเอียดยิ่งขึ้น เกี่ยวกับเขตลุ่มน้ำทั้งสามเขต โดยอาศัยข้อมูลจากการสำรวจและการสัมภาษณ์ในเชิงลึกของผู้วิจัยเอง บทที่สี่จะได้นำเสนอปัญหาต่างๆ ของชาวนาในหมู่บ้านแห่งหนึ่ง ซึ่งหมู่บ้านเดิมของพวกเขาจ่อมอยู่ภายใต้อ่างเก็บน้ำและจะได้นำเสนอถึงวิธีการที่ชาวนาบางส่วนจากหมู่บ้านนี้ได้สร้างชุมชนขึ้นมาใหม่และปรับตนเองในสภาพแวดล้อมใหม่ บทที่ห้าจะได้นำเสนอภาพหมู่บ้านในบริเวณต้นน้ำ และบทที่หกจะให้ความสนใจให้กับหมู่บ้านในพื้นที่ชลประทานในตอนล่างของเขื่อน การวิเคราะห์ภาพรวมของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของหมู่บ้านในทั้ง 3 เขต จะได้นำไว้ในบทที่เจ็ด

บทที่ 4

บ้านโนนกลาง : หมู่บ้านที่ถูกโยกย้าย

ดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 3 ลุ่มน้ำพองสามารถแบ่งออกได้เป็นสามเขต คือเขตลุ่มน้ำตอนบนเหนือเขื่อนอุบลรัตน์ขึ้นไป เขตรอบอ่างเก็บน้ำของเขื่อนอุบลรัตน์ และเขตชลประทานตอนล่างของเขื่อน ในแต่ละเขต ผู้วิจัยได้เลือกหมู่บ้านมาเพื่อการศึกษาเขตละหนึ่งหมู่บ้าน โดยการเลือกแบบเจาะจง เพื่อให้หมู่บ้านทั้งสามนี้ ต่างเป็นตัวแทนของแต่ละเขตลุ่มน้ำ ในบทที่สามนี้ และในบทต่อไปอีก 2 บท ผู้วิจัยจะได้นำเสนอข้อมูล และวิเคราะห์ข้อมูลการเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวในแต่ละหมู่บ้าน ทั้งในระดับครอบครัวและระดับชุมชน สำหรับการวิเคราะห์ภาพรวมของการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจสังคมหมู่บ้านทั้งสามเขต จะได้นำเสนอในบทที่เจ็ด ข้อมูลระดับครัวเรือนและระดับชุมชนที่จะนำเสนอในบทนี้และบทต่อไป เป็นข้อมูลที่ได้จากการเก็บและวิเคราะห์ทั้งในเชิงปริมาณและคุณภาพจากโครงการวิจัยนี้เองเป็นหลัก

4.1 สถานภาพของบ้านโนนกลางในอีสานและในลุ่มน้ำพอง

บ้านโนนกลางเป็นชุมชนชาวนาที่ได้รับผลกระทบโดยตรงจากนโยบายการพัฒนาแบบทันสมัยของรัฐในระบบทุนนิยม ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในบ้านโนนกลางในปัจจุบันส่วนใหญ่คือผู้ที่ต้องถูกอพยพออกจากหมู่บ้านเดิมซึ่งถูกน้ำท่วม เนื่องจากการก่อสร้างเขื่อนกักเก็บน้ำที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในภาคอีสาน และมีพื้นที่ผิวน้ำที่กว้างใหญ่ที่สุดในประเทศไทย เมื่อรัฐบาลไทยภายใต้การนำของนายกรัฐมนตรี จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้ริเริ่มแนวทางการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย โดยการเพิ่มประสิทธิภาพการผลิต การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเพื่อการพัฒนาอุตสาหกรรม และการพยายามทำลายขบวนการเคลื่อนไหวของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย จังหวัดขอนแก่นก็ได้รับการคัดเลือกให้เป็นศูนย์กลางการเจริญเติบโตของภาคอีสาน การสร้างเขื่อนน้ำพองหรือเขื่อนอุบลรัตน์เป็นรูปธรรมของการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานที่สำคัญ เพื่อปูทางสู่การพัฒนา “พื้นที่ล้าหลัง” ของภูมิภาคแห่งนี้

เขื่อนอุบลรัตน์ ซึ่งสร้างเสร็จใน พ.ศ. 2508 ทำให้ชุมชนชาวนาที่อยู่ในที่ราบลุ่มเหนือสันเขื่อนประมาณ 4000 ครัวเรือน และพื้นที่ประมาณ 410 ตารางกิโลเมตร หรือ 256,000 ไร่ ถูกน้ำท่วม พื้นที่เกษตรกรรมเหล่านี้เป็นที่ราบลุ่มน้ำเข็ญ ลุ่มน้ำพอง และลุ่มน้ำลำพะเนียง ซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์มาก ทางราชการได้จัดพื้นที่ทำกินแห่งใหม่ให้แก่ชาวบ้านเหล่านี้ คือนิคมสร้างตนเองโนนสัง จังหวัดอุดรธานี และนิคมสร้างตนเองเขื่อนอุบลรัตน์ จังหวัดขอนแก่น นิคมทั้งสองแห่งนี้สามารถรองรับครัวเรือนที่ถูกน้ำท่วมจากการสร้างเขื่อนได้ประมาณ 2700 ครัวเรือน แต่พื้นที่ทำกินในนิคมทั้งสองแห่งนี้เป็นพื้นที่ดอนที่ไม่เหมาะสมแก่การทำเกษตรกรรม ชาวบ้านส่วนหนึ่งจึงเลือกที่จะไปแสวงหาที่ทำกินแห่งใหม่ บ้านโนนกลางเป็นสถานที่แห่งหนึ่งซึ่งถูกเลือกโดยชาวนาจากบ้านหนองปลาไหลประมาณ 12 ครัวเรือน

พื้นที่ที่ชาวนาจากบ้านหนองปลาไหลเลือกเป็นที่ตั้งถิ่นฐานใหม่เป็นพื้นที่ชายป่า ซึ่งยังไม่มีใครเข้าครอบครองมาก่อน ตั้งอยู่ห่างจากชุมชนหนองปลาไหลเดิมประมาณ 2 กิโลเมตร เป็นพื้นที่ที่ชาวบ้านหนองปลาไหลเคยมาล่าสัตว์และหาอาหารป่า เมื่อชาวบ้านคาดคะเนดูแล้วว่าพื้นที่แห่งนี้คงไม่ถูกน้ำท่วม ก็พากันตั้งบ้านเรือนขึ้นเป็นหมู่บ้าน นอกจากคนกลุ่มนี้แล้ว ในระยะเวลาต่อมาไม่นานนัก ก็มีชาวบ้านจากหมู่บ้านอื่นที่ถูกน้ำท่วมขอเข้ามาอาศัยอยู่ด้วย เกิดเป็นชุมชนขึ้น ดังนั้น สถานภาพของบ้านหนองปลาไหลอีกประการหนึ่งนอกเหนือจากการเป็นชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากการพัฒนาของรัฐก็คือ การเป็นชุมชนตั้งใหม่ที่เกิดจากการหักร้างถางพงในระยะเวลาประมาณ 36 ปีมานี้เอง

เมื่อเขื่อนกักเก็บน้ำได้เต็มทีในระยะ 1 ปีหลังจากก่อสร้างเสร็จ ก็ได้สร้างความตื่นเตนให้แก่ชาวบ้านในภาคอีสานจำนวนมาก ชาวคราวเรื่องความอุดมสมบูรณ์ของน้ำและปลา ทำให้ชาวบ้านจำนวนหนึ่ง ซึ่งประสบปัญหาในการทำเกษตรกรรม เช่นพื้นที่แห้งแล้ง หรือไม่มีที่ทำกินเพียงพอ พากันอพยพมาสู่บริเวณนี้เป็นระยะ ๆ ผู้ที่เข้ามาอยู่ใหม่เหล่านี้มักมีฐานะยากจน เรียกได้ว่า เป็นชาวนาที่ที่ล้มละลายมาจากที่อื่น คนเหล่านี้เข้ามาอยู่ในหมู่บ้านเพื่อมาประกอบอาชีพประมงในเขื่อน ดังนั้น สถานภาพของบ้านโนนกลางประการที่สามคือ การเป็นที่อยู่อาศัยของชาวนายากจนไร้ที่ดิน ซึ่งล้มละลายจากการประกอบอาชีพทำนา และพยายามหาทางเลือกใหม่ให้แก่ชีวิตและครอบครัวของตนเอง

4.1 สถานภาพทั่วไปของหมู่บ้านโนนกลางในปัจจุบัน

ปัจจุบัน บ้านโนนกลางตั้งอยู่ในเขตอำเภอภูเวียง จังหวัดขอนแก่น อยู่ห่างจากอำเภอภูเวียงไปประมาณ 24 กิโลเมตร และอยู่ห่างจากตัวเมืองขอนแก่นประมาณ 96 กิโลเมตร ถนนจากบ้านโนนกลางไปอำเภอภูเวียงเพิ่งลาดยางเสร็จเมื่อพ.ศ. 2543 นี้เอง แต่กระนั้นก็ไม่ได้ลาดยางตลอดทั้งสาย ยังมีระยะทางอีก 3 กิโลเมตรยังไม่ได้ลาดยาง ทางช่วงนี้ ในฤดูฝนการสัญจรไปมาไม่สะดวก เนื่องจากเป็นถนนดินผสมลูกรังบาง ๆ

บ้านโนนกลางตั้งอยู่ริมอ่างเก็บน้ำของเขื่อนอุบลรัตน์ สุดปลายทางของถนนดังกล่าวนี้พอดี ทิศตะวันออกของหมู่บ้านจรดอ่างอุบลรัตน์ ทิศเหนือจรดลำน้ำพอง ทิศตะวันตกติดบ้านโนนอุดม พื้นที่นาส่วนใหญ่เป็นที่ลุ่ม ปีใดฝนตกหนัก พื้นที่นาบางส่วนโดยเฉพาะอย่างยิ่งส่วนที่อยู่ติดอ่างเก็บน้ำจะถูกน้ำท่วมจนผลผลิตข้าวเสียหาย พื้นที่แถบนี้แต่เดิมเป็นโคกเป็นป่า แต่ปัจจุบันถูกหักร้างถางพงเปลี่ยนเป็นที่นาหมด ทำให้พื้นที่ทำไร่แทบไม่มี หมู่บ้านมีพื้นที่สาธารณะที่สำคัญ 2 แห่งคือ โคกป่าช้าขนาดประมาณ 60 ไร่ และพื้นที่ทำเลเลี้ยงสัตว์ริมเขื่อน ซึ่งในฤดูแล้งจะมีพื้นที่ประมาณ 800 ไร่ ส่วนในฤดูฝน จะเหลือพื้นที่ประมาณครึ่งหนึ่งคือ 350-400 ไร่ เนื่องจากพื้นที่ประมาณอีกครึ่งหนึ่งจะถูกน้ำท่วม แต่ก็ยังนับได้ว่าเป็นพื้นที่ทำเลเลี้ยงสัตว์ขนาดใหญ่

ปัจจุบัน บ้านโนนกลางมีจำนวนครัวเรือนทั้งสิ้น 140 ครัวเรือน มีประชากรจำนวน 673 คน เป็นเพศชาย 348 คน และเพศหญิง 325 คน ชาวบ้านโนนกลางส่วนใหญ่คือร้อยละ 88 เคย

มีภูมิลำเนาเดิมอยู่ที่บ้านหนองปลาไหล และร้อยละ 2 มาจากหมู่บ้านที่อยู่ใกล้เคียงกับบ้านหนองปลาไหลและถูกน้ำท่วมเช่นกัน ชาวบ้านอีกส่วนหนึ่งคือร้อยละ 10 อพยพมาที่หลังจากที่ไกลออกไป คือจากจังหวัดมหาสารคามและนครราชสีมา ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น ชาวหนองปลาไหลโยกย้ายมาตั้งหมู่บ้านตั้งแต่ราวปีพ.ศ. 2508-2509 ส่วนผู้ที่อพยพเข้ามาเพื่อประกอบอาชีพประมง จะเข้าในราวพ.ศ. 2510-2513 ปัจจุบัน คริวเรือนบ้านโนนกลางส่วนใหญ่มีกิจกรรมทางเศรษฐกิจหลายอย่างในเวลาเดียวกัน กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญที่สุดมี 3 กิจกรรมคือการทำนา การทำประมง และการรับจ้าง โดยร้อยละ 81.2 ของครัวเรือนทั้งหมดประกอบอาชีพทำนาร้อยละ 67.2 ทำประมงเพื่อการค้า และร้อยละ 66.7 มีอาชีพรับจ้าง

ตารางที่ 4.1 กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญของครัวเรือนบ้านโนนกลางใน พ.ศ. 2543

กิจกรรมทางเศรษฐกิจ	ร้อยละของครัวเรือนที่ทำกิจกรรม (n=101)
ทำนา	81.2
ทำไร่	2.0
ประมงเพื่อการค้า	67.3
เลี้ยงสัตว์เพื่อการค้า	22.8
รับจ้าง	66.3
ค้าขาย	8.9
รับราชการ	2.0
หัตถกรรมเพื่อการค้า	0.0
อาชีพอิสระ	5.9
อื่น ๆ	2.0

สำหรับผู้ที่ทำนานั้น ส่วนใหญ่ทำนาปีอย่างเดียว และมีบางส่วนที่ทำนาทั้งนาปีและนาปรัง เนื่องจากในหมู่บ้านนี้มีพื้นที่บางส่วนที่ได้รับน้ำจากระบบชลประทานเพียงพอสำหรับการทำนาในฤดูแล้ง การทำนานิยมทำด้วยวิธีปักดำ ทั้งนาปีและนาปรัง นาปีมักปลูกข้าวเหนียว โดยผลผลิตข้าวนาปีส่วนใหญ่ใช้ในการบริโภคในครัวเรือน ส่วนนาปรังนิยมปลูกข้าวเจ้าเพื่อขาย และในปีพ.ศ. 2542 ได้มีการปลูกข้าวญี่ปุ่น ซึ่งเป็นการเพาะปลูกในระบบพันธะสัญญา (contract farming) กับพ่อค้าชาวญี่ปุ่นด้วย ปัจจุบันมีครัวเรือนรวม 20 ครัวเรือนที่เข้าร่วมในการปลูกข้าวญี่ปุ่นในระบบนี้

ครัวเรือนชาวนาร้อยละ 22.8 มีการเลี้ยงวัวควาย เป็นการเลี้ยงไว้เพื่อขายมากกว่าไว้ใช้งาน เนื่องจากการไถนาจะนิยมใช้รถไถเดินตาม และร้อยละ 45 ของครัวเรือนทั้งหมดมีรถไถเดินตามเป็นของตนเอง วัวควายถือเป็นทรัพย์สินและเป็นการออมทรัพย์ที่สำคัญของชาวบ้าน และเป็นสิ่งที่แสดงถึงฐานะด้วย บางครัวเรือน เช่นครัวเรือนของผู้ใหญ่บ้านมีวัวควายที่แข็งแรงสวย

งามมากกว่า 20 ตัว การที่การเลี้ยงวัวควายเป็นที่นิยมในหมู่บ้านนี้ก็เนื่องจากที่หมู่บ้านมีที่ทำเลเลี้ยงสัตว์ที่อุดมสมบูรณ์ และอยู่ในที่ที่yakต่อการที่วัวควายจะถูกลักขโมยจากบุคคลนอกหมู่บ้าน เนื่องจากชุมชนแห่งนี้อยู่สุดเขตชายน้ำ ถนนที่เข้าหมู่บ้านจะต้องผ่านหมู่บ้านก่อนจึงจะเข้าสู่ที่ทำเลเลี้ยงสัตว์ได้ ดังนั้น ชาวนาสามารถปล่อยวัวควายไปกินหญ้าตอนกลางวัน โดยไม่ต้องเสียแรงงานไปเฝ้าวัวควาย แต่ไปตอนวัวควายเข้าคอกตอนเย็นเท่านั้น

บ้านโนนกลางมีวัด 1 แห่ง มีพระจำพรรษาอยู่ 1 รูป สำหรับโรงเรียนนั้น เนื่องจากเป็นหมู่บ้านขนาดเล็ก ทางราชการจึงไม่อนุญาตให้ตั้งโรงเรียนเป็นเอกเทศ แต่ให้ตั้งร่วมกับบ้านโนนอุดม ซึ่งตั้งอยู่ใกล้ ๆ กัน ทุก ๆ วันเด็ก ๆ จะต้องเดินไปเรียนหนังสือที่โรงเรียนนี้ ระยะทางประมาณ 1 กิโลเมตร โรงเรียนนี้เปิดสอนถึงชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 ถ้าต้องการเรียนต่อในชั้นมัธยม จะต้องไปเรียนที่โรงเรียนซึ่งอยู่ห่างออกไป 3 กิโลเมตร หรือไปเรียนที่ตัวอำเภอภูเวียง

4.3 เชื้อน : ทุนนิยมที่นำโดยรัฐและการสูญเสียที่ดินของชาวนา

บ้านโนนกลางมีลักษณะที่แตกต่างไปจากหมู่บ้านในภาคอีสานส่วนใหญ่ เนื่องจากหมู่บ้านในภาคอีสานส่วนใหญ่มักประกอบไปด้วยชาวนาซึ่งมีดินทำกินเป็นของตนเองเป็นหลัก แต่ที่บ้านโนนกลาง ชาวนาส่วนใหญ่ต้องประสบกับกระบวนการที่ทำให้เกิดการสูญเสียที่ดินโดยสิ้นเชิง ดังได้เกริ่นไว้ในตอนต้น บ้านโนนกลางเป็นหมู่บ้านตั้งใหม่ มีอายุเพียง 36 ปี ชาวบ้านส่วนใหญ่ คือประมาณร้อยละ 90 มีภูมิลำเนาเดิมอยู่ที่บ้านหนองปลาไหล ซึ่งปัจจุบันจมอยู่ใต้น้ำในเขื่อนอุบลรัตน์ ขณะเมื่ออาศัยอยู่ที่บ้านหนองปลาไหล คราวเรือนชาวนาทุกคราวเรือนมีที่ทำกินเป็นของตนเอง เมื่อมีการสร้างเขื่อน ทุกคนสูญเสียที่ทำกินที่บ้านเก่าไปทั้งหมด ชาวนาเหล่านี้เริ่มต้นใหม่ด้วยการหักล้างดวงพงเป็นไร่นา แต่ก็มารู้ภายหลังว่าที่ดินที่พวกเขาจับจองไว้ใหม่เพื่อทำกินและสร้างขึ้นเป็นชุมชน ได้ถูกอ้างสิทธิ์ครอบครองไว้ก่อนแล้ว โดยการไฟฟ้าฝ่ายผลิต ชาวนาเกือบครึ่งจึงกลายเป็นผู้บุกรุกและผู้เช่าที่ดินของรัฐไป

ในบทนี้ จะกล่าวถึงสภาพชุมชนก่อนมีการสร้างเขื่อน กระบวนการจัดการของรัฐที่มีต่อชาวนาทังก่อนและหลังจากการสร้างเขื่อน กระบวนการที่ทำให้ชาวนาสูญเสียอำนาจในการควบคุมปัจจัยการผลิตที่สำคัญคือที่ดิน และการปรับตัวของชาวนา

4.3.1 บ้านหนองปลาไหล : ชุมชนเดิมก่อนการสร้างเขื่อน

บ้านหนองปลาไหลก่อนการสร้างเขื่อนเป็นชุมชนขนาดปานกลาง คือมีประชากร 420 คน 70 หลังคาเรือน ประชากรทั้งหมดประกอบอาชีพทำนา โดยการปลูกข้าวเหนียวเป็นหลักด้วยวิธีปักดำ มีการปลูกพืชไร่คือปอเล็กน้อย และมีการเลี้ยงวัว ควาย ปลูกหม่อนเลี้ยงไหม ทอผ้าเพื่อใช้เอง เป็นลักษณะการผลิตเพื่อยังชีพเป็นหลัก คือปลูกข้าวกินเอง มีการขายข้าวบ้างแต่มักเป็นส่วนที่เหลือจากที่ต้องเก็บไว้กิน อาหารก็หาได้จากสภาพธรรมชาติรอบตัวที่ยังอุดมสมบูรณ์ คือการจับปลาในลำน้ำเข็ญ หาเห็ด หน่อไม้ ผัก ยอดไม้ และอาหารป่าอื่น ๆ เช่น สัตว์ป่าประเภท

กวาง หมูป่า ไก่ป่า นก เก้ง กระต่ายป่า ซึ่งมีอยู่ชุกชุม ชาวบ้านหนองปลาไหลมีที่ดินประมาณ ครัวเรือนละ 50 ไร่ และด้วยเหตุที่ยังมีที่ป่าไร่คนจับจองอยู่มาก ผู้ที่แยกครอบครัวใหม่ก็มักบุกเบิกหาที่ดินทำกินใหม่ที่อุดมสมบูรณ์ได้ไม่ยากนัก

การคมนาคมติดต่อระหว่างบ้านหนองปลาไหลกับภายนอกไม่สะดวกนัก ส่วนใหญ่ใช้การเดินทาง ชีม้า หรือเกวียน ตลาดที่ใกล้ที่สุดคือตลาดดอนโมง ซึ่งใช้เวลาเดินทางประมาณ 12-13 ชั่วโมง บ้านหนองปลาไหลมีโรงเรียน 1 โรง เปิดสอนตั้งแต่ชั้นประถมปีที่ 1-4 ลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นแบบเครือญาติ โยงใยด้วยความเชื่อว่าทุกคนมีผีบรรพบุรุษร่วมกันคือผีปู่ตา ซึ่งคอยปกป้องรักษาทุกชีวิตในชุมชน และมีการลงโทษเมื่อกระทำผิดจากบรรทัดฐานของสังคม แม้ครอบครัวจะเป็นหน่วยทางการผลิตที่สำคัญที่สุด แต่ในระดับชุมชนก็มีการช่วยเหลือพึ่งพากันในด้านแรงงานและในกิจกรรมทางสังคมอื่นๆ เนื่องจากมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจและกิจกรรมทางสังคมจำนวนมากที่ไม่สามารถบรรลุได้โดยลำพังครอบครัวเดียว เช่น การล่าสัตว์ การปลูกสร้างบ้านเรือน การเก็บเกี่ยวข้าวในช่วงรีบเร่ง การรักษาพยาบาล การจัดพิธีกรรมต่างๆ เป็นต้น ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้เป็นลักษณะของสังคมอีสานที่ปรากฏในงานวิจัยหลายชิ้น (เช่น ฉัตรทิพย์, 2527; สุวิทย์, 2529; ไพโรจน์ อภิชาติ และมณีมัย, 2532)

4.3.2 การสูญเสียหมู่บ้านและอำนาจในที่ดิน

เมื่ออยู่ที่บ้านเก่า ชาวบ้านโนนกลางสามารถเข้าถึงและควบคุมทรัพยากรที่ดินซึ่งเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญได้เต็มที่ เมื่อที่ดินของครอบครัวมีขนาดเล็กลงเพราะระบบการแบ่งมรดกคนรุ่นต่อมาจะสามารถบุกเบิกที่ดินทำกินและขยายที่ดินออกไปได้เรื่อยๆ เนื่องจากที่ดินที่รกร้างว่างเปล่ายังมีอีกมาก และอำนาจรัฐก็ยังไม่ได้เข้ามาครอบครองทรัพยากรส่วนนี้ แต่สภาพนี้เปลี่ยนไปเมื่อประชากรมีเพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ ที่ทำให้เกิดการสูญเสียที่ดินของคนจำนวนมาก เกิดการบุกรุกเปิดป่าใหม่อย่างรวดเร็วและกว้างขวางในบริเวณต้นแม่น้ำพอง ที่ดินกลายเป็นสินค้าที่มีราคาสูง ต้องซื้อขายกันด้วยเงิน การที่คนจะเข้าครอบครองที่ดินต้องอาศัยเงินทุน ทำให้คนยากจนมีโอกาสน้อยลงในการเป็นเจ้าของที่ดิน

การสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ซึ่งแล้วเสร็จในปลายปีพ.ศ. 2508 ได้ทำให้ครัวเรือนชาวนาประมาณ 4000 ครัวเรือนต้องสูญเสียที่ดิน ที่อยู่อาศัย และชุมชน ทางราชการได้ประกาศเวนคืนที่ดิน แต่มิได้นำพาที่จะรับฟังความเห็นของชาวบ้าน หรือแม้แต่การให้ข้อมูลที่ถูกต้องแก่ชาวบ้าน ใช้เพียงวิธีการแจ้งให้ผู้นำทราบในที่ประชุมประจำเดือนในจังหวัด และการติดประกาศ โดยไม่สนใจฟังเสียงความทุกข์ร้อนของชาวบ้าน การจ่ายค่าชดเชยก็เป็นการตัดสินใจของรัฐฝ่ายเดียวเช่นกัน รัฐได้จ่ายค่าเวนคืนที่นาในอัตราไร่ละ 551 บาท และจ่ายค่าชดเชยบ้านเรือนตามสภาพบ้าน ค่าชดเชยเหล่านี้ไม่มากนัก ชาวบ้านหลายรายกล่าวตรงกันว่า ค่าเวนคืนที่ดินและค่าชดเชยที่ได้รับนั้น เมื่อจ่ายเป็นค่าเดินทางตระเวนไปตามที่ต่างๆ เพื่อหาที่อยู่ใหม่ ก็แทบไม่มีเงินเหลือเพียงพอที่จะซื้อที่ดินแห่งใหม่ที่มีคุณภาพดีและมีขนาดเพียงพอต่อการดำรงชีวิตได้เลย ในส่วนของทางราชการนั้น ได้มีการจัดที่ดินให้ชาวบ้านอยู่ โดยจัดนิคมสร้างตนเองขึ้น 2 แห่ง รองรับชาวบ้าน

ที่ที่ดินถูกน้ำท่วมได้ 2800 ครัวเรือน แต่ชาวบ้านไม่นิยมเข้าไปอยู่ในนิคม เพราะลักษณะของที่ดินในนิคมเป็นพื้นที่แห้งแล้ง ไม่เหมาะต่อการเพาะปลูก คนที่เข้าไปอยู่ก็ปนเปกันมาจากหลายแหล่ง ดูแล้วไม่น่าอยู่ ชาวบ้านส่วนหนึ่งจึงใช้วิธีการหาที่อยู่ใหม่ตามวิถีปฏิบัติดั้งเดิม คือการไปหาที่อยู่ตามสายญาติ และวิธีการหาที่ป่าที่สาธารณะที่ไม่มีใครเป็นเจ้าของ แล้วทำการหักร้างถางพงสร้างเป็นบ้านเรือนขึ้น

สำหรับชาวบ้านหนองปลาไหลนั้น พวกเขาได้เริ่มรับรู้ว่าจะมีการสร้างเขื่อนในบริเวณใกล้เคียงหมู่บ้านของตนในพ.ศ. 2505 จากการแจ้งให้ทราบในที่ประชุมกำนัน ซึ่งมีการประชุมเป็นประจำทุกเดือนที่จังหวัดขอนแก่น แต่ในความเข้าใจของชาวบ้านนั้น เรียกได้ว่าไม่มีความเข้าใจว่า “เขื่อน” ที่ว่านั้นคืออะไร นึกได้แต่เพียงแค่เขื่อนดินหรือทำนบดินขนาดเล็กๆ และตอนแรกก็ไม่ว่าการก่อสร้างจะทำให้ น้ำท่วมหมู่บ้านของตน ชาวบ้านได้แต่เห็นเจ้าหน้าที่มาทำการรังวัดพื้นที่ และมีการให้สัมปทานตัดต้นไม้จำนวนมหาศาลในบริเวณป่าใกล้เคียง จนในพ.ศ. 2507 ก็ได้มีเจ้าหน้าที่มาติดประกาศในหมู่บ้าน ว่าน้ำจะท่วมหมู่บ้านและไร่นาบริเวณนั้นทั้งหมด แต่ข้อมูลนั้นก็ไม่ใช่ชัดเจนว่าน้ำจะท่วมไปถึงไหน และระดับน้ำจะสูงเท่าใด แต่ข้อมูลที่ได้ก็เพียงพอที่จะทำให้เกิดการแตกตื่นขนานใหญ่ “กုပ်ท่ามึง มึงบ่ท่ากู” (ไม่มีใครคอยใคร) ทุกคนต่างรีบออกไปแสวงหาแหล่งที่อยู่ใหม่ ส่วนใหญ่ก็ไปตามสายญาติพี่น้องของตน บางคนก็ไปที่จังหวัดใกล้เคียง เช่น อุตรดิตถ์ แต่บางคนก็ไปไกลถึงจังหวัดปราจีนบุรี แต่มีคนกลุ่มหนึ่งได้พยายามเดินลัดเลาะสำรวจสูงขึ้นไปตามโคกป่าที่คิดว่า น้ำจะท่วมไม่ถึง เมื่อมาถึงบริเวณที่ตั้งบ้านโนนกลางในปัจจุบัน ก็ปรึกษากันว่า ที่นี้น้ำอาจจะท่วมไม่ถึง น่าจะตั้งเป็นหมู่บ้านได้ จึงพากันถางป่าให้เห็นเป็นแนวถนนในหมู่บ้าน แล้วพากันไปชักชวนญาติพี่น้องเพื่อนบ้านจากบ้านหนองปลาไหลมาอยู่ด้วยกัน รวมแล้วในตอนเริ่มต้นมี 12 ครอบครัวที่ตัดสินใจไม่ย้ายไปไหนไกล แต่เลือกตั้งถิ่นฐานใหม่ในที่สูงใกล้ชุมชนเดิม นับเป็นกลุ่มผู้บุกเบิกตั้งบ้านโนนกลาง

รูปแบบการตั้งบ้านเรือนตามความคิดของกลุ่มผู้บุกเบิกคือการตั้งบ้านเป็นกระจุก มีที่นาอยู่รายรอบชุมชน การตั้งบ้านเรือนแบบนี้ก็เพื่อให้สามารถป้องกันอันตรายจากสัตว์ป่าได้ง่าย อีกทั้งเป็นรูปแบบการตั้งบ้านเรือนตามธรรมเนียมที่มีมาแต่เดิม ที่ดินโดยรอบนั้นสามารถเลือกจับจองได้โดยอิสระ ภายใต้ขอบเขตของความจำเป็นในการบริโภค และความสามารถของครัวเรือนในการผลิต ซึ่งหมายถึงกำลังความสามารถของแรงงานในการแผ้วถางที่ดินเพื่อทำการผลิต บางคนก็จับจองไว้ 3-4 แห่งแล้วค่อยๆ ถางป่าไป วิธีการจับจองก็ใช้วิธีการง่ายๆ เพียงแค่ฟันต้นไม้ไว้เป็นเครื่องหมาย ถ้าไม่มีต้นไม้ก็ใช้วิธีผูกปลายยอดหญ้าไว้ หรือใช้เสาหลักตอกไว้ เพียงเท่านั้นก็เป็นที่รู้จักกันว่าเป็นที่ที่มีคนจับจองแล้ว ผู้ที่มาทีหลังก็จะไม่ไปล่วงละเมิดสิทธิในที่ดินตรงนั้น

ในระยะต่อมาก็มีชาวบ้านหนองปลาไหลที่อพยพไปทางอื่นได้ข่าวเรื่องการตั้งบ้านใหม่จึงหวนกลับมาขออยู่ด้วย พวกที่อยู่เก่าก็ต้อนรับด้วยความยินดี บางคนก็จับจองที่ไว้หลายๆ แปลงก็แบ่งให้พวกที่มาใหม่โดยไม่คิดเงิน เพราะอยากให้มีคนมาอยู่ด้วยกันมากๆ และเห็นใจในความเดือดร้อน ในเวลาไม่นาน ชุมชนก็ขยายเป็น 29 ครัวเรือน แต่ละครัวเรือนจะมีที่ดินทำกินประมาณ 50 ไร่ คือขนาดใกล้เคียงกับที่ดินทำกินที่หมู่บ้านเดิม สาเหตุที่ผู้ที่อพยพไปอยู่ทางอื่นแล้วหวนกลับมาเป็นเพราะไปอยู่ที่ใหม่แล้วไม่มีความสุข รู้สึกว่าไม่ใช่ถิ่นของตน ประกอบกับเงินที่

นำไปซื้อที่ดินใหม่ก็มีไม่มากนัก ไม่สามารถซื้อที่ใดๆได้ หรือที่ดินมีขนาดเล็กเกินไป ไม่พอเลี้ยงครอบครัว ในขณะที่ที่ดินในหมู่บ้านตั้งใหม่นี้มีกว้างขวาง และบริเวณอ่างเก็บน้ำของเขื่อนซึ่งอยู่ติดหมู่บ้านก็มีปลาอุดมสมบูรณ์มาก พวกเขาจึงคิดว่าที่บ้านใหม่นี้ อยากริเสียก็ไม่อดอยาก และยังเป็นถิ่นของตนเองอย่างแท้จริงด้วย

แต่การก่อตั้งชุมชนใหม่และการจับจองที่ดินนี้กลับมีปัญหาใหญ่ และเป็นปัญหาที่สืบเนื่องมาจนทุกวันนี้ พื้นที่ป่าใกล้หมู่บ้านเดิมที่ชาวบ้านเคยรับรู้ว่าเป็นที่ที่ไม่มีใครเป็นเจ้าของ กลับได้ถูกการไฟฟ้าฝ่ายผลิต หน่วยงานรัฐที่รับผิดชอบเรื่องการสร้างและดูแลเขื่อนอุบลรัตน์ เข้าครอบครองไว้หมดแล้วโดยชาวบ้านไม่รู้มาก่อน กว่าจะรู้ พื้นที่อื่นๆที่พอจะจับจองเป็นเจ้าของได้ก็ถูกคนจากหมู่บ้านอื่นๆ ซึ่งถูกไล่ที่มาจากเขื่อนเหมือนกันเข้าจับจองไว้หมดแล้ว ชาวบ้านโนนกลางจึงตกอยู่ในสภาพของ “ผู้บุกรุก” แต่การไฟฟ้าฝ่ายผลิตก็ได้ขับไล่ชาวบ้านออกจากพื้นที่ เพื่อหลีกเลี่ยงไม่ให้เกิดปัญหาความขัดแย้งรุนแรงขึ้น แต่ได้ใช้วิธีการเก็บค่าเช่าจากชาวบ้านแทน และคิดค่าเช่าในอัตราต่ำคือไร่ละ 20 บาทต่อปี จริงๆแล้ว การเก็บค่าเช่าก็เพื่อรักษาสีทธิในที่ดินไว้นั่นเอง ในระยะต่อมา การไฟฟ้าฝ่ายผลิตได้ตั้งกฎว่า ห้ามชาวบ้านปลูกสร้างสิ่งก่อสร้างแบบถาวรหรือปลูกต้นไม้ใหญ่ในที่เช่า ชาวบ้านอธิบายว่าที่การไฟฟ้าตั้งกฎแบบนี้ ก็เพื่อไว้เป็นข้ออ้างที่จะไม่จ่ายค่าชดเชยให้สิ่งเหล่านี้ หากมีการเรียกที่ดินคืนในอนาคต แม้ว่าจะมีชาวบ้านบางส่วนที่ไม่ได้สนใจ กับกฎนี้ และได้มีการสร้างบ้านแบบก่ออิฐถือปูนบ้าง แต่โดยทั่วไปแล้วก็สภาพบ้านเรือนที่ปรากฏ ณ บ้านโนนกลางก็มีลักษณะเรียบง่ายกว่าหมู่บ้านอีสานโดยทั่วไปในปัจจุบัน

ในระยะต่อมาไม่นาน ก็มีชาวอีสานจากที่ไกลออกไปเช่น อำเภอฟล อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น และจากจังหวัดมหาสารคามขอเข้ามาอยู่ด้วย คนเหล่านี้มาเพราะได้ยินข่าวว่าแถบนี้มีปลาอุดมสมบูรณ์ แรกๆก็กะว่าจะมาอยู่ชั่วคราว แต่อยู่ไปๆก็ตัดสินใจอยู่เลย คนเหล่านี้อพยพมาเพื่อประกอบอาชีพประมง แต่โดยพื้นฐานเดิมก็คือชาวนานั่นเอง แต่ประสบปัญหาความแห้งแล้งในถิ่นที่อยู่เดิม มีความอดอยากขาดแคลน จึงคิดแสวงหาที่อยู่ใหม่ที่อุดมสมบูรณ์กว่า การมาแรกๆอาจจะมาทำประมงเป็นหลัก แต่เมื่อสามารถเก็บเงินได้ ก็มักจะพยายามหาซื้อหรือเช่าที่ดินเพื่อทำนาควบคู่ไปกับการทำประมง ชาวบ้านโนนกลางที่อยู่มาก่อนบางคนก็ขายที่ดินให้ การขายที่ดินนี้มี 2 ประเภท คือ ผู้ที่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดิน (พื้นที่ที่จับจองไว้อยู่นอกเขตพื้นที่ของการไฟฟ้า) จะขายกรรมสิทธิ์ให้ ส่วนผู้ที่เช่าที่จากการไฟฟ้า ก็จะใช้วิธีการขายสิทธิเช่าให้ ผู้ที่ซื้อสิทธิเช่าก็จะเป็นผู้ที่จ่ายค่าเช่าให้การไฟฟ้าต่อไป

4.3.3 ลักษณะการถือครองที่ดินในปัจจุบัน

ข้อมูลจากการสำรวจในปี 2543 แสดงให้เห็นว่าลักษณะการถือครองที่ดินของบ้านโนนกลางแตกต่างไปจากหมู่บ้านอีก 2 แห่งในการวิจัยครั้งนี้ และแตกต่างไปจากลักษณะการถือครองที่ดินที่ปรากฏอยู่โดยทั่วไปในหมู่บ้านในภาคอีสาน กล่าวคือที่หมู่บ้านโนนกลางมีครัวเรือนกว่าครึ่งหนึ่งของทั้งหมดที่เป็นผู้เช่าที่ดินทำกิน ที่เป็นเช่นนี้ก็เนื่องมาจากกระบวนการที่ทำให้เกิดการสูญเสียที่ดินที่เกิดขึ้นถึงสองครั้งในบ้านโนนกลาง ลักษณะเฉพาะอีกประการหนึ่งได้แก่การที่

จำนวนครัวเรือนที่เป็นครัวเรือนไร้ที่ดินทำกินมีสูงมากถึงร้อยละ 9.7 (ตารางที่ 4.2) ครัวเรือนไร้ที่ดินทำกินเหล่านี้ คือครัวเรือนที่อพยพเข้ามาอยู่ที่หลังเพื่อประกอบอาชีพประมงในเขื่อน จึงอาจกล่าวได้ว่าลักษณะของสภาพชาวนาเช่าและชาวประมงไร้ที่ดินทำกินอาจจะแตกต่างไปจากความเข้าใจทั่วไปที่มีต่อคนกลุ่มนี้ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงจะให้รายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องการถือครองที่ดินในบ้านโนนกลางเป็นลำดับ

ตารางที่ 4.2 ลักษณะการถือครองที่ดินที่บ้านโนนกลาง

ลักษณะการถือครองที่ดิน	จำนวนครัวเรือน	ร้อยละ
เจ้าของ	33	33.5
เช่าบางส่วน	5	5.4
เช่าทั้งหมด	44	47.3
ให้เช่าทั้งหมด	2	2.2
ไม่มีที่ดินทำกิน	9	9.7
รวม	93	100

ดังได้กล่าวแล้วในข้อ 4.1 ว่าผู้เช่าที่ดินในบ้านโนนกลางส่วนใหญ่เช่าที่ดินจากการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย โดยเสียค่าเช่าในอัตรา 20 บาทต่อไร่ต่อปี ชาวนาผู้เช่าที่ดินเหล่านี้สามารถขายสิทธิการเช่าให้แก่ผู้อื่นได้ และสามารถมอบสิทธิการเช่าเป็นมรดกแก่ทายาทได้ ซึ่งคุณลักษณะดังกล่าวของผู้เช่าที่ดินนี้แตกต่างไปจากผู้เช่าที่ดินจากเอกชนทั่วไป ผู้เช่าที่ดินจากการไฟฟ้าสามารถใช้หนังสือสัญญาเช่าเป็นเอกสารสำหรับการซื้อขายสิทธิการเช่า การสืบทอดมรดก รวมทั้งใช้เป็นหลักทรัพย์ค้ำประกันการกู้ยืมเงินและการทำสัญญาต่างๆ ซึ่งเป็นลักษณะที่คล้ายคลึงกับการที่ชาวนาในเขตปฏิรูปที่ดินของ ส.ป.ก. ใช้หนังสือรับรองการเสียภาษีที่ดินในการทำค้ำประกันการกู้ยืมและการทำสัญญาต่างๆ รวมทั้งการที่สามารถสืบทอดสิทธิในที่ดินให้แก่ทายาทได้ด้วย แต่ในทั้งกรณี ส.ป.ก.และผู้เช่าที่ดินจากการไฟฟ้านั้นจะพบว่าจริง ๆ แล้วสิ่งที่ชาวบ้านกระทำอยู่นั้น มิได้มีกฎหมายรองรับ เป็นแต่เพียงวิถีปฏิบัติซึ่งเป็นที่ยอมรับได้ในท้องถิ่นเท่านั้น แต่ก็ยังนับว่าผู้เช่าที่ของการไฟฟ้ามีสิทธิต่างๆ ในที่ดินสูงกว่าผู้เช่าที่ดินจากเอกชนโดยทั่วไป ดังนั้น การจัดกลุ่มผู้เช่าเหล่านี้เข้าไปอยู่ในกลุ่มผู้เช่าที่ดินก็อาจจะทำให้เกิดความเข้าใจคลาดเคลื่อนได้ และหากเราแยกกลุ่มผู้เช่าที่ดินของการไฟฟ้าออกจากผู้เช่าที่ดินจากเอกชน ก็พบว่าจำนวนผู้เช่าที่ดินในบ้านโนนกลางมีอยู่ 10 ครัวเรือน หรือประมาณร้อยละ 10.7

ตารางที่ 4.2 ลักษณะการถือครองที่ดินที่บ้านโนนกลาง

ลักษณะการถือครองที่ดิน	จำนวนครัวเรือน	ร้อยละ
เจ้าของ	33	33.5
ผู้เช่าที่ดินจากการไฟฟ้า	39	41.9
ผู้เช่าที่ดินจากเอกชน	10	10.7
ผู้ให้เช่าทั้งหมด	2	2.2
ผู้ไม่มีที่ดินทำกิน	9	9.7
รวม	93	100

ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ผู้ที่ไม่มีเอกสารสิทธิ์ หรือผู้เช่าที่จากการไฟฟ้าก็สามารถขายที่ดินต่อให้แก่ผู้อื่น นอกจากนี้ คนกลุ่มนี้ก็มีการยกมรดกที่ดินต่อให้แก่ลูกหลานด้วย จากการสำรวจใน พ.ศ. 2543 พบว่า ครัวเรือนในบ้านโนนกลางส่วนใหญ่ คือร้อยละ 57.6 ครอบครองที่ดินผ่านการรับมรดก ร้อยละ 32.2 ครอบครองที่ดินผ่านการซื้อ และเพียงร้อยละ 10.2 ครอบครองที่ดินด้วยการจับจองที่ดินด้วยตนเอง กลุ่มหลังนี้มักมีหัวหน้าครัวเรือนอยู่ในวัยชรา เป็นที่น่าสังเกตว่า สัดส่วนของครัวเรือนที่ได้ที่ดินมาจากการซื้อ มีมากกว่าอีก 2 หมู่บ้านที่ทำการสำรวจ ซึ่งอยู่ในเขตพื้นที่ซึ่งมีความต่อเนื่องของชุมชนมากกว่าบ้านโนนกลาง บ้านโนนกลางซึ่งเป็นหมู่บ้านเปิดใหม่ ชุมชนขาดความต่อเนื่อง และขาดเอกภาพ (มีผู้อพยพเข้ามา) มีแนวโน้มว่าที่ดินจะกลายเป็นสินค้าและถูกเปลี่ยนมือ (more commercialized and more mobile) มากกว่าชุมชนดั้งเดิมที่มีความต่อเนื่องในพัฒนาการและมีความเป็นเอกภาพ

สำหรับผู้ที่ครอบครองที่ดินผ่านการรับมรดกนั้น พบว่า ร้อยละ 82.4 ได้รับมรดกที่ดินจากฝ่ายภรรยา และอีกร้อยละ 17.6 ได้รับมรดกที่ดินจากฝ่ายสามี ลักษณะการสืบทอดมรดกเช่นนี้ เป็นลักษณะการสืบทอดมรดกซึ่งยังมิได้เปลี่ยนแปลงไปจากวิถีปฏิบัติแบบประเพณีในภาคอีสาน กล่าวคือ การยกมรดกที่ดินทำกิน (ที่นาที่ไร่) มักนิยมให้แก่ลูกสาว เนื่องจากภายหลังจากการแต่งงาน ลูกชายมักย้ายไปอยู่ในครอบครัวของภรรยา และทำกินกับพ่อแม่ของภรรยาเป็นระยะเวลาหนึ่ง จากนั้นพ่อแม่ของฝ่ายภรรยาจึงจะมอบมรดกที่ดินให้ (แก่ลูกสาวของตนและสามี) แต่อาจมีบางกรณีซึ่งพ่อแม่ของฝ่ายหญิงไม่มีที่ดินที่จะมอบให้เป็นมรดก ในกรณีเช่นนี้พ่อแม่ของฝ่ายชายก็จะแบ่งที่ดินให้เพื่อให้ครอบครัวใหม่สามารถทำการผลิตเลี้ยงครอบครัวต่อไปได้¹

¹ เรื่องที่พ่อกาตั้นนั้นพ่อแม่มักนิยมยกเรือนที่ตนเองอยู่ให้แก่ลูกสาวคนเล็ก แต่ก็มักจะจัดแบ่งที่ดินสำหรับปลูกสร้างบ้านในบริเวณใกล้ๆ บ้านของตนให้แก่ลูกสาวคนอื่น ๆ ด้วย ลักษณะเช่นนี้ยังปรากฏอยู่ในบ้านโนนกลางในปัจจุบัน วิถีปฏิบัติเช่นนี้ก่อให้เกิดระบบที่ลูกสาวมักตั้งเรือนอาศัยและครอบครัวใหม่อยู่ใกล้ๆ กันในที่ดินของพ่อแม่ฝ่ายหญิง เป็นสาเหตุหนึ่งที่น่าไปสู่ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่ใกล้ชิดกันในหมู่เครือญาติฝ่ายหญิง ซึ่งนักวิชาการหลายท่านได้สนใจศึกษาเรื่องความสัมพันธ์ทางสังคมในชนบทอีสานบนฐานเครือญาติฝ่ายหญิงและการตั้งเรือนอาศัยของกลุ่มเครือญาติฝ่ายหญิงในบริเวณพื้นที่เดียวกัน และได้เรียกชื่อต่าง ๆ กัน เช่น

4.4 การปรับตัวและการต่อต้านของชุมชนชาวบ้าน

4.4.1 การสร้างชุมชนขึ้นใหม่

ในประวัติศาสตร์ของอีสาน มีการก่อตั้งชุมชนใหม่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ชุมชนหมู่บ้านในภาคอีสานที่ได้ชื่อว่าเป็นหมู่บ้านเก่าแก่มักมีอายุนับย้อนไปได้เพียงประมาณ 200 ปี คือก่อตั้งขึ้นในสมัยกรุงธนบุรี หรือรัตนโกสินทร์ตอนต้นเท่านั้น และในระยะต่อมาก็มีการเกิดขึ้นของชุมชนใหม่ๆ เรื่อยๆ มา เมื่อดินในหมู่บ้านขาดแคลนเพราะจำนวนประชากรเพิ่มขึ้น คนในหมู่บ้านที่เป็นเครือญาติกันอาจแยกออกไปตั้งชุมชนใหม่ตามหัวไร่ปลายนานา หรือบางครั้งคนอาจย้ายออกไปตั้งชุมชนใหม่ หากที่อยู่เดิมมีปัญหาโรคระบาด หรือมีปัญหาความแห้งแล้งอดอยาก ในกรณีของชาวบ้านหนองปลาไหลเมื่อถูกบังคับให้ย้ายออกจากหมู่บ้านเพราะน้ำท่วม คนส่วนหนึ่งประมาณ 12 ครอบครัวปฏิเสธที่จะเข้าไปอยู่ในนิคมที่รัฐจัดให้ แต่มุ่งออกไปหาที่อยู่ใหม่ที่ต้องการตามแบบแผนที่เคยปฏิบัติมาโดยการจับจองที่ดิน ดึงได้กล่าวรายละเอียดไว้แล้วก่อนหน้านี้ ทั้งยังได้ชักชวนคนอื่นๆ ให้มาอยู่ด้วย ด้วยการแบ่งที่อยู่อาศัยและที่ทำกินให้ เพื่อให้การสร้างบ้านแปงเมืองเป็นไปได้ด้วยดี

ชุมชนมีความสำคัญต่อชาวนา เพราะมีหลายสิ่งในชีวิตที่ลำพังครอบครัวไม่สามารถทำให้สำเร็จลงได้ การทำการผลิตในบางช่วงต้องการแรงงานเกินกำลังแรงงานภายในครอบครัว กิจกรรมบางอย่าง เช่น การสร้างบ้าน การชลประทาน ต้องอาศัยความร่วมมือจากเพื่อนบ้าน รวมทั้งกิจกรรมทางสังคมที่สืบทอดมาเป็นประเพณี ตลอดจนพิธีกรรมต่างๆ ล้วนต้องการความเป็นชุมชนเข้ามาสนับสนุนในการก่อตั้งชุมชนแห่งใหม่ ชาวบ้านหนองปลาไหลได้เชิญเสาหลักบ้านจากบ้านเดิมมาตั้งไว้ที่บ้านใหม่ เพื่อเป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวบ้าน โดยสร้างเป็นศาลปูตาไว้ทางทิศตะวันออกของหมู่บ้านใกล้กับทำน้ำ (ทางทิศที่ตั้งของหมู่บ้านเดิม) ทุกเดือน 5 หรือเดือน 6 จะมีพิธีสักการะศาลปูตานี้ โดยถือเป็นงานสำคัญของชุมชน มีการจุดบั้งไฟ นอกจากนี้พิธีกรรมต่างๆ ประจำเดือนทั้ง 12 (ฮีต 12) ก็ได้จัดให้มีขึ้นอย่างครบถ้วนไม่ขาดแม้แต่พิธีเดียว

สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งในการตั้งบ้าน คือการสร้างวัด และโรงเรียน ซึ่งถือเป็นหัวใจของหมู่บ้าน บ้านโนนกลางสร้างวัดสำเร็จในช่วงเวลาประมาณหนึ่งปีหลังจากอพยพโยกย้ายหมู่บ้านมา การสร้างวัดอาศัยแรงงานของชาวบ้าน เป็นวัดที่ก่อสร้างด้วยไม้อย่างง่าย ๆ แต่อยู่ในบริเวณที่กว้างขวางริมอ่างเก็บน้ำ สำหรับโรงเรียนนั้นทางราชการไม่อนุญาตให้บ้านโนนกลางตั้งโรงเรียนโดยเอกเทศ เนื่องจากมีเด็กนักเรียนจำนวนน้อย ไม่คุ้มกับการลงทุนของรัฐ ดังนั้นบ้านโนนกลางจำต้องใช้โรงเรียนร่วมกับบ้านโนนอุดม ซึ่งเป็นบ้านอพยพเช่นกัน และอยู่ห่างออกไปประมาณ 1 กิโลเมตร ปัจจุบันสอนถึงชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 บ้านโนนกลางได้รับการรับรองจากทางราชการให้เป็นหมู่

Mizuno (1971:95) เรียกแบบนี้ว่า ระบบ “multi-household compound” ขณะที่ Keyes (1975: 287) เรียกว่า “uxori-parentilocal extended family; Moerman (1986: 97) เรียกว่า “longhouse”; Hanks (1972: 89) เรียกว่า “cluster house” และ Potter (1976: 58) เรียกว่า “extended family compound” (ดูรายละเอียดใน Potter, 1976).

บ้านในเวลาต่อมา นับว่าการก่อตั้งบ้านสำเร็จเรียบร้อยด้วยดี ทั้งในทางประเพณีปฏิบัติและตามกฎหมาย

4.4.2 การต่อสู้เรียกร้องเพื่อยืนยันในสิทธิของผู้สูญเสีย

เมื่อถูกสั่งให้ย้ายออกจากหมู่บ้านเดิมด้วยเงินชดเชยที่ไม่คุ้มค่า ชาวบ้านโนนกลางมิได้ต่อสู้ขัดขืนแต่ประการใด เพราะถือว่าเป็นคำสั่งของเจ้านาย เจ้านายว่าอย่างไรก็ต้องทำตาม² แต่ประสบการณ์จากการสูญเสียถึง 2 ครั้ง ทำให้ชาวนาเหล่านี้มองย้อนอดีตด้วยความขมขื่นว่าตัวเองยอมรับชะตากรรมอย่างง่ายตายเกินไป ดังนั้นในช่วงเวลาต่อมา ชาวนาเหล่านี้จะเริ่มยืนยันในสิทธิ์อันชอบธรรมของตนเองมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในฐานะ “ผู้ที่เคยเสียสละเพื่อการพัฒนา”³ มีเหตุการณ์ 2 กรณี ซึ่งจะอธิบายในเรื่องนี้

4.4.2.1 การเรียกร้องให้มีระบบชลประทาน

ชาวบ้านโนนกลางคือผู้ที่ต้องยอมเสียสละที่ดินและชุมชนให้แก่การสร้างเขื่อนเพื่อการชลประทานแก่ผู้อยู่ปลายแม่น้ำลงไป และแม้ว่าจะตั้งอยู่ติดกับอ่างเก็บน้ำอุบลรัตน์ แต่ที่นาของบ้านโนนกลางก็ไม่ได้รับน้ำจากระบบชลประทาน การทำนาที่บ้านโนนกลางต้องประสบกับปัญหาแล้งซ้ำซาก ที่ดินก็เป็นที่ดินดอน ผลผลิตตกต่ำ ชาวบ้านต้องอพยพไปขายแรงงานต่างถิ่นเพื่อหารายได้มาจุนเจือครอบครัว แต่ด้วยความพยายามของชาวบ้าน โดยการนำของผู้ใหญ่บ้าน (คนปัจจุบัน) ในที่สุด บ้านโนนกลางก็ได้รับน้ำจากระบบชลประทานด้วยเครื่องสูบน้ำของการพลังงานแห่งชาติ ทำให้สามารถทำนาปีได้ผลผลิตดีทุกปี แม้ในปีที่ฝนแล้ง และได้ทำนาปรังด้วย ปัจจุบันระบบชลประทานดังกล่าวสามารถหล่อเลี้ยงที่นาของบ้านโนนกลางได้ 1,500 ไร่ และที่บ้านอื่น ๆ ใกล้เคียงอีก 3 หมู่บ้าน รวมเป็นพื้นที่รับน้ำชลประทานทั้งสิ้น 4,500 ไร่ ทั้งหมดนี้เกิดขึ้นได้ด้วยความพยายามอย่างต่อเนื่องถึง 7 ปี (2530-2537) ของผู้นำบ้านโนนกลาง โดยความร่วมมือของชาวบ้านเกือบทั้งหมู่บ้าน

ใน พ.ศ. 2527 ผู้นำหมู่บ้านจากตำบลนาหว้า (ซึ่งบ้านโนนกลางเป็นส่วนหนึ่ง) และตำบลนาชุมแสง อ.ภูเวียง จ.ขอนแก่น ได้เข้ารับการอบรมซึ่งจัดขึ้นโดยทางอำเภอ ในการอบรมครั้งนั้น ได้มีการพาผู้นำชุมชนไปศึกษาดูงานการพัฒนาเกษตรกรรมในเขตอีสานตอนเหนือ ในบริเวณพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำโขง พื้นที่ที่ดูงานแห่งหนึ่งมีการทำเกษตรกรรมด้วยระบบชลประทานจากเครื่องสูบน้ำด้วยไฟฟ้า สูบน้ำจากแม่น้ำโขงขึ้นมาใช้ในการทำเกษตรกรรม ผู้ใหญ่บ้านโนนกลางเห็นแล้วก็เกิดความประทับใจมากและอยากได้โครงการแบบนี้มาในหมู่บ้านบ้าง แต่ก็ไม่รู้ว่าทำอะไร จนมาใน พ.ศ. 2528 สำนักงานสถิติแห่งชาติได้ส่งเจ้าหน้าที่มาสำรวจข้อมูลครัวเรือนใน

² สัมภาษณ์ นายสงกา

³ สัมภาษณ์ นายทองมา ถาวงกลาง

หมู่บ้าน และในท้ายแบบสอบถามได้มีการสอบถามถึงความต้องการของหมู่บ้าน ผู้ใหญ่บ้านจึงได้ใส่ความต้องการระบบชลประทานด้วยเครื่องสูบน้ำด้วยไฟฟ้าลงไป ต่อมาใน พ.ศ. 2530 ก็มีเจ้าหน้าที่จากการพลังงานเข้ามาดูในหมู่บ้าน และบอกกับผู้ใหญ่บ้านว่า ถ้าต้องการโครงการจริงให้ผู้ใหญ่บ้านเขียนโครงการส่งผ่านไปทางอำเภอ เพื่อที่จะได้ส่งโครงการต่อไปทางจังหวัดและกรุงเทพฯต่อไป โดยให้บอกรายละเอียดความต้องการว่ามีชาวบ้านจำนวนเท่าใด พื้นที่เท่าใดที่ต้องการชลประทานและให้วาดแผนที่หมู่บ้าน พร้อมลายเซ็นของชาวบ้านทุกคนที่ต้องการชลประทาน และยอมสละพื้นที่ในการสร้างคลองชลประทานด้วย ผู้ใหญ่บ้านก็ทำไป ต่อมาไม่นาน (พ.ศ. 2532) ก็มีเจ้าหน้าที่ทหารเข้ามาทำการสำรวจพื้นที่ในการจัดระบบชลประทานน้ำ จะต้องมีพื้นที่ชลประทานประมาณ 4,500 ไร่ แต่บ้านโนนกลางมีพื้นที่นาเพียง 1,800 ไร่ และมีผู้เข้าร่วมโครงการประมาณ 1,500 ไร่⁴ ดังนั้นผู้ใหญ่บ้านโนนกลางจึงต้องไปประสานงานกับหมู่บ้านใกล้เคียงอีก 3 หมู่บ้านคือ บ้านโนนอุดม โนนสว่าง และโนนกะเดา ให้เข้าร่วมโครงการ ซึ่งทั้ง 3 หมู่บ้านก็พร้อมจะเข้าโครงการ และเขียนแผนที่พร้อมลายเซ็นยินยอมส่งมาให้ผู้ใหญ่บ้าน การสำรวจโดยช่างก็เริ่มขึ้นคณะสำรวจมากินมานอนอยู่ที่บ้านผู้ใหญ่บ้านรวม 15 วัน โดยผู้ใหญ่บ้านรับผิดชอบค่าอาหารทั้งหมด ผู้ใหญ่บ้านได้ประชุมชาวบ้าน เรียกร้องให้ทุกคนยอมเสียสละพื้นที่นา พื้นที่ของใครที่คลองต้องตัดผ่านก็ขอให้ยอมสละ มิฉะนั้นจะอดอยากไปชั่วลูกชั่วหลาน ชาวบ้านก็ยินยอมพร้อมใจกันทุกคน หลังจากสำรวจพื้นที่เสร็จคณะสำรวจก็กลับไป และเสียบหายไปถึง 3 ปี จนชาวบ้านคิดว่าคงไม่ได้โครงการแล้ว “จนกระทั่งปลายปี 2535 ก็มี นายเลิศ มาที่หมู่บ้านเอาหนังสือระบบความสมยอมมาให้ดู บอกว่าโครงการนี้ได้เข้าแผนแล้วและเขาเพิ่งรับโครงการนี้มา มีการเช็คความยินยอมอีกครั้ง ถ่ายเอกสารบัตรประชาชนและโฉนดพร้อมลายเซ็นยินยอมยกที่ดินที่คลองจะตัดผ่านให้โดยไม่คิดค่าที่ดิน แล้วก็หายไป ชาวบ้านก็คิดว่าถูกหลอกแล้ว จนเดือนกุมภาพันธ์ 2537 ผู้รับเหมาจึงเข้ามา บอกว่าจะมาก่อสร้าง และขอมาสำรวจจุดก่อสร้างตามแผนก่อน พอปลายเดือนมีนาคม เครื่องจักรและรถที่ใช้ในการก่อสร้างก็เข้ามาในพื้นที่ มีการโค่นต้นไม้ตามนาและขุดดินทำคลอง ขุดคันนาของชาวบ้านออก ทำทางเข้าไป พื้นที่นาเสียหายมาก ชาวบ้านก็พากันร้องไห้เสียดายที่นาของตน มาร้องเรียนกับผม(ผู้ใหญ่บ้าน)จนผมต้องเข้าไปเจรจากับผู้รับเหมาว่าทำไมจึงทำทางกว้างนัก ที่เคยไปดูมาคลองชลประทานมาไม่เห็นกว้างขนาดนี้ ช่างรับเหมาบอกว่าต้องทำให้กว้างเพื่อให้รถขุดวิ่งสวนกันได้ สร้างคลองเสร็จแล้วจะปรับแต่งพื้นดินและคันนาให้ตีเหมือนเดิม ชาวบ้านได้ฟังก็คลายกังวลลงบ้าง แต่ก็ยังไม่พอใจอยู่ ผมก็ต้องคอยรับหน้าในเรื่องนี้ตลอด”⁵

การก่อสร้างเสร็จก็เข้าฤดูฝน ปีนั้นฝนดีได้ดำนากันทุกคน แต่พอเดือนกันยายนฝนก็แล้งข้าวในนากำลังจะตาย น้ำก็ยังไม่มา มีแต่คลอง และสถานีสูบน้ำ เพราะยังไม่ได้ต่อสายไฟเข้ากับเครื่องในสถานี ผู้ใหญ่บ้านจึงไปติดต่อที่ว่าการอำเภอ ขอจดหมายจากนายอำเภอ เพื่อจะไปประสานงานกับโครงการสูบน้ำด้วยไฟฟ้าที่ตำบลท่าพระ จังหวัดขอนแก่น ขอให้ต่อสายไฟและลง

⁴ ปัจจุบันเข้าร่วมทั้งหมด มีพื้นที่นาชลประทาน 1,800 ไร่เต็มพื้นที่ของหมู่บ้าน

⁵ สัมภาษณ์ ผู้ใหญ่บ้าน

ไฟฟ้าให้ด้วยเพราะชาวบ้านกำลังเดือดร้อน ทางโครงการสูบน้ำด้วยไฟฟ้าบอกว่าต้องให้ผู้ว่าราชการจังหวัดขอนแก่นอนุมัติต่อสายไฟให้เป็นการพิเศษ แต่ชาวบ้านจะต้องจัดหาเสาไฟเองก่อนเป็นระยะทางประมาณ 4-5 เส้น ผู้ใหญ่บ้านจึงต้องเดินทางกลับมาที่จังหวัด และเป็นการขึ้นไปศาลากลางจังหวัดเป็นครั้งแรกในชีวิต แต่ผู้ว่าราชการจังหวัดไม่อยู่ ได้พบแต่ปลัดจังหวัด ซึ่งได้เซ็นอนุมัติให้ และยังได้โทรศัพท์ไปถึงการไฟฟ้าให้ต่อสายไฟให้ ทางการไฟฟ้าก็แจ้งว่าจะทำให้ได้ภายใน 2 วัน ขอให้ตั้งเสาไฟให้เสร็จ

ผู้ใหญ่บ้านจึงเดินทางกลับมาที่หมู่บ้าน เรียกประชุมชาวบ้านในคืนนั้น “ที่ประชุมตกลงว่าจะตั้งเสาไฟให้เสร็จใน 2 วัน โดยใช้ไม้ยูคาลิปตัส ในแปลงไม้ในป่าชุมชน มีการเกณฑ์คนประมาณ 70-80 คนมาช่วยตัดไม้และตั้งเสา โดยการไฟฟ้าได้ส่งเจ้าหน้าที่มา 2 คน มาดูเสาวว่าจะรับน้ำหนักสายไฟได้หรือไม่ และจะตั้งเสาในระยะใด การตั้งเสานั้นใช้ไม้ยูคา 270 ต้น ตั้งเสาเสร็จภายใน 1 วัน วันรุ่งขึ้นก็ขึ้นสายไฟ เสร็จภายใน 1 วัน พอโยงสายไฟเสร็จก็เปิดเดินเครื่อง พอน้ำไหลเข้าคลองก็ดีใจฉลองกันทั้งหมู่บ้าน”⁶ และในคืนนั้นเองเจ้าหน้าที่โครงการสูบน้ำด้วยไฟฟ้าก็ประชุมชาวบ้าน ตั้งกลุ่มผู้ใช้น้ำวางกฎระเบียบและตั้งกรรมการกลุ่ม ผู้ใหญ่บ้านได้รับเลือกเป็นประธานกลุ่มผู้ใช้น้ำ

ปัจจุบันมีที่นาประมาณ 150 แปลง รวมพื้นที่ 4500 ไร่ จาก 4 หมู่บ้านได้รับน้ำจากระบบชลประทานนี้ เฉพาะบ้านโนนกลาง มีนาประมาณ 70-80 แปลง รวมพื้นที่ 1800 ไร่ ได้รับน้ำ ซึ่งช่วยให้ทำนาในฤดูฝนได้ทุกปีแม้จะมีฝนแล้ง และทำในฤดูแล้งด้วย และได้มีการตัดคลองซอยเพิ่มขึ้น โดยการลงทุนของชาวบ้านเอง นอกจากนี้ การที่มีระบบชลประทานทำให้ชาวบ้านถูกชักชวนให้เข้าร่วมในการปลูกข้าวญี่ปุ่น

จากที่บรรยายในรายละเอียดข้างต้น ผู้วิจัยต้องการจะแสดงให้เห็นถึงความพยายามอย่างไม่ลดละของชาวบ้าน ภายใต้ข้อจำกัดของข้อมูลข่าวสารในการติดต่อกับระบบราชการมีความซับซ้อนในขั้นตอนการสำรวจ เสนอ อนุมัติ และดำเนินโครงการ อีกทั้งมีหน่วยงานหลายหน่วยงานเข้ามาเกี่ยวข้องในโครงการเล็ก ๆ เพียงโครงการเดียว ภาวะเช่นนี้ได้สร้างปัญหาให้แก่ผู้รับบริการเป็นอย่างมาก ถ้าไม่ใช่เป็นเพราะความต้องการอย่างแรงกล้าของชาวบ้านและผู้นำ โครงการนี้คงไม่สามารถก่อกำเนิดขึ้นมาได้ ขณะเดียวกันโครงการนี้ได้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของปัจจัยการผลิตที่สำคัญในการทำนา 2 อย่าง คือ น้ำ และที่ดิน ซึ่งชาวบ้านจะยอมเหนื่อยยากเพื่อให้ได้มันมา และถ้าต้องสูญเสียมันไปชาวบ้านก็จะเดือดร้อนมาก (ดังกรณีการขุดคลองชลประทานซึ่งทำให้หน้าของชาวบ้านเสียหาย ได้สร้างความเสียใจและความโกรธในหมู่ชาวบ้านเป็นอย่างมาก)

4.4.2.2 การประท้วงต่อพฤติกรรมอันไม่ชอบธรรมของกรมประมง

เมื่อสร้างเขื่อนอุบลรัตน์เสร็จ มีปลาจำนวนมากที่มาจากแม่น้ำสาขาต่างๆ ทั้ง พอง เขียว เพเนียง มารวมกันอยู่ในถิ่นน้ำใหม่แห่งนี้ ชาวอีสานทั้งที่เป็นชาวประมงโดยอาชีพและที่ไม่ใช่ต่าง

⁶ สัมภาษณ์ ผู้ใหญ่บ้าน

พากันอพยพเข้ามาจับปลา ทั้งแบบชั่วคราวและถาวร จนจำนวนปลาที่เคยมีมากมายลดลงเรื่อยๆ ทางกรมประมงจึงได้ออกระเบียบเกี่ยวกับการจับปลาขึ้น คือ ห้ามจับปลาในช่วงวันที่ 15 กรกฎาคม - 15 ตุลาคม ของทุกปี เป็นเวลา 3 เดือน เพราะเป็นฤดูปลาวางไข่ แต่ก็ยังมีชาวบ้านละเมิดกฎระเบียบข้อนี้อยู่เสมอๆ จนใน พ.ศ. 2540 ก็เกิดเหตุการณ์ที่นำไปสู่การประท้วงกรมประมง กล่าวคือ มีชาวบ้านจากบ้านโนนกลางออกไปลักลอบจับปลาในเวลากลางคืนในฤดูห้ามจับปลา เจ้าหน้าที่ประมงนั่งเรือออกตรวจไปพบเข้า จึงจับชาวบ้านคนนั้นไปขังไว้โดยไม่แจ้งให้ครอบครัวทราบ ฝ่ายครอบครัวและชาวบ้านเห็นชาวประมงผู้นั้นหายไป ตอนแรกก็คิดว่าตกน้ำเสียชีวิต⁷ จึงพากันเศร้าโศกเสียใจ และออกตามหาจนมารู้ทีหลังว่าถูกทางการจับตัวไป ชาวบ้านโนนกลาง 300 คน จึงพากันทำหนังสือร้องเรียนถึงผู้ว่าราชการจังหวัด ลงรายชื่อเป็นทางว่าว่าดำเนินการทำงานของกรมประมง ว่าทำการแบบเฉียบขาดเกินไป ชาวบ้านร้องทุกข์ว่า “ชาวบ้านโนนกลางและชาวประมงล้วนเป็นคนยากจน ประสบปัญหาการถูกไล่ที่จากการสร้างเขื่อน ที่ทำกินก็ไม่มีหรือมีแต่ไม่อุดมสมบูรณ์เพราะเป็นที่สูงที่ดอน ถ้าหาปลาไม่ได้ก็ไม่มีกิน รัฐควรปกป้องเขตห้ามจับปลาให้ชัดเจน อย่าปล่อยอย่างจับให้เดือดร้อน ถ้าทางรัฐไม่จัดการเรื่องนี้ ชาวบ้านโนนกลางจะเดินทางเข้ามาขอพบผู้ว่าราชการจังหวัดกันทั้งหมดหมู่บ้าน”⁸

ทางผู้ว่าราชการจังหวัดขอนแก่น เมื่อได้รับจดหมายร้องเรียนจากชาวบ้าน จึงสั่งประมงจังหวัดมาพบชาวบ้านโนนกลางที่หมู่บ้าน ประมงจังหวัดขอนแก่นบอกกับผู้นำชาวบ้านว่า ที่ชาวบ้านร้องเรียนมาก็ดีแล้ว เพราะถ้าไม่ร้องเรียนทางเจ้าหน้าที่ของรัฐก็ไม่รู้ปัญหาชาวบ้าน อยู่ในสำนักงานก็ยึดถือแต่กฎระเบียบแต่ไม่รู้ข้อเท็จจริง ในวันที่ 2 สิงหาคม พ.ศ. 2540 การเจรจาก็ตกลงกันได้ ทางประมงอนุญาตให้ชาวประมงจับปลาตามริมชายฝั่งได้ โดยใช้แนวเขตต้นไม้ตายใกล้ชายฝั่งเป็นเครื่องหมายแสดงเขตแดน ในฤดูปลาวางไข่ ห้ามชาวประมงออกไปจับปลาเลย เขตนี้ออกไป ในกรณีที่ชาวประมงลักลอบจับปลาในเขตห้ามจับปลา ทางประมงจะริบเอาเบ็ดและแบตเตอร์ของเรือไป แต่จะไม่จับคนและไม่ริบเรือ จากนั้นจะดำเนินการทางกฎหมาย ซึ่งชาวบ้านก็พอใจกับผลการเจรจาในครั้งนี้

กล่าวโดยสรุป จากสภาวะเดิมที่ชุมชนบ้านโนนกลางต้องประสบกับการสูญเสียอันยิ่งใหญ่ คือ เสียชุมชนบ้านเกิด เสียที่ดินอันเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญของชาวนา และเสียแหล่งแก่งกกุลชีวิตอันยิ่งใหญ่คือฝืนป่าและลำห้วยน้ำเชิญอันอุดมสมบูรณ์ ภายในระยะเวลา 35 ปี ชาวนาบางส่วนสามารถกอบกู้ชีวิตของเขาให้กลับคืนมาได้ แม้ไม่ดีเหมือนเดิม แต่ก็นับว่าสามารถประคองชีวิตตนเองและครอบครัวให้ดำรงอยู่ได้ แม้ชุมชนหมู่บ้านหนองเอี่ยนจะจมหายไปใต้น้ำ เหล่าชาวนาก็สามารถสร้างชุมชนโนนกลางขึ้นมาใหม่ได้ จากสภาวะที่ยอมจำนนต่อคำสั่งของทางราชการ แม้จะรู้สึกได้ว่าไร้ความชอบธรรม พวกเขาเริ่มกล้าที่จะเรียกร้องและต่อสู้เพื่อสิทธิในการเข้าถึงและควบคุม

⁷ เคยมีชาวบ้านที่ไม่คุ้นเคยกับการประมงแต่หันมาประกอบอาชีพประมงในบ้านโนนกลาง จมน้ำเสียชีวิตมาก่อน บางทีก็ขับเรือหนีเรือประมงจนตกน้ำเสียชีวิตก็มี

⁸ สัมภาษณ์ นายทองมา ถาวงกลาง

ทรัพยากร ไม่ว่าจะในเรื่องการเรียกร้องขอระบบชลประทาน ไปจนถึงการยืนยันในสิทธิที่จะจับปลาในเขื่อนและการได้รับการปฏิบัติต่อตามกฎหมายและตามสิทธิที่พึงมีในฐานะประชาชนไทย เหล่านี้แสดงถึงบทบาทที่สำคัญของชุมชนชาวนาในท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงแบบทุนนิยมที่สนับสนุนโดยรัฐ ในลำดับต่อไป ผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงการปรับตัวของครอบครัวชาวนา

การปรับตัวของครอบครัว

หลังจากที่พิจารณาถึงการปรับตัวของชุมชนแล้ว เราจะหันมาพิจารณาถึงครอบครัวของชาวนาว่ามีการปรับตัวอย่างไร ครอบครัวเป็นหน่วยทางเศรษฐกิจและทางสังคมที่สำคัญของชาวนา ในทางเศรษฐกิจครอบครัวเป็นหน่วยในการผลิตและการบริโภค การผลิตในครอบครัวของชาวนาในสังคมก่อนทุนนิยมใช้แรงงานครอบครัวเป็นหลัก และเมื่อระบบเศรษฐกิจชาวนาสัมพันธ์กับตลาดและการค้ามากขึ้น วิธีการจัดสรรแรงงานในครอบครัวเพื่อให้สามารถตอบสนองความจำเป็นในการบริโภคของครอบครัวในสภาพทรัพยากรหนึ่ง ๆ ก็ยังเป็นปัจจัยสำคัญที่จะทำให้ครอบครัวนั้น ๆ สามารถดำรงอยู่ได้ในระดับมาตรฐานการดำรงชีพแบบใด การพิจารณาถึงยุทธศาสตร์การดำรงชีพของชาวนาก็เป็นการพิจารณาจากปัจจัยเหล่านี้เอง (Shanin, 1987 : 4)

จากการสำรวจครัวเรือนชาวนาบ้านโนนกลาง ใน พ.ศ. 2544 โดยผู้วิจัยพบว่า บ้านโนนกลาง ประกอบด้วยครัวเรือนทั้งสิ้น 140 ครัวเรือน ขนาดของครัวเรือนโดยเฉลี่ยมีสมาชิกประมาณ 4.67 คนต่อครัวเรือน ซึ่งจำนวนสมาชิกนี้นับเฉพาะผู้ที่กินอยู่ร่วมกันในปัจจุบัน ไม่นับผู้ที่อพยพไปทำงานต่างถิ่นในช่วงเวลาที่สำรวจ และพบว่า ครัวเรือนที่เป็นครัวเรือนเดี่ยวมีมากกว่าครัวเรือนขยาย คือสัดส่วนของครัวเรือนเดี่ยวต่อครัวเรือนขยายเท่ากับ 55:45 แต่กระนั้นก็ตามลักษณะของการพึ่งพาพันในกลุ่มครอบครัวขยายก็ยังมีปรากฏอยู่โดยทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งในครัวเรือนที่มีผู้ใหญ่ในวัยทำงานอพยพออกไปทำงานต่างถิ่น

ในการพิจารณาถึงการปรับตัวของครอบครัวชาวนาในบ้านโนนกลางนั้น พอจะกล่าวได้ว่า ในส่วนของชาวนาโดยทั่วไปหรือชาวนากลางซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของหมู่บ้านนั้น สิ่งที่ปรากฏให้เห็นเด่นชัดในเรื่องของการปรับตัว คือ การมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่หลากหลายขึ้น โดยการทำอาชีพนอกการเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งการรับจ้างแรงงานเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างกว้างขวาง แต่กระนั้นก็ได้หมายความว่าชาวนาจะเลิกจากอาชีพทำนา การทำน่ายังดำรงอยู่โดยทั่วไป

4.4.3 การมีกิจกรรมทางการเกษตรที่หลากหลายมากขึ้น

บ้านหนองปลาไหล

ที่บ้านหนองปลาไหล ซึ่งเป็นบ้านเดิมของชาวบ้านโนนกลางก่อนถูกโยกย้ายเพราะการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ ชาวบ้านทั้งหมดมีวิถีชีวิตที่ดำรงอยู่บนพื้นฐานของการทำนาปลูกข้าวเป็นหลัก มีการจับปลาในลำน้ำเชิญ การล่าสัตว์ เลี้ยงสัตว์ ทอผ้า และปลูกผัก แต่ก็ล้วนเป็นการผลิตเพื่อกินเพื่ออยู่ทั้งสิ้น การขายข้าวมีน้อยมาก พืชที่ปลูกเพื่อการค้าโดยเฉพาะมีเพียงอย่างเดียว คือ

ปอ ปลูกตามลำเชิงญและตามหนองน้ำ แต่ก็มีปลูกกันไม่กี่ครัวเรือน เนื่องจากการเอาผลผลิตไปขายเป็นเรื่องยากลำบาก เพราะการคมนาคมไม่สะดวก แม้ในระยะ 36 ปีมานี้คือระยะก่อนที่จะเริ่มมีการสร้างเขื่อน บ้านหนองปลาไหลก็ยังคงมีการค้าขายน้อยมาก การจะนำข้าวหรือปอไปขายต้องใส่เกวียนแล้วเดินทางไปตามถนนดิน บางที่ทางรถก็ต้องหยุดตัดไม้ตามทางก็ยังมี ชาวบ้านนิยมเอาข้าวไปขายที่ตลาดดอนโมง ซึ่งเป็นชุมชนขนาดเล็ก ตั้งอยู่บนถนนสายขอนแก่น-ชุมแพ อยู่ในเขตอำเภอหนองเรือ การเดินทางเอาของไปขายที่ตลาดดอนโมงด้วยเกวียน จะต้องออกเดินทางตั้งแต่ตี 4-ตี 5 ไปถึงดอนโมงค่ำ นอนค้างที่ดอนโมง 1 คืน วันรุ่งขึ้นจึงเดินทางกลับ ที่ต้องใช้เวลานานก็เพราะทางไม่ดี นอกจากนี้ยานพาหนะคือเกวียนไปได้ช้า แต่บางที่ก็มีรถเข้ามารับซื้อข้าวถึงหมู่บ้าน พวกที่จะเอาปอไปขายก็จะขอติดรถไปตลาดด้วยเพราะไม่มีรถโดยสาร

การจ้างแรงงานในหมู่บ้านมีน้อย รวมทั้งการออกไปหารับจ้างข้างนอกก็มีน้อยมากเช่นกัน พวกผู้นำหมู่บ้าน เช่น ผู้ใหญ่บ้านหรือกำนัน เวลาไปประชุมที่อำเภอ ก็ต้องขี่ม้าไปหรือขี่จักรยานไปที่ภูเวียงสมัยนั้นยังไม่มีโรงพยาบาล การรักษาก็มักใช้แบบพื้นบ้าน เพราะการเดินทางไปโรงพยาบาลที่ อ.เมืองขอนแก่น ลำบาก ใช้เวลานาน และเสียค่าใช้จ่ายสูง

ในหมู่บ้านมีโรงสี 1 โรง แต่คนก็ยังนิยมตำข้าวกันอยู่มาก เพราะต้องการรำไปเลี้ยงไก่เลี้ยงเป็ด เลี้ยงหมู

จะเห็นได้ว่าจนถึง พ.ศ. 2508 หรือในช่วงปลายของแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 (2504-2510) เศรษฐกิจของบ้านหนองปลาไหลก็ยังคงเป็นเศรษฐกิจเพื่อการยังชีพเป็นหลัก การค้าขายมีอยู่อย่างจำกัด การคมนาคมติดต่อกับตลาดและโลกภายนอกยังมีความยากลำบาก ซึ่งหากจะเปรียบเทียบกับชุมชนอีสานอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนที่อยู่ใกล้เส้นทางคมนาคม เช่น ถนน และรถไฟ หรือเส้นทางน้ำที่ใช้ลำเลียงสินค้าได้สะดวกกว่า (เช่น ลำชี) ชุมชนแถบภูเวียงนี้ก็ไม่น่าจะมีการเปลี่ยนแปลงอย่างค่อนข้างล่าช้ามาก จนดูเหมือนว่าการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์จะกลายเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญสำหรับชุมชนแถบนี้ ไม่เฉพาะแต่ในเรื่องการที่หมู่บ้านถูกโยกย้ายเท่านั้น แต่หมายความรวมถึงการติดต่อสัมพันธ์กับภายนอกที่จะมีเพิ่มขึ้น เนื่องจากภายหลังจากการสร้างเขื่อนก็ได้มีการพัฒนาเส้นทางคมนาคมเพิ่มมากขึ้น เช่น การปรับปรุงเส้นทางระหว่างอำเภอภูเวียงกับตำบลนาหว้า (บ้านหนองปลาไหลและบ้านโนนกลางสังกัดตำบลนาหว้า) รวมทั้งการก่อตั้งของเครือข่ายตลาดรับซื้อปลาจากเขื่อนอุบลรัตน์ เหล่านี้ทำให้เศรษฐกิจหมู่บ้านในแถบนี้เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว

บ้านโนนกลาง

การทำมาหากินในระยะแรกๆ ที่บ้านโนนกลาง ยังมีพื้นฐานเหมือนเดิม คือ การทำนาปลูกข้าวเพื่อบริโภคเป็นหลัก และมีการทำประมงและเลี้ยงสัตว์ควบคู่ไปด้วย แต่การปลูกข้าวมีปัญหาเพราะพื้นที่เป็นที่ดอน ไม่เหมาะแก่การทำนา และประสบปัญหาฝนแล้งซ้ำซาก แม้จะอยู่ใกล้ลำน้ำคืออยู่ติดกับอ่างเก็บน้ำเขื่อนอุบลรัตน์ แต่เนื่องด้วยข้อจำกัดของเทคโนโลยี และเงินทุนจึงไม่สามารถนำน้ำที่มีอยู่มาใช้ประโยชน์ได้ สิ่งที่จะช่วยให้ชาวบ้านโนนกลาง พอประทังชีวิตอยู่ได้คือการทำประมง เนื่องจากเขื่อนเมื่อสร้างเสร็จใหม่ๆ จะมีปลาอุดมสมบูรณ์มาก ถึงขนาดที่คนต่าง

ถิ่นต่างพากันอพยพเข้ามาทำประมง และมีพ่อค้าเข้ามารับซื้อปลาตามท่าปลาริมฝั่ง ชาวบ้านโนนกลางจับปลาขาย บางส่วนก็ทำปลาร้าไว้ เวลาไม่มีข้าวก็นำปลาร้าไปขอแลกข้าวจากชุมชนที่ทำนา บางที่ชาวนาที่อยู่ไกลออกไปก็เอาข้าวมาแลกกับปลา⁹

นอกจากการทำนาและการทำประมงแล้ว ชาวบ้านโนนกลางบางส่วน (ประมาณครึ่งหนึ่งของครัวเรือนทั้งหมด) ก็ได้ปลูกปอเพื่อการค้าด้วย แต่ปลูกอยู่ได้ประมาณ 5 ปี ทางรถไฟฝายผลิตก็มีคำสั่งห้ามไม่ให้ชาวบ้านนำไปใช้ในเขื่อน เพราะทำให้น้ำเน่าเสีย การปลูกปอจึงต้องเลิกไปโดยปริยาย การทำมาหากินของชาวบ้านโนนกลาง หลังจากช่วงของการปลูกปอ จึงขึ้นอยู่กับฐาน 3 อย่าง คือ การทำนาในฤดูฝน การทำประมง และการรับจ้าง การทำประมงสามารถทำได้ตลอดปี แต่ก็มีบางช่วงที่จะจับปลาได้น้อย เช่น ในฤดูหนาว ดังนั้นหลังจากเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จคนหนุ่มสาวจึงมักมีการอพยพโยกย้ายไปทำงานต่างถิ่น ที่นิยมไปกันคือ การไปตัดอ้อย

การผลิตของบ้านโนนกลาง มีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกครั้งใน พ.ศ.2535 เมื่อการก่อสร้างระบบชลประทานด้วยเครื่องสูบน้ำด้วยไฟฟ้าสำเร็จลง¹⁰ ระบบชลประทานทำให้ชาวนาเกือบทุกครัวเรือน (ปัจจุบันใน พ.ศ. 2541 พื้นที่นาในบ้านโนนกลาง 100% ได้รับน้ำจากระบบชลประทานนี้) สามารถทำนาปลูกข้าวในฤดูฝนได้ผล แม้ว่าจะมีปัญหาฝนแล้งหรือฝนตกล่าช้าก็ตาม และยังสามารถปลูกข้าวในฤดูแล้งได้ด้วย ชาวนาผู้หนึ่งได้สรุปลักษณะการทำนาที่เปลี่ยนไปหลังจากมีระบบชลประทานว่า ก่อนจะมีชลประทาน ทุกปีชาวนามีความกังวลว่าปีนี้จะได้ทำนาหรือไม่ หรือปักดำแล้วจะได้เก็บเกี่ยวหรือไม่ แต่หลังจากมีระบบชลประทานจะกังวลว่าปีนี้จะขาดน้ำหรือไม่

การสำรวจในปีเพาะปลูก 2533 พบว่า ชาวนาบ้านโนนกลางยังคงทำนาปลูกข้าวกันเป็นส่วนใหญ่ กล่าวคือร้อยละ 81.2 ของครัวเรือนบ้านโนนกลางทั้งหมดทำนา และร้อยละ 16.8 ทำทั้งนาปีและนาปรัง พื้นที่ปลูกข้าวเฉลี่ยต่อครัวเรือนมีขนาดเล็กลง เนื่องจากประชากรมีจำนวนมากขึ้นจากเดิม เฉลี่ยพื้นที่เพาะปลูกต่อครัวเรือนเท่ากับ 45-50 ไร่ แต่ปัจจุบันพื้นที่เพาะปลูกเฉลี่ยต่อครัวเรือนเท่ากับ 13.5 ไร่ ปัญหาของการทำนาในระยะหลังนี้ที่พบส่วนใหญ่เป็นปัญหาน้ำท่วมข้าวเสียหาย ทั้งนี้เนื่องจากได้มีการขยายพื้นที่เพาะปลูกไปในที่ลุ่มชานน้ำติดอ่างเก็บน้ำ เพราะพื้นที่เพาะปลูกข้าวต่อครัวเรือนมีขนาดเล็กลง ชาวนาทั้ง ๆ ที่รู้ว่า การปลูกข้าวในพื้นที่ชานน้ำมีความเสี่ยงต่อการถูกน้ำท่วมถ้าปีนั้นมีฝนตกชุก แต่ก็ดูเหมือนว่าทุกปีมีครัวเรือนที่พร้อมจะเสี่ยงลงทุนปลูกข้าวในพื้นที่เหล่านี้ บางปีก็น้ำท่วมข้าวที่ออกรวงสุกแล้ว แต่ถูกน้ำท่วม ชาวนาจึงต้องพายเรือออกไป และลงไปเกี่ยวข้าวที่จมอยู่ใต้น้ำแล้วนำมาตากแดดให้แห้ง

ผลผลิตข้าวของบ้านโนนกลาง เมื่อเทียบกับผลผลิตข้าวโดยเฉลี่ยของหมู่บ้านที่ทำการสำรวจทั้ง 3 หมู่บ้าน ถือว่าอยู่ในระดับที่ต่ำกว่าอัตราเฉลี่ย กล่าวคือ ผลผลิตข้าวนาปีของบ้านโนน

⁹ การแลกข้าวกับปลา ยังทำกันอยู่จนปัจจุบัน แม้แต่ชาวบ้านที่ประกอบอาชีพเป็นพ่อค้าปลา ก็ยังนำวิธีการแลกเปลี่ยนแบบดั้งเดิมมาใช้ในระบบการค้า โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เวลาที่ราคาปลาดก พวกพ่อค้าชาวบ้านที่รับซื้อปลามักทำปลาร้าปลาแห้งไว้และนำปลาร้าปลาแห้งใส่รถไปแลกข้าวตามหมู่บ้านต่าง ๆ แล้วนำข้าวไปขายอีกทอดหนึ่ง รวมทั้งขายให้ชาวประมงในหมู่บ้านที่ไม่ได้ทำนาด้วย

¹⁰ ดูรายละเอียดความพยายามของชุมชนและผู้นำในการผลักดันให้เกิดโครงการนี้ในข้อ 4.4.2.1

กลาง เท่ากับ 262.7 กิโลกรัมต่อไร่ และผลผลิตข้าวนาปรังเท่ากับ 201.1 กิโลกรัมต่อไร่ ในขณะที่ผลผลิตโดยเฉลี่ยของทั้ง 3 หมู่บ้าน นาปีเท่ากับ 304.4 กิโลกรัมต่อไร่ และนาปรังเท่ากับ 741.1 กิโลกรัมต่อไร่ สำหรับปริมาณข้าวที่ผลิตได้ต่อปีต่อครัวเรือนที่ทำการผลิต ก็อยู่ในระดับต่ำเช่นกัน คือปริมาณข้าวเปลือกที่ครัวเรือนชาวนาผลิตได้ตลอดทั้งปี (ทั้งนาปี นาปรัง และทั้งข้าวเจ้า และข้าวเหนียว) คิดเป็น 4,308.4 กิโลกรัมต่อครัวเรือน ในขณะที่ปริมาณข้าวที่ผลิตได้โดยเฉลี่ยทั้ง 3 หมู่บ้าน คิดเป็น 6,826.3 กิโลกรัมต่อครัวเรือน ชาวนาบ้านโนนกลางส่วนใหญ่ทำนาเพียงปีละครั้งเท่านั้น ที่ทำการเพาะปลูกทั้งนาปีและนาปรังมีเพียงร้อยละ 16.3 เนื่องจากการใช้ประโยชน์จากโครงการชลประทานเป็นไปเพื่อการปลูกข้าวนาปีเป็นหลัก แต่ก็ยังนับว่าโครงการมีประโยชน์ต่อชาวนามาก เพราะหากไม่มีโครงการชลประทาน แม้นในฤดูฝนชาวนาก็อาจจะไม่ได้ทำนาหรือทำแต่ได้ผลผลิตไม่เต็มที่หากปีนั้นฝนแล้งหรือทิ้งช่วง

โดยทั่วไปนอกจากการทำนาแล้วในภาคอีสานจะพบว่าชาวนาโดยทั่ว ๆ ไปจะมีการปลูกพืชไร่ในฤดูแล้ง ซึ่งเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของชาวนา พืชไร่ที่พบมากนอกเขตชลประทานโดยเฉพาะอย่างยิ่งในเขตชลประทานน้ำพอง-หนองหวาย ได้แก่ พืชประเภทถั่วโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ถั่วลิสง แต่ในบ้านโนนกลางกลับปรากฏว่าไม่มีการปลูกพืชไร่เลย¹¹ กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญของชาวนาบ้านโนนกลาง คือ การทำประมง การเลี้ยงสัตว์ และการรับจ้าง จากการสำรวจใน พ.ศ. 2544 พบว่าในปีเพาะปลูก 2543 ร้อยละ 67.3 ของครัวเรือนบ้านโนนกลางทำการประมงเพื่อขาย ร้อยละ 66.3 รับจ้างแรงงาน และอีกร้อยละ 22.8 เลี้ยงสัตว์เพื่อขาย นอกจากนี้พบว่า มีกิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่น ๆ อีกประปราย ได้แก่ การทำอาชีพอิสระ เช่น รับเหมาก่อสร้าง ช่างซ่อมมอเตอร์ไซด์ ช่างซ่อมอุปกรณ์ไฟฟ้า ช่างตัดผม เป็นต้น ครัวเรือนที่มีสมาชิกทำอาชีพนี้มีอยู่ประมาณ ร้อยละ 5.9 ค่าขาย ร้อยละ 8.9 รับราชการหรือเป็นลูกจ้างขององค์กรบริหารส่วนท้องถิ่น ร้อยละ 2.0 และทำเกษตรผสมผสาน ร้อยละ 2.0

ทั้งนี้ หากจะเปรียบเทียบกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจเมื่อ 35 ปีที่แล้วจะพบว่า ในปัจจุบันชาวนามีกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่หลากหลายมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด ลักษณะของกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวนาบ้านโนนกลาง เมื่อยังอยู่ที่หมู่บ้านเดิมก่อนการอพยพมาจะเป็นการเกษตรกรรมเป็นหลัก ประกอบด้วยการทำนา (93.1%) ทำไร่ทำสวนปอ (14.9%) ประมง (13.9%) และเลี้ยงสัตว์เพื่อขาย (11.9%) นอกจากการทำเกษตรแล้วกิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่นคือการรับจ้าง ซึ่งมีร้อยละ 9.9 (ตารางที่ 4.4) ซึ่งแสดงให้เห็นว่าเศรษฐกิจดั้งเดิมของชาวนาในระยะ 36 ปีที่แล้ว เป็นเศรษฐกิจที่อิงอยู่กับการทำนาเป็นหลัก

¹¹ แต่มีการทำเกษตรผสมผสาน ซึ่งเป็นการปลูกพืชประเภทไม้ผล และผักต่าง ๆ ควบคู่ไปกับการทำนาและเลี้ยงสัตว์ ตัวเลขที่ปรากฏในหัวข้อทำไร่ทำสวนในตารางที่ 4.4 สำหรับบ้านโนนกลางคือการทำเกษตรผสมผสาน

ตารางที่ 4.4 กิจกรรมทางเศรษฐกิจของครัวเรือนในอดีต เปรียบเทียบกับปัจจุบัน (พิจารณาจากสมาชิกทุกคนในครัวเรือน)

(n=101)

กิจกรรมทางเศรษฐกิจ	ร้อยละของครัวเรือนที่มีสมาชิกประกอบกิจกรรม		อัตราการเปลี่ยนแปลง (ร้อยละ)
	อดีต (ก่อน 2508)	ปัจจุบัน (2543)	
ทำนา	93.1	81.2	-11.9
ทำไร่, ทำสวน	14.9	2.0	-12.9
ประมงเพื่อขาย	13.9	67.3	+53.4
เลี้ยงสัตว์เพื่อขาย	11.9	22.8	+10.9
รับจ้าง	9.9	66.3	+56.4
ค้าขาย	1.0	8.9	+7.9
รับราชการ	0	2.0	+2.0
หัตถกรรมเพื่อขาย	0	0	0
อาชีพก่อสร้าง	1.0	5.9	+4.9
อื่นๆ	1.0	2.0	+1.0

เมื่อเปรียบเทียบกิจกรรมทางเศรษฐกิจในปัจจุบันกับในอดีต จะเห็นได้ว่าในปัจจุบันการทำไร่ ทำสวนและการทำนาจะมีความสำคัญลดลงเล็กน้อย ขณะที่การรับจ้างและการทำประมงเพื่อขายมีความสำคัญเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัด นอกจากนี้ในภาพรวม จะเห็นได้ถึงการลดความสำคัญลงของกิจกรรมทางการเกษตร (ยกเว้นการประมงซึ่งเป็นลักษณะเด่นของหมู่บ้านนี้) และการเพิ่มความสำคัญมากขึ้นของกิจกรรมนอกการเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งการรับจ้างแรงงาน ซึ่งผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงรายละเอียดในเรื่องกิจกรรมนอกการเกษตรและการรับจ้างแรงงานนี้ในลำดับถัดไป

4.4.4 การอพยพโยกย้ายแรงงานและกิจกรรมนอกการเกษตร

จากตารางที่ 4.4 ข้างบน จะเห็นได้ว่า มีครัวเรือนร้อยละ 66.3 ที่มีสมาชิกประกอบอาชีพรับจ้าง ซึ่งถือเป็นอาชีพที่มีความสำคัญเป็นอันดับ 3 รองจากการทำนาและการทำประมง แต่หากพิจารณาถึงอัตราการเปลี่ยนแปลงของครัวเรือนที่เข้าสู่อาชีพนี้จะพบว่า มีสูงสุด คือมีอัตราการเพิ่มถึงร้อยละ 56.4 และหากพิจารณาถึงกิจกรรมนอกการเกษตรทั้งหมดซึ่งรวมทั้งอาชีพรับจ้าง ค้าขาย รับราชการ และอาชีพอิสระจะเห็นได้ว่ามีครัวเรือนจำนวนมากที่ได้เข้าสู่อาชีพนี้ โดยอัตราการเปลี่ยนแปลงจะเป็นไปในทางบวกทั้งสิ้น สภาพเช่นนี้เกิดขึ้นทั้ง ๆ ที่บ้านโนนกลางเอง หากเปรียบเทียบกับหมู่บ้านอื่น จะเป็นหมู่บ้านที่คนมีโอกาสนในการประกอบอาชีพทางการเกษตรที่สามารถสร้างรายได้ให้แก่ครัวเรือนได้คือการทำประมง และก็ปรากฏว่ามีครัวเรือนถึงร้อยละ 67.3 ซึ่งมี

สมาชิกประกอบอาชีพนี้ แต่กระนั้น อาชีพนอกเกษตรกรรมโดยเฉพาะอย่างยิ่งการรับจ้าง ก็ยังมี ความสำคัญอย่างมากอยู่ดี

การรับจ้างนี้มีทั้งการรับจ้างภายในท้องถิ่น (ในหมู่บ้านและในสถานที่ใกล้เคียง) แต่เนื่อง จากแหล่งจ้างงานในหมู่บ้านและในสถานที่ใกล้เคียง เช่นในหมู่บ้านอื่นๆ ในตำบล หรือในเมือง ใกล้ๆ (สามารถเดินทางไป-กลับได้) มีน้อยมาก ดังนั้นส่วนใหญ่การรับจ้างที่พบจึงเป็นการออก ไปรับจ้างต่างถิ่นไกลๆ มากกว่า ข้อมูลจากการสำรวจพบว่าในปีเพาะปลูก 2533 มีครัวเรือนเพียง ร้อยละ 36.6 เท่านั้นที่มีสมาชิกไปรับจ้างในหมู่บ้านอื่นหรือในท้องถิ่นใกล้ๆ ขณะที่ครัวเรือนถึง ร้อยละ 61.4 ที่มีสมาชิกที่อพยพออกไปรับจ้างต่างถิ่นไกลๆ การอพยพไปรับจ้างนี้หมายถึงการไป ต่อเนื่องกันทั้งในและต่างประเทศในระยะเวลาที่นานกว่า 1 เดือน

การรับจ้างในหมู่บ้านและในท้องถิ่นใกล้ๆ นอกจากจะมีครัวเรือนเข้าร่วมน้อยคือร้อยละ 36.6 ดังกล่าวข้างต้นแล้ว จำนวนวันที่มีการออกไปรับจ้างต่อครัวเรือนก็มีเพียงแค่ 24.1 คน-วัน ต่อครัวเรือนเท่านั้น โดยส่วนใหญ่คือร้อยละ 96.3 ของจำนวนคน-วันที่มีการรับจ้างเป็นการรับ จ้างทำนา มีเพียงร้อยละ 3.7 ที่เป็นการรับจ้างทั่วไป ทั้งนี้เนื่องจากสภาพเศรษฐกิจของหมู่บ้าน และท้องถิ่น เป็นเกษตรกรรมเป็นหลัก ส่วนใหญ่เป็นการใช้แรงงานของครัวเรือนในการผลิต ยก เว้นในบางช่วงของการทำนาโดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำนาปี ซึ่งทุกครัวเรือนต่างเร่งทำนา จึงมีความ ขาดแคลนแรงงานเกิดขึ้น (79% ของการรับจ้างแรงงานในการทำนา เป็นการรับจ้างแรงงานใน การทำนาปี และอีก 21% เป็นการรับจ้างทำนาปรัง)

การขาดแคลนแรงงานในการทำนา จะเห็นได้จากการที่จำนวนคน-วันที่มีการจ้างแรงงาน ทำนาเกิดขึ้นมีมากกว่าจำนวนคน-วันที่มีการรับจ้างทำนา คือมีการจ้างแรงงานทำนาคิดเป็น 2,241 คน-วัน และการรับจ้างแรงงานเท่ากับ 894 คน-วัน จากจำนวนครัวเรือนที่สำรวจ 101 ครัวเรือน ชาวนาได้แก้ปัญหาการขาดแคลนแรงงานโดยการหาแรงงานจากนอกหมู่บ้าน โดยจะมี นายหน้าจัดหาแรงงานมาให้ นอกจากนี้ก็ใช้วิธีการแลกเปลี่ยนแรงงานเสริมในปีเดียวกันพบว่ามี การแลกเปลี่ยนแรงงานในการทำนาคิดเป็น 216 คน-วัน

สำหรับการไปรับจ้างต่างถิ่น ซึ่งมีครัวเรือนถึงร้อยละ 61.4 ที่มีกิจกรรมทางเศรษฐกิจนี้ พบว่าจำนวนคนที่ออกไปรับจ้างต่อครัวเรือนคิดเป็น 1.82 คน (ร้อยละ 45.9 ของครัวเรือนที่มีผู้ อพยพไปทำงาน 1 คน และอีกร้อยละ 39.3 มีผู้อพยพไปทำงาน 2 คน)

ระยะเวลาที่ไปคิดเป็น 15.97 เดือนต่อครัวเรือนหรือ 8.7 เดือนต่อคน สำหรับเพศของผู้ ที่อพยพไปทำงานต่างถิ่นนั้น พบว่าเป็นเพศหญิงมากกว่าเพศชาย (เพศหญิง 51.5% เพศชาย 18.8%) เนื่องจากผู้ชายในวัยหนุ่มสามารถทำอาชีพประมงได้ นอกจากนี้ยังมีครัวเรือนเกือบหนึ่งใน สามที่มีการออกไปทำงานรับจ้างทั้งเพศชายและเพศหญิง คือเป็นสามี-ภรรยาไปด้วยกัน ส่วน ใหญ่ที่พบจะเป็นการไปตัดอ้อย ซึ่งจะไปในช่วงเวลาประมาณ 5 เดือน หลังจากเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จ แล้ว คือประมาณเดือนธันวาคม - เมษายน

ตารางที่ 4.5 ร้อยละของครัวเรือนที่มีผู้ไปทำงานต่างถิ่นจำแนกตามเพศของผู้ที่ไปทำงานต่างถิ่น

เพศ	ร้อยละของครัวเรือน
ชาย	18.8
หญิง	51.5
ทั้งชายและหญิง	29.7
รวม	100

ผู้ไปทำงานต่างถิ่นส่วนใหญ่นิยมไปทำงานในกรุงเทพมหานคร ซึ่งพบว่ามีการจ้างร้อยละ 50.7 ของสถานที่ที่ไปทั้งหมด ในภาคอีสานมีไปทำงานกันเพียงร้อยละ 23.1 เท่านั้นทั้งนี้จังหวัดขอนแก่น ซึ่งเป็นสถานที่ตั้งของหมู่บ้านและเป็นเมืองที่มีความเจริญสูงสุดเมืองหนึ่งของภาคอีสานกลับมีคนไปทำงานเพียงร้อยละ 3.1 เท่านั้น (ตารางที่ 4.6) จังหวัดที่คนในหมู่บ้านนี้นิยมไปกันมากในภาคอีสานก็คือจังหวัดนครราชสีมา โดยไปทำงานสร้างถนน และคลองส่งน้ำโดยไปกันเป็นกลุ่มใหญ่ อีกแห่งหนึ่งที่มีไปทำงานกันมากคือจังหวัดสมุทรปราการ ซึ่งเป็นเมืองในเขตปริมณฑลของกรุงเทพและมีโรงงานอุตสาหกรรมอยู่มาก

ตารางที่ 4.6 สถานที่ที่ไปทำงานของผู้ไปทำงานต่างถิ่น

สถานที่	จำนวน	ร้อยละ
อยู่ในจังหวัดเดียวกัน	2	3.1
อยู่นอกจังหวัดในอีสาน	13	20.0
อยู่นอกอีสานแต่ไม่ใช่กรุงเทพ	14	21.5
อยู่ในกรุงเทพ	33	50.7
อยู่ในต่างประเทศ	3	4.7
รวม	65	100

สำหรับงานที่ไปทำนั้น นอกจากงานตัดอ้อยแล้วก็มิไปทำงานก่อสร้าง (ที่กรุงเทพและนครราชสีมา จันทบุรี) งานโรงงาน ซึ่งส่วนมากจะเป็นโรงงานขนาดเล็ก เช่น โรงอิฐบล็อก โรงทำขนมเค้ก โรงงานสกรีน โรงพิมพ์ โรงงานเย็บผ้า ช่างเชื่อม พนักงานรักษาความปลอดภัย พนักงานสนามกอล์ฟ ร้านเสริมสวย งานร้องเพลงในร้านอาหาร อาชีพอิสระที่พบมีเพียงรายเดียวคือการขับรถรับจ้าง (แท็กซี่)

ตารางที่ 4.7 ลักษณะงานและสถานที่ทำงานของผู้ที่ไปทำงานต่างถิ่น

ลักษณะงาน (จำนวนผู้อพยพไปทำงาน)	สถานที่ (จังหวัด)
เกษตรกรรม	
ตัดอ้อย (20)	ชัยนาท อุดรธานี
อุตสาหกรรมและก่อสร้าง	
<i>โรงงานขนาดเล็ก</i>	
โรงงานตัดเย็บเสื้อผ้า (2)	กรุงเทพ สมุทรปราการ
โรงงานทำอิฐ(1)	สงขลา
โรงงานทำขนมเค้ก(1)	กรุงเทพ
โรงงานเจียรไนพลอย(1)	กรุงเทพ
โรงพิมพ์ (1)	กรุงเทพ
โรงงานทำเบาะรถ(1)	กรุงเทพ
<i>โรงงานขนาดใหญ่</i>	
โรงงานอิเล็กทรอนิกส์(1)	กรุงเทพ
โรงงานทอผ้า(1)	กรุงเทพ
<i>ก่อสร้าง</i>	
ถนน (2)	กรุงเทพ
คลองชลประทาน(4)	นครราชสีมา
เขื่อน(2)	จันทบุรี
การค้าและบริการ	
ร้องเพลงในบาร์ (1)	ชัยภูมิ
ขับรถ (1)	สมุทรปราการ
พนักงานรักษาความปลอดภัย(1)	กรุงเทพ
แคดดี้ในสนามกอล์ฟ(1)	กรุงเทพ
ช่างทำผม(1)	กรุงเทพ
พนักงานขายของตามร้านค้า(2)	กรุงเทพ
อาชีพอิสระ	
ขับรถแท็กซี่ (1)	กรุงเทพ

จากการสำรวจผู้ที่เคยอพยพโยกย้ายไปทำงานต่างถิ่นไกลๆแล้วกลับคืนสู่หมู่บ้าน พบว่าคนเหล่านี้ส่วนใหญ่ (ร้อยละ 61.8) เมื่อกลับคืนสู่หมู่บ้านก็มักประกอบอาชีพทำนาทำไร่เหมือนเดิม มีเพียงร้อยละ 5.9 เท่านั้น ที่ได้นำเงินที่สะสมได้มาลงทุนประกอบอาชีพอิสระ เช่นเปิดร้านรับซ่อมมอเตอร์ไซด์ และร้านขายของชำในหมู่บ้าน ผู้ที่อพยพไปอย่างถาวรมีน้อยมาก ส่วนใหญ่เป็นผู้อพยพตามฤดูกาล (ตัดอ้อย รับจ้างทั่วไป เช่นทำงานก่อสร้างในฤดูแล้ง) และผู้อพยพแบบกึ่งถาวร ซึ่งมีระยะเวลาที่ออกไปทำงานนอกหมู่บ้านตั้งแต่ 1-10 ปี คนกลุ่มนี้มักกลับคืนสู่หมู่บ้าน

บ้านเมื่ออายุประมาณ 40-45 ปี เนื่องจากในวัยนี้ พวกเขามักไม่เป็นที่ต้องการของตลาดแรงงานในเมือง ซึ่งมี “กองทัพสำรองแรงงาน” วัยหนุ่มสาวจากชนบทอยู่อีกมากมาย

ตารางที่ 4.8 ลักษณะงานที่ทำที่บ้านของผู้ที่กลับมาจากการไปทำงานต่างถิ่น

งานที่ทำ	จำนวน	ร้อยละ
ทำนาทำไร่	21	61.8
รับจ้าง	8	23.5
อาชีพอิสระ	2	5.9
อื่น ๆ	3	8.8
รวม	34	100

ผู้อพยพโยกย้ายไปทำงานต่างถิ่นส่วนใหญ่ยังคงรักษาความสัมพันธ์กับหมู่บ้านและครอบครัวอยู่ตลอดเวลาที่ไปอยู่ต่างถิ่น เช่นมีการกลับมาเยี่ยมบ้านในช่วงเทศกาลสงกรานต์ รวมทั้งการส่งเงินกลับมาให้ที่บ้านด้วย ผู้ที่ไปทำงานต่างถิ่นเหล่านี้ มีทั้งชายที่แต่งงานแล้วแต่ไม่นำภรรยาและลูกไปด้วย มีทั้งสามีและภรรยาไปทำงานด้วยกันแต่ฝากลูกไว้กับญาติสนิทในหมู่บ้าน เช่นพ่อแม่ หรือพี่น้อง และมีทั้งผู้ที่เป็นโสดยังไม่ได้แต่งงาน คนสองกลุ่มแรกจะมีการส่งเงินกลับมาบ้านอย่างสม่ำเสมอมากกว่ากลุ่มหลังสุด ทั้งนี้เนื่องจากมีภาระรับผิดชอบต่อผู้พึ่งพิง(ภรรยา ลูกพ่อแม่)โดยตรง แต่กระนั้น ก็พบว่า ลูกที่เป็นโสด โดยเฉพาะอย่างยิ่งลูกสาว มักส่งเงินกลับมาให้พ่อแม่เช่นกัน ผู้ที่ไปทำงานต่างถิ่นส่วนใหญ่ ล้วนตระหนักดีว่าพวกเขาอาจไม่สามารถปักหลักอยู่ในเมืองได้ตลอดไป และสักวันหนึ่ง เมื่อหมดแรงทำงานหนัก เขาก็จะต้องคืนสู่หมู่บ้าน นี่เป็นสาเหตุหนึ่ง นอกเหนือจากสาเหตุแห่งความผูกพันและความรับผิดชอบ ที่สายสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกครอบครัวและชุมชนที่อยู่ในพื้นที่ที่อยู่ห่างไกลกัน ยังคงถูกรักษาไว้เป็นอย่างดี (ดูรายละเอียดเรื่องนี้เพิ่มเติมได้ในบทที่ 7)

บทที่ 5 บ้านโคกสูง

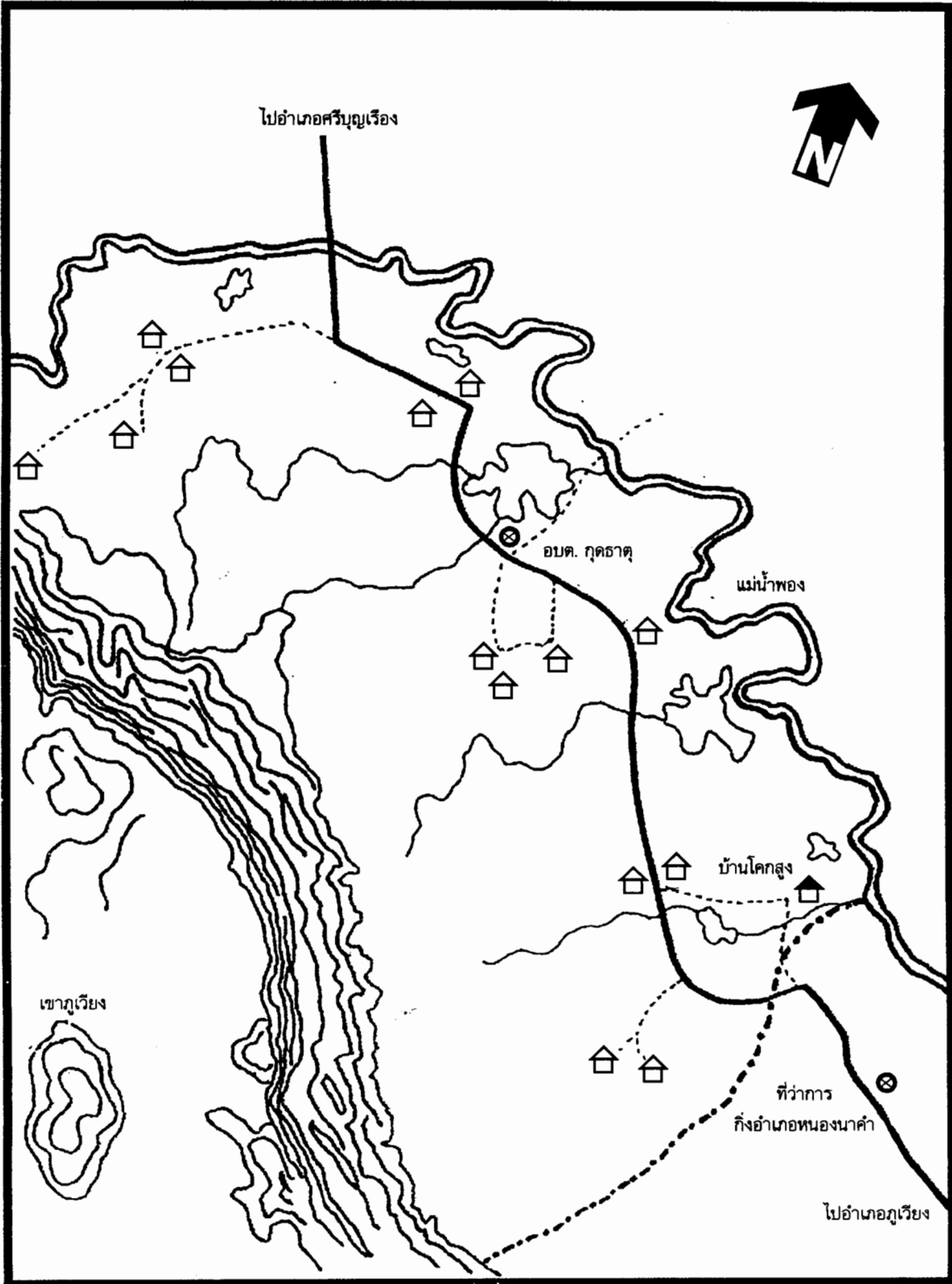
5.1 สถานภาพของบ้านโคกสูงในอีสานและในกลุ่มน้ำพอง

บ้านโคกสูง ตั้งอยู่ในเขตกิ่งอำเภอหนองนาคำ จังหวัดขอนแก่น อยู่ในเขตลุ่มน้ำพองตอนบน ใกล้กับเขาภูเวียงโดยอยู่ด้านนอกของหุบเขาภูเวียง¹ บ้านโคกสูงมีอายุประมาณ 80 ปี หากพิจารณาถึงความสัมพันธ์กับระบบทุนนิยมแล้ว อาจกล่าวได้ว่าบ้านโคกสูงก็คล้ายกับบ้านโนนกลาง คือ มีการติดต่อสัมพันธ์กับเมืองและตลาดค่อนข้างช้า เนื่องจากถนนที่เป็นเส้นทางสัมพันธ์ติดต่อกับเมืองคือถนนสายภูเวียง-หนองบัวลำภู ได้สร้างเสร็จเมื่อไม่นานมานี้เอง ชาวบ้านโคกสูง เป็นผู้ที่อพยพโยกย้ายมาจากดินแดนที่มีผู้คนตั้งหลักแหล่งหนาแน่นมาก่อน คือ ย้ายมาจากจังหวัดนครราชสีมา แต่เดิมบ้านโคกสูงอยู่ห่างไกลการคมนาคม การติดต่อกันมีน้อย เมื่อมีการสร้างถนนเสร็จแล้วในระยะต่อมา ได้มีการแยกตั้งกิ่งอำเภอใหม่ คือกิ่งอำเภอหนองนาคำ บ้านโคกสูง ก็กลายเป็นหมู่บ้านที่ได้รับความสนใจจากข้าราชการและนักพัฒนา มีการตั้งกลุ่มพัฒนาอาชีพขึ้นในหมู่บ้านหลายกลุ่ม รวมทั้งกลุ่มผู้เลี้ยงปลาในกระชัง ซึ่งเป็นกลุ่มที่มีผลงานดีเด่นทั้งในระดับภาคและระดับชาติ มีคนสนใจมาดูงานมากมาย แต่ขณะเดียวกัน การดำเนินงานของกลุ่มนี้ซึ่งเป็นการดำเนินธุรกิจการเกษตรในรูปกลุ่มก็ได้สร้างปัญหาและข้อขัดแย้งในชุมชนเป็นอย่างมาก รวมทั้งสร้างความแตกต่างทางฐานะเศรษฐกิจในชุมชนด้วย

5.2 การก่อตั้งบ้านโคกสูงและสภาพเศรษฐกิจ-สังคมในอดีต

บ้านโคกสูงมีอายุประมาณ 80 ปี ผู้ก่อตั้งบ้านโคกสูงเป็นผู้ที่อพยพมาจากจังหวัดนครราชสีมา ที่แสวงหาที่ทำกินใหม่เพราะที่อยู่เดิมประสบปัญหาความแห้งแล้ง สถานที่ตั้งบ้านโคกสูงเป็นที่ตั้งของชุมชนเดิมมาก่อน มีการขุดพบเศษโหล้วยขามอยู่ในดินเป็นจำนวนมาก แต่ยังไม่เคยมีการศึกษาว่าชุมชนเหล่านี้ตั้งมาตั้งแต่สมัยใด สภาพทำเลที่ตั้งของหมู่บ้านนั้นนับว่าอยู่ในบริเวณที่มีความอุดมสมบูรณ์ กล่าวคือ เป็นที่ราบเชิงเขา ริมแม่น้ำ ตำบลกุดธาตุ ซึ่งเป็นตำบลที่ตั้งของบ้านโคกสูง ตั้งอยู่บนที่ราบระหว่างเขาภูเวียงทางทิศตะวันตกและลำน้ำพองทางทิศตะวันออก เขาภูเวียงก็เป็นต้นกำเนิดของลำห้วยเล็กๆ ซึ่งไหลลงสู่ลำน้ำพอง เช่น ห้วยน้ำไหล ห้วยลำพันตา ห้วยสุริวง ณ ที่ๆ ห้วยนี้ไหลลงสู่ลำน้ำพองนี้เองที่เป็นที่ตั้งของบ้านโคกสูง

¹ เขาภูเวียงมีลักษณะเป็นวงล้อมรอบที่ราบ ซึ่งมีเนื้อที่ประมาณ 20 ตารางกิโลเมตร ในที่ราบในหุบเขานี้เป็นที่ตั้งของชุมชนชาวลาวเดิม ที่อพยพมาจากเวียงจันทน์ ภายหลังในปี.ศ. 2396 รัชกาลที่ 3 ได้โปรดเกล้าฯ ยกบ้านภูเวียงขึ้นเป็นเมืองภูเวียง (เดิม วิชาภยพจนกิจ, 2530)

ภาพที่ 5 : บ้านโคกสูงและตำบลกุดธาตุ

ในระยะแรกของการก่อตั้งบ้าน มีครอบครัวที่มาจากจังหวัดนครราชสีมา ซึ่งเป็นญาติพี่น้องกันมาตั้งบ้านเรือนอยู่เพียง 4-5 หลังคา ใน พ.ศ. 2488 หมู่บ้านแห่งนี้มีเพียง 12 หลังคา เรือน ต่อมาเมื่ออพยพเข้ามาเพิ่มเติมจากจังหวัดอุบลราชธานี ในระยะแรกๆ ของการตั้งบ้านเรือนแถบนี้ การทำมาหากินไม่ฝืดเคือง ชาวนาทำนาในฤดูฝนเพื่อการบริโภคและสามารถหาอาหารจากแหล่งธรรมชาติซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์ทั้งลำห้วยเล็กๆ และในลำน้ำพอง หนองน้ำและภูเขา ล้วนเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญ ป่าภูเวียงในทศวรรษ 2480 (1940) ยังมีความอุดมสมบูรณ์อยู่มาก ชาวบ้านสามารถไปจับสัตว์ป่ามากินได้ ในช่วงนี้ยังมีรายงานว่าเมื่อเสือจากป่าเข้ามากัดควายในหมู่บ้าน จนต้องมีการเฝ้าระวังควายกันเป็นอย่างดี²

ต่อมาในปีพ.ศ. 2492 ทางรถไฟให้สัมปทานตัดต้นไม้ในป่าบริเวณใกล้เคียงหมู่บ้านแก่บริษัททำไม้เอกชน มีการตัดโค่นต้นไม้ใหญ่และชักลากออกไป ชาวบ้านโคกสูงที่ให้สัมภาษณ์หลายรายบอกว่า เสียหายไม้มาก แต่ก็ไม่ได้ตัดค้ำเพราะถือว่าเป็นคำสั่งเจ้านายหรือราชการลงมา ในการตัดไม้ของบริษัทมีไม้บางส่วนล้มจมน้ำในบึงหรือในลำน้ำพอง บริษัทก็ไม่สนใจจะเอาไม้เหล่านั้น แต่ฝ่ายชาวบ้านอยากได้ไม้พอบริษัทถอนตัวออกไปแล้ว ก็พากันดำลงไปเลื่อยไม้เอาขึ้นมาสร้างบ้าน

การตัดไม้ใหญ่ออกจากป่า เป็นการเปิดโอกาสให้ชาวนาขยายที่ทำกินออกไปในเขตที่ไม่ถูกตัดออกไปแล้ว ชุมชนแถบนี้จึงเริ่มขยายตัวออก ประกอบกับการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ ในพ.ศ. 2508 ชาวนาจากบ้านนาฝาย ซึ่งถูกน้ำเขื่อนท่วม จึงขอเข้ามาอยู่ด้วยประมาณ 10 ครัวเรือน ซึ่งชาวบ้านโคกสูงก็ไม่ขัดข้องเพราะมีความคุ้นเคยกันอยู่และเข้าใจในความเดือดร้อน แต่ก่อนชาวบ้านนาฝายซึ่งอยู่ในที่ลุ่ม มักต้อนควายขึ้นมาหากินบนที่ราบสูงอันเป็นที่ตั้งของบ้านโคกสูงในน้ำหลากอยู่เป็นประจำ แต่การที่มีชาวนาจากบ้านนาฝายอพยพโยกย้ายเข้ามาอยู่ด้วยก็มีผลทำให้เกิดการบุกเบิกที่ดินเข้าไปในป่า ประกอบกับในระยะเวลาต่อมาไม่นาน ทางราชการได้มีนโยบายส่งเสริมให้ชาวอีสานปลูกพืชเศรษฐกิจคือปอ ก็ยิ่งทำให้ทรัพยากรป่าไม้ถูกทำลายลงอย่างรวดเร็ว และที่บ้านโคกสูงนี้ มีแหล่งน้ำธรรมชาติที่สามารถใช้เป็นที่แช่ปอได้อยู่มากมาย (ต่างจากบ้านโนนกลางที่กล่าวไว้ข้างต้น) จึงมีผู้สนใจปลูกปอกันมาก แต่อย่างไรก็ตาม เนื่องจากราคาปอในตลาดมีความผันผวนมาก ชาวนาส่วนหนึ่งที่หันมาปลูกปอก็เลิกปลูกไป จากข้อมูลในตารางที่ 5.1 จะเห็นได้ว่าในจังหวัดขอนแก่นและมหาสารคามมีการปลูกปอสูงสุดในราว พ.ศ. 2517 และลดลงอย่างมากใน พ.ศ. 2525 แต่มาใน พ.ศ. 2542 ปอแทบจะหมดความสำคัญลง ดังจะเห็นได้ว่าพื้นที่ปลูกปอในจังหวัดขอนแก่นและมหาสารคามมีน้อยกว่าร้อยละ 1 ของพื้นที่เพาะปลูกพืชหลักสามชนิดของอีสาน(ข้าว มัน และปอ)

การปลูกมันสำปะหลัง(*Manihot esculenta*) ในบ้านโคกสูง เริ่มมีการปลูกกันในราว พ.ศ. 2518 และมีการขยายพื้นที่ปลูกอย่างรวดเร็วหลังจากนั้น พื้นที่ปลูกปอเฉลี่ยต่อครัวเรือน

² สัมภาษณ์ นายทราย เกติพิศ อายุ 65 ปี วันที่ 28 กรกฎาคม 2544

ประมาณ 15 ไร่ และมีครอบครัวชาวนาที่หันมาปลูกปอเพื่อขายประมาณร้อยละ 60 ของครัวเรือนทั้งหมด

ตารางที่ 5.1 พื้นที่ปลูกข้าว ปอ และมันสำปะหลัง ในปี 2506, 2517, 2525 และ 2542
ในจังหวัดขอนแก่นและมหาสารคาม

จังหวัด	พืช	2506		2517		2525		2542	
		พื้นที่	%	พื้นที่	%	พื้นที่	%	พื้นที่	%
ขอนแก่น	ข้าว	1,621,939	95.4	2,019,129	74.9	1,649,012	72.2	1,975,135	87.3
	ปอ	77,431	4.6	589,069	21.9	191,293	8.3	13,035	0.6
	มัน	-	-	85,186	3.2	444,836	19.5	275,118	12.2
มหาสารคาม	ข้าว	1,281,947	91.5	562,270	62.1	1,547,105	85.0	1,725,062	93.1
	ปอ	118,759	8.5	318,072	35.1	77,078	4.2	2,877	0.2
	มัน	-	-	24,526	2.8	197,152	10.8	124,873	6.7

ที่มา : ข้อมูลของปี 2506, 2517, และ 2525 ได้มาจาก สุวิทย์ ธีระศาสตร์ (1986)

ข้อมูลของปี 2542 ได้มาจากสถิติการเกษตรของประเทศไทย ปีเพาะปลูก 2541/2542

5.3 สภาพทั่วไปของบ้านโคกสูงในปัจจุบัน

ปัจจุบัน บ้านโคกสูงมีครัวเรือนทั้งสิ้น 220 ครัวเรือน มีประชากร 1,079 คน เป็นชาย 553 คน เป็นหญิง 526 คน เดิมบ้านโคกสูงขึ้นกับอำเภอภูเวียง แต่ในปัจจุบันได้มีการตั้งกิ่งอำเภอขึ้นใหม่ คือกิ่งอำเภอหนองนาคำ บ้านโคกสูงก็ได้โอนไปขึ้นกับกิ่งอำเภอหนองนาคำ ปัจจุบันกิ่งอำเภอหนองนาคำเป็นอำเภอเล็กๆ เป็นที่ตั้งของหน่วยราชการเท่านั้น ยังไม่สามารถพัฒนาเป็นศูนย์กลางการติดต่อค้าขายได้ ดังนั้น ชาวโคกสูงจึงยังคงติดต่อค้าขายกับตลาดในอำเภอภูเวียงเป็นหลัก รวมทั้งนิยมส่งลูกหลานมาเรียนต่อในอำเภอภูเวียง และหากเจ็บป่วยก็มักมาที่โรงพยาบาลที่อำเภอภูเวียงด้วย

การตั้งบ้านเรือนที่บ้านโคกสูงตั้งแบบกระจุกตัวในพื้นที่ประมาณครึ่งตารางกิโลเมตร (ประมาณ 55 ไร่) รอบๆ หมู่บ้านเป็นพื้นที่ทำการเกษตรกรรมมีขนาดพื้นที่รวม 2,357 ไร่ หักภูเขาสารณะสำหรับการเลี้ยงสัตว์ 357 ไร่และที่ปลูกป่าชุมชน 30 ไร่ เป็นที่ที่มีเอกสารครอบครองสิทธิ์ที่สมบูรณ์คือเป็นที่ที่มีโฉนด 2,200 ไร่ และมี นส.3 และ นส.3 ก 100 ไร่ ที่เหลืออีก 57 ไร่ เป็นที่ที่มีหลักฐานคือ ภบท.5 บ้านโคกสูงมีที่ทำเลเลี้ยงสัตว์ 1 แห่ง มีขนาด 180 ไร่ ในด้านบริการสาธารณะอื่นๆ นั้น บ้านโคกสูงมีโรงเรียน 1 โรง สอนตั้งแต่ชั้นประถมศึกษาปีที่ 1-6 มีวัด 1 แห่ง ชาวบ้านทุกครัวเรือนมีไฟฟ้าใช้และมีระบบประปาหมู่บ้านให้บริการทุกครัวเรือน นอกจากนี้มีบริการโทรศัพท์สาธารณะผ่านระบบจานรับสัญญาณดาวเทียม 1 แห่ง ตั้งอยู่ติดกับบ้านผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งสามารถใช้บริการทางไกลทั้งในประเทศและต่างประเทศได้ มีโรงสี จำนวน 3 โรง (ขนาด 20-50 แรงม้า 2 โรง, ต่ำกว่า 20 แรงม้า 1 โรง)

ชาวบ้านโคกสูงส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนา ครัวเรือนร้อยละ 91.3 ทำนา โดยร้อยละ 85.4 ของผู้ที่ทำนาทำเฉพาะนาปี ร้อยละ 13 ทำทั้งนาปีและนาปรัง และร้อยละ 1.6 ทำเฉพาะนาปรังอย่างเดียว ทั้งนี้มีครัวเรือนร้อยละ 57.1 ที่มีพื้นที่นาอยู่ในเขตชลประทาน ชลประทานดังกล่าวเป็นชลประทานจากระบบสูบน้ำด้วยไฟฟ้า โดยสูบน้ำจากลำน้ำพองขึ้นมาใช้ในการชลประทาน น้ำชลประทานจึงมักใช้เพื่อการทำนาปี ในปีที่ฝนแล้งหรือมาล่าช้า ส่วนในฤดูแล้งน้ำลดระดับลง การสูบน้ำขึ้นมาใช้ทำนาปรังจะไม่คุ้มค่าต่อการลงทุน ดังนั้นจะเห็นได้ว่า สัดส่วนของผู้ทำนาปรังมีน้อยเมื่อเทียบกับพื้นที่ที่อยู่ในเขตชลประทานทั่วไป สำหรับข้าวที่ปลูกนั้น นิยมปลูกข้าวเหนียวมากกว่าข้าวเจ้าทั้งนาปีและนาปรัง ซึ่งการปลูกข้าวเหนียวนาปรังโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อใช้ในการบริโภคเป็นหลักนี้ จะแตกต่างไปจากพื้นที่ที่มีระบบการชลประทานที่สมบูรณ์ ในตอนล่างของเขื่อน (เช่นบ้านหนองเดิม) ซึ่งมักปลูกข้าวเจ้าในนาปรังเพื่อขาย

การถือครองที่ดิน

ชาวบ้านโคกสูงส่วนใหญ่ (ร้อยละ 73.4) เป็นเจ้าของที่ดินและทำกินในที่ดินของตนเอง ผู้ที่เป็นแรงงานรับจ้างไร้ที่ดินในหมู่บ้านมีเพียงร้อยละ 3.2 (4 รายจาก 124 รายที่เป็นกลุ่มตัวอย่าง) หากนับรวมครัวเรือนที่เช่าที่ดินทั้งหมดเข้าด้วยกัน ก็จะประมาณได้ว่าผู้ที่ไม่มียี่ดินทำกินเป็นของตนเองจะมีประมาณร้อยละ 7.2 (9 ครัวเรือน) ซึ่งนับเป็นส่วนที่น้อย จากตารางที่ 5.2 จะเห็นได้ว่ามีครัวเรือนส่วนหนึ่ง คือร้อยละ 4.8 ที่ให้เช่าที่ดินของตนเองทั้งหมด แต่จากการศึกษาในรายละเอียดของครัวเรือนเหล่านี้ พบว่าผู้ให้เช่าที่ดินมิใช่ขายทุนที่ดิน แต่เป็นครัวเรือนที่ประกอบไปด้วยผู้สูงอายุและเด็กเล็ก เนื่องจากสมาชิกในวัยแรงงานได้อพยพโยกย้ายไปทำงานต่างถิ่นหรือไปศึกษา ครอบครัวผู้สูงอายุเหล่านี้ได้ใช้วิธีการให้เช่าที่ดินออกไปโดยคิดค่าเช่าแบบแบ่งผลผลิต ซึ่งเป็นวิธีที่ง่ายต่อการจัดการที่สุด และง่ายกว่าการจ้างแรงงานมาทำการผลิต

ตารางที่ 5.2 การถือครองที่ดินเพื่อเกษตรกรรม บ้านโคกสูง

ลักษณะการถือครองที่ดิน	จำนวนครัวเรือน	ร้อยละ
เพาะปลูกในที่ดินของตนเอง	91	73.4
เช่าที่ดินบางส่วน	15	12.1
เช่าที่ดินทั้งหมด	5	4.0
ให้เช่าที่ดินบางส่วน	3	2.4
ให้เช่าที่ดินทั้งหมด	6	4.8
แรงงานรับจ้างไร้ที่ดิน	4	3.2
รวม	124	100

ตารางที่ 5.3 แสดงการกระจายของขนาดพื้นที่ถือครองที่ดินเพื่อการเกษตรกรรมบ้านโคกสูง จากตารางนี้ จำนวนผู้ไม่มีที่ดินทำกินเลยมีอยู่รวมทั้งสิ้น 11 ครัวเรือน (ร้อยละ 8.9).³ ครัวเรือนจำนวน 19 ครัวเรือน (ร้อยละ 15.3) มีที่ดินทำกินขนาดเล็กคือขนาด 1-5 ไร่ และ ครัวเรือนจำนวน 22 ครัวเรือน (ร้อยละ 17.5) มีที่ดินทำกินขนาด 6-10 ไร่ ซึ่งที่ดินขนาดนี้ถือว่าไม่เพียงพอที่จะทำให้ครัวเรือนโดยทั่วไปดำรงชีวิตอยู่ได้ และจำเป็นต้องมีการแสวงหาวิธีการเลี้ยงชีพอย่างอื่นมาเสริมอาชีพเกษตรกรรม ซึ่งส่วนใหญ่ก็คือการรับจ้างในท้องถิ่นหรือการอพยพโยกย้ายไปรับจ้างต่างถิ่น จากตารางจะเห็นว่าผู้ที่มีที่ดินทำกินขนาด 11-30 ไร่คิดเป็นร้อยละ 58.1 และที่มีขนาด 31 ไร่ขึ้นไปมีอยู่เป็นส่วนน้อย คือร้อยละ 12.9 ทั้งนี้ ในหมู่บ้านนี้ ผู้ที่มีที่ดินมากที่สุดมีที่ดินจำนวน 74 ไร่

ตารางที่ 5.3 ขนาดพื้นที่ถือครองเพื่อการเกษตรกรรม บ้านโคกสูง

ขนาดพื้นที่ถือครอง	จำนวนครัวเรือน	ร้อยละ
0	11	8.9
1-5	19	15.3
6-10	22	17.7
11-30	56	45.2
31 ไร่ขึ้นไป	16	12.9
รวม	113	100

X = 18.1   min = 0.25   max = 74   sd = 15.26

นอกจากการทำนาปลูกข้าว ครัวเรือนบ้านโคกสูงจำนวนหนึ่งคือร้อยละ 14.3 มีการปลูกพืชไร่ในฤดูแล้ง คือ ปลูกมันสำปะหลัง และอ้อย นอกจากนี้ก็มีการเลี้ยงสัตว์ เช่น วัว ควาย หมู เป็ด ไก่ และมีการทำประมง โดยส่วนใหญ่จะทำการประมงในลำน้ำพอง และในหนองน้ำของหมู่บ้าน เป็นการประมงเพื่อการบริโภคเป็นหลัก ยกเว้นครัวเรือนประมาณ 12 ครัวเรือน ซึ่งมีการรวมกลุ่มกันเป็นกลุ่มประมงบ้านโคก ทำการเลี้ยงปลานิลในกระชัง ถือว่าเป็นการก่อกำเนิดของผู้ประกอบการอิสระด้านการเกษตร และเป็นกิจการที่ก่อให้เกิดความขัดแย้งในหมู่บ้านอย่างรุนแรง ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่ไม่ได้เกิดขึ้นทั่วไปในหมู่บ้านในภาคอีสาน ที่มักจะเน้นประนีประนอมกันในหมู่บ้านมากกว่าจะแสดงความขัดแย้ง ดังนั้น ผู้วิจัยจะขอล่าวรายละเอียดเพื่อเป็นการสร้างความเข้าใจในเรื่องพัฒนาการของความแตกต่างด้านอาชีพของหมู่บ้านนี้ต่อไป

³ การที่จำนวนผู้ไม่มีที่ดินทำกินในตารางที่ 5.2 และ 5.3 ไม่เท่ากัน มีสาเหตุมาจากการที่ครัวเรือนที่ตอบแบบสอบถามบางรายที่ทำกินในที่ดินของพ่อแม่และกำลังรอรับมรดกที่ดิน ได้ระบุขนาดพื้นที่ถือครองว่าเท่ากับศูนย์ แต่ได้ตอบคำถามเกี่ยวกับลักษณะการถือครองที่ดินว่าอยู่ในกลุ่ม “ทำกินในที่ดินของตนเองหรือที่ดินของพ่อแม่ โดยไม่ต้องเช่าที่” ซึ่งจัดว่าเป็นผู้ที่มีที่ดิน

5.4 การก่อกำเนิดของกลุ่มผู้ประกอบการอิสระและความขัดแย้งในชุมชน

ดังได้กล่าวไว้ในตอนต้น บ้านโคกสูงตั้งอยู่ในบริเวณที่ลำห้วยเล็กๆ ซึ่งมีต้นกำเนิดที่เทือกเขาภูเวียงไหลลงสู่ลำน้ำพอง ในอดีต ชาวบ้านโคกสูงได้ร่วมกันสร้างทำนบกั้นลำห้วยนี้ ทำให้สามารถเก็บน้ำเหนือทำนบเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่ และมีน้ำอุดมสมบูรณ์ตลอดปี เรียกชื่อว่า หนองทุมทาม ลักษณะของหนองทุมทาม จะเป็นหนองน้ำตื้นๆ เพียงประมาณ 1 เมตร มีพืชน้ำหลากหลายชนิดขึ้นอยู่ทั่วไป รวมทั้งมีสัตว์น้ำ เช่น ปลา ปู หอยชุกชุม ทั้งพืชและสัตว์น้ำเหล่านี้เป็นแหล่งอาหารที่สำคัญของชาวบ้านโคกสูง ต่อมาทางราชการได้มีโครงการพัฒนาหนองน้ำธรรมชาติแห่งนี้ และได้ทำการขุดลอกหนองน้ำ จนมีความลึกประมาณ 4 เมตร ทำให้ลักษณะทางนิเวศของหนองน้ำนี้เปลี่ยนไป คือ พืชที่ขึ้นในน้ำตื้นไม่สามารถเติบโตได้ รวมทั้งสัตว์น้ำธรรมชาติที่เคยมีชุกชุมก็ลดจำนวนลงไปด้วย นอกจากนี้ลักษณะการทำประมงก็ต้องเปลี่ยนไปด้วย จากที่เคยใช้เครื่องมือจับปลาน้ำตื้นง่าย ๆ ก็ต้องเปลี่ยนมาใช้เรือและใช้อุปกรณ์จับปลาที่ใช้ในน้ำลึก

ในพ.ศ. 2541 กรมประมงได้งบประมาณจากโครงการอีสานเขียวมาพัฒนาอาชีพประมง จึงได้ริเริ่มจัดทำโครงการเลี้ยงปลาในกระชังขึ้น โครงการอีสานเขียวมีพื้นที่เป้าหมายในภาคอีสาน โดยจัดทำโครงการในลักษณะใกล้เคียงกันใน 3 พื้นที่ คือที่จังหวัดอุดรธานี 1 โครงการ และที่จังหวัดขอนแก่น 2 โครงการ ที่จังหวัดขอนแก่นจัดทำโครงการที่ตำบลพระลับแห่งหนึ่ง และอีกแห่งหนึ่งจัดทำขึ้นที่หนองทุมทามของบ้านโคกสูง การดำเนินงานใน 3 พื้นที่ มีที่บ้านโคกสูงแห่งเดียวที่ประสบความสำเร็จ โครงการเลี้ยงปลาในกระชังที่จังหวัดอุดรธานีล้มไปในปีแรก ส่วนที่ตำบลพระลับ กลายเป็นกิจการที่ถูกรอบงำโดยบริษัทอาหารสัตว์ใหญ่คือบริษัทเจริญโภคภัณฑ์ ดังนั้น กิจการเลี้ยงปลาในกระชังที่บ้านโคกสูง จึงเป็นกิจการที่เป็นหน้าเป็นตาของสำนักงานประมงจังหวัดขอนแก่น มีบุคลากรในระดับสูงจากกรมประมงมาเยี่ยมเยียนเป็นประจำ

สำหรับงานวิจัยนี้ ประเด็นที่น่าสนใจของพัฒนาการของกลุ่มประมง คือ ประเด็นเกี่ยวกับการก่อกำเนิดของกลุ่มผู้ประกอบการเลี้ยงปลาเพื่อการค้าและความสัมพันธ์ของคนกลุ่มนี้กับชาวบ้านส่วนอื่นๆ การปะทะกันระหว่างแนวคิดของผู้ประกอบการทุนนิยมกับชาวนา ความขัดแย้งเรื่องผลประโยชน์ และการจัดการกับความขัดแย้งซึ่งเป็นช่วงผ่านที่สำคัญของสังคมชาวนา เมื่อปะทะเข้ากับการแทรกแซงของทุนนิยมซึ่งมีกลไกรัฐสนับสนุน

โครงการจัดตั้งกลุ่มผู้เลี้ยงปลาในกระชังบ้านโคกสูงได้เริ่มขึ้นในเดือนกันยายน พ.ศ. 2541 กรมประมงได้ชี้แจงโครงการในหมู่บ้านและเปิดรับสมาชิก โดยทางกรมประมงจะให้การสนับสนุนวัสดุอุปกรณ์จัดทำกระชัง อุปกรณ์สร้างโรงเรือน พันธุ์ปลา และอาหารปลาในวงเงิน 1,200,000 บาท โดยทางหมู่บ้านตกลงให้กลุ่มใช้หนองทุมทามของหมู่บ้านในการเลี้ยงปลา และสมาชิกกลุ่มออกแรงในการสร้างโรงเรือนและสร้างกระชัง โดยกลุ่มตกลงที่จะจ่ายเงินคืนแก่กรมประมงร้อยละ 50 ของเงินลงทุนคือประมาณ 600,000 บาท หลังจากชี้แจงโครงการมีชาวบ้าน

สมัครเข้าร่วมโครงการ 40 คน และประมาณ 1 อาทิตย์ต่อมาสมัครเพิ่มอีก 8 คน แต่พอเริ่มปฏิบัติงานจริงปรากฏว่าเหลือชาวบ้านที่เข้าร่วมโครงการเพียง 14 คน (ต่อมาลาออก 2 คน เหลือ 12 คน) สาเหตุที่คนส่วนใหญ่ถอนตัวออกเพราะคิดว่าการเลี้ยงปลาไม่น่าจะมีกำไร ขนาดปลาที่จับจากแม่น้ำซึ่งเป็นที่นิยมในการบริโภคมากกว่าปลาเลี้ยง ยังไม่ค่อยมีตลาดมารับซื้อ นอกจากนี้กลุ่มเลี้ยงปลา ยังเรียกร้องให้สมาชิกร่วมออกแรงในการสร้างกระชังและโรงเรือนซึ่งเป็นงานหนัก โดยไม่รู้ว่าจะผลตอบแทนจะคุ้มค่าหรือไม่ สมาชิกส่วนใหญ่จึงถอนตัวออก

การดำเนินงานของสมาชิกที่เหลืออยู่ 12 คน เป็นไปด้วยความยากลำบาก เนื่องจากไม่เคยมีประสบการณ์ในการเลี้ยงปลาในกระชังมาก่อน กรมประมงให้การอบรมเลี้ยงปลา 1 อาทิตย์ และจัดที่ปรึกษาประจำกลุ่ม 1 คน แต่ที่ปรึกษาก็ไม่มีประสบการณ์เช่นกัน มีแต่ความรู้ทางวิชาการจากในตำรา จึงเป็นการทำไปเรียนไปเหมือนกับชาวบ้าน การเลี้ยงปลาครั้งแรก ปลอ่ยปลาจำนวน 120,000 ตัว ลงในกระชังขนาด 5x5x3 เมตร จำนวน 40 กระชัง กระชังละ 3,000 ตัว (ซึ่งเป็นจำนวนที่มากเกินไปต่อกระชัง) กรมประมงให้อาหารปลามาจำนวน 1,647 กระสอบ (เป็นจำนวนที่มากเกินไปและเป็นอาหารปลาที่ไม่ได้มาตรฐานคือมีโปรตีนต่ำ) การเลี้ยงประสบปัญหามากมาย เช่น ปลาโตช้า ปลาเป็นโรค ปลาตาย รวมทั้งปัญหาความขัดแย้งในหมู่สมาชิกทั้ง 12 คน แต่อย่างไรก็ตาม ในเวลาประมาณ 3 เดือน ปลาที่โตพอที่จะจับขายได้

การหาตลาดปลาไม่ใช่เป็นเรื่องง่าย สมาชิกส่วนหนึ่งต้องเดินทางไปที่บางแสนสอง อ.อุบลรัตน์ ซึ่งเป็นสถานที่ท่องเที่ยวของจังหวัดขอนแก่น จึงมีร้านขายอาหารมากมาย รวมทั้งไปที่ตลาดในจังหวัดขอนแก่นเพื่อหาพ่อค้าปลาที่จะมารับซื้อ ตอนแรก ไม่มีพ่อค้าปลาสนใจ แต่ปรากฏว่าพอมีพ่อค้ารายหนึ่งเข้ามาซื้อปลา ในวันรุ่งขึ้นก็มีพ่อค้าปลาอีก 2 รายตามมาซื้อทันที แต่กระนั้นการขายปลารุ่นแรกก็ใช้เวลาถึง 6 เดือนกว่าจะขายหมด ส่วนหนึ่งเป็นเพราะเป็นการเปิดตลาดใหม่ และอีกส่วนหนึ่ง เป็นเพราะปลาที่เลี้ยงบางส่วนโตช้า เพราะชาวบ้านยังขาดทักษะความชำนาญในการเลี้ยง (การเลี้ยงปลานิลในกระชัง ปกติจะใช้เวลาเลี้ยง 3 เดือน ปลาจึงจะโตได้ขนาดที่จะขาย) เมื่อขายปลาหมดรุ่น กลุ่มได้เงินทั้งสิ้น 900,000 บาท ทางกรมประมงได้แจ้งให้กลุ่มทราบว่า กลุ่มไม่ต้องส่งคืนเงินจำนวน 600,000 บาท โดยกรมฯอนุญาตให้กลุ่มเก็บเงินทั้งหมดไว้ทำทุนต่อไปได้ ดังนั้นเงินจากการขายปลาทั้งหมดรวม 900,000 บาทจึงถือเป็นกำไรของกลุ่ม กลุ่มได้ประชุมกัน และตกลงให้แบ่งเงินจำนวนนี้ออกเป็นสองส่วน ส่วนแรกจำนวน 470,000 บาทนำมาตั้งเป็นกองทุนสำรองสำหรับการลงทุนต่อไป ส่วนอีก 430,000 บาท นำมาแบ่งปันกันในหมู่สมาชิก จำนวน 12 คน สมาชิกแต่ละคนจึงได้เงินคนละประมาณ 35,000 บาท ซึ่งนับเป็นรายได้ที่ดีมากในสายตาของชาวบ้าน

ชาวบ้านส่วนใหญ่เริ่มรู้สึกว่า กลุ่มผู้เลี้ยงปลาได้ใช้ทรัพยากรส่วนรวมคือหนองน้ำของหมู่บ้านในการเลี้ยงปลา และได้เงินจากงบประมาณของทางราชการเพื่อการพัฒนาชุมชนโดยรวม มาสร้างผลกำไรจำนวนมากและแบ่งปันกันในกลุ่มคนจำนวนน้อยนิด ซึ่งเป็นเรื่องที่ไม่ยุติธรรมสำหรับคนส่วนใหญ่ จึงเรียกร้องให้กลุ่มเปิดรับสมาชิกใหม่ แต่ทางกลุ่มกลับตั้งกฎว่า ผู้ที่จะเข้ามาเป็นสมาชิกจะต้องเสียเงินค่าหุ้น 20,000 บาท โดยให้เหตุผลว่ากลุ่มจะดำเนินงานจนสร้างผล

สมัครเข้าร่วมโครงการ 40 คน และประมาณ 1 อาทิตย์ต่อมาสมัครเพิ่มอีก 8 คน แต่พอเริ่มปฏิบัติงานจริงปรากฏว่าเหลือชาวบ้านที่เข้าร่วมโครงการเพียง 14 คน (ต่อมาลาออก 2 คน เหลือ 12 คน) สาเหตุที่คนส่วนใหญ่ถอนตัวออกเพราะคิดว่าการเลี้ยงปลาไม่น่าจะมีกำไร ขนาดปลาที่จับจากแม่น้ำซึ่งเป็นที่นิยมในการบริโภคมากกว่าปลาเลี้ยง ยังไม่ค่อยมีตลาดมารับซื้อ นอกจากนี้กลุ่มเลี้ยงปลา ยังเรียกร้องให้สมาชิกร่วมออกแรงในการสร้างกระชังและโรงเรือนซึ่งเป็นงานหนัก โดยไม่รู้ว่าจะผลตอบแทนจะคุ้มค่าหรือไม่ สมาชิกส่วนใหญ่จึงถอนตัวออก

การดำเนินงานของสมาชิกที่เหลืออยู่ 12 คน เป็นไปด้วยความยากลำบาก เนื่องจากไม่เคยมีประสบการณ์ในการเลี้ยงปลาในกระชังมาก่อน กรมประมงให้การอบรมเลี้ยงปลา 1 อาทิตย์ และจัดที่ปรึกษาประจำกลุ่ม 1 คน แต่ที่ปรึกษาก็ไม่มีประสบการณ์เช่นกัน มีแต่ความรู้ทางวิชาการจากในตำรา จึงเป็นการทำไปเรียนไปเหมือนกับชาวบ้าน การเลี้ยงปลาครั้งแรก ปล่อยปลาจำนวน 120,000 ตัว ลงในกระชังขนาด 5x5x3 เมตร จำนวน 40 กระชัง กระชังละ 3,000 ตัว (ซึ่งเป็นจำนวนที่มากเกินไปต่อกระชัง) กรมประมงให้อาหารปลามาจำนวน 1,647 กระสอบ (เป็นจำนวนที่มากเกินไปและเป็นอาหารปลาที่ไม่ได้มาตรฐานคือมีโปรตีนต่ำ) การเลี้ยงประสบปัญหามากมาย เช่น ปลาโตช้า ปลาเป็นโรค ปลาตาย รวมทั้งปัญหาความขัดแย้งในหมู่สมาชิกทั้ง 12 คน แต่อย่างไรก็ตาม ในเวลาประมาณ 3 เดือน ปลาก็โตพอที่จะจับขายได้

การหาตลาดปลาไม่ใช่เป็นเรื่องง่าย สมาชิกส่วนหนึ่งต้องเดินทางไปที่บางแสนสอง อ.อุบลรัตน์ ซึ่งเป็นสถานที่ท่องเที่ยวของจังหวัดขอนแก่น จึงมีร้านขายอาหารมากมาย รวมทั้งไปที่ตลาดในจังหวัดขอนแก่นเพื่อหาพ่อค้าปลาที่จะมารับซื้อ ตอนแรก ไม่มีพ่อค้าปลาสนใจ แต่ปรากฏว่าพอมีพ่อค้ารายหนึ่งเข้ามาซื้อปลา ในวันรุ่งขึ้นก็มีพ่อค้าปลาอีก 2 รายตามมาซื้อทันที แต่กระนั้นการขายปลารุ่นแรกก็ใช้เวลาถึง 6 เดือนกว่าจะขายหมด ส่วนหนึ่งเป็นเพราะเป็นการเปิดตลาดใหม่ และอีกส่วนหนึ่ง เป็นเพราะปลาที่เลี้ยงบางส่วนโตช้า เพราะชาวบ้านยังขาดทักษะความชำนาญในการเลี้ยง (การเลี้ยงปลานิลในกระชัง ปกติจะใช้เวลาเลี้ยง 3 เดือน ปลาจึงจะโตได้ขนาดที่จะขาย) เมื่อขายปลาหมดรุ่น กลุ่มได้เงินทั้งสิ้น 900,000 บาท ทางกรมประมงได้แจ้งให้กลุ่มทราบว่า กลุ่มไม่ต้องส่งคืนเงินจำนวน 600,000 บาท โดยกรมอนุญาตให้กลุ่มเก็บเงินทั้งหมดไว้ทำทุนต่อไปได้ ดังนั้นเงินจากการขายปลาทั้งหมดรวม 900,000 บาทจึงถือเป็นกำไรของกลุ่ม กลุ่มได้ประชุมกัน และตกลงให้แบ่งเงินจำนวนนี้ออกเป็นสองส่วน ส่วนแรกจำนวน 470,000 บาทนำมาตั้งเป็นกองทุนสำรองสำหรับการลงทุนต่อไป ส่วนอีก 430,000 บาท นำมาแบ่งปันกันในหมู่สมาชิก จำนวน 12 คน สมาชิกแต่ละคนจึงได้เงินคนละประมาณ 35,000 คน ซึ่งนับเป็นรายได้ที่ดีมากในสายตาของชาวบ้าน

ชาวบ้านส่วนใหญ่เริ่มรู้สึกว่าการเลี้ยงปลาได้ใช้ทรัพยากรส่วนรวมคือหนองน้ำของหมู่บ้านในการเลี้ยงปลา และได้เงินจากงบประมาณของทางราชการเพื่อการพัฒนาชุมชนโดยรวมมาสร้างผลกำไรจำนวนมากและแบ่งปันกันในกลุ่มคนจำนวนน้อยนิด ซึ่งเป็นเรื่องที่ไม่ยุติธรรมสำหรับคนส่วนใหญ่ จึงเรียกร้องให้กลุ่มเปิดรับสมาชิกใหม่ แต่ทางกลุ่มกลับตั้งกฎว่า ผู้ที่จะเข้ามาเป็นสมาชิกจะต้องเสียเงินค่าหุ้น 20,000 บาท โดยให้เหตุผลว่ากว่ากลุ่มจะดำเนินงานจนสร้างผล

ถ้าไรโตขนาดนี้ สมาชิกรุ่นแรกต้องเหน็ดเหนื่อยกันมามาก จะให้ใครมา “ซุบมือเปิบ” ไม่ได้ ทำให้ชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่พอใจ รวมทั้งผู้ใหญ่บ้านด้วย

สมาชิกกลุ่มเลี้ยงปลาส่วนหนึ่งนั้นอาจถือได้ว่าเป็นชนชั้นนำในหมู่บ้าน ประธานกลุ่มเป็นผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน กรรมการกลุ่ม 2 คน เป็นสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล และยังมีกรรมการกลุ่มคนหนึ่งซึ่งไม่ได้มีตำแหน่งใดๆ แต่อาจถือได้ว่าเป็นผู้นำที่ไม่เป็นทางการของกลุ่ม บุคคลผู้นี้เป็นหลานของผู้ใหญ่บ้าน เป็นคนที่ได้รับการศึกษาสูงกว่าชาวบ้านทั่วไปในรุ่นราวคราวเดียวกัน คือจบชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น จากนั้นก็ได้ไปทำงานก่อสร้างที่กรุงเทพฯ จนได้ตำแหน่งเป็นผู้ควบคุมงานก่อสร้าง เราจะเรียกชื่อสมมุติเขาว่า “ประทีป” ประทีปเป็นกำลังสำคัญของกลุ่ม เขามีอายุประมาณ 46 ปี เขามักอาสาไปเข้ารับการอบรมที่กรมประมงจัดขึ้น และมีความละเอียดในการศึกษาพฤติกรรมของปลาในด้านการกินอาหาร การเจ็บป่วยและการรักษา ทำให้สามารถพัฒนาความรู้และทักษะในการเลี้ยงปลาได้ดีกว่าสมาชิกคนอื่นๆ จนแม้บุคลากรของกรมประมงยังต้องการขอความรู้จากเขาในบางเรื่อง ความที่ได้รับการศึกษาสูงกว่าคนอื่นและมีประสบการณ์ที่ยาวนานในเมือง เขาจึงมักได้รับการขอร้องจากผู้ใหญ่บ้านซึ่งเป็นลุงให้ช่วยงานด้านเอกสารต่างๆ เช่น การจัดทำโครงการ การสำรวจข้อมูลของชุมชน เป็นต้น และเขามีความภาคภูมิใจในตนเองพอสมควร ประทีปเป็นผู้ที่ยืนยันอย่างหนักแน่นในกลุ่มว่ากลุ่มจะต้องรักษาผลประโยชน์ของกลุ่มไม่ให้ผู้ที่ไม่ได้ทำงานมาฉกฉวยผลประโยชน์ของกลุ่ม และเขาก็พร้อมที่จะเผชิญหน้ากับสมาชิกในหมู่บ้านและผู้ที่เป็นลุงของเขา ประทีปนี้เองเป็นผู้เสนอให้ตั้งค่าหุ้นจำนวน 20,000 บาท สำหรับผู้ที่ จะเข้ามาเป็นสมาชิกกลุ่ม

เพื่อใช้พลังของหมู่บ้านเข้ามาจัดการกับปัญหาของกลุ่มประมง ผู้ใหญ่บ้านจึงนัดประชุมหมู่บ้านในวันที่ 5 มกราคม 2543 หนึ่งวันก่อนวันประชุม ประธานกลุ่มซึ่งเป็นผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านเดินทางลงกรุงเทพฯ ไปเยี่ยมลูกสาว จริงๆ แล้วคือเพื่อหลีกเลี่ยงความขัดแย้ง เพราะรู้ว่าประทีปจะไม่ยอมตามข้อเรียกร้องของชาวบ้านในที่ประชุม ชาวบ้านได้เรียกร้อง 3 ประการต่อกลุ่มคือ หนึ่ง ให้กลุ่มจ่ายค่าเช่าหนองน้ำเป็นเงินปีละ 20,000 บาท สองถ้าชุมชนเดือดร้อนต้องการเงินในกิจการส่วนร่วมให้กลุ่มสนับสนุน และสามหากทำข้อหนึ่งและข้อสองไม่ได้ก็ให้กลุ่มยกเลิกโครงการเลี้ยงปลาเสีย ประทีปยืนกรานไม่ยอมตามข้อเรียกร้อง บอกว่าจะไปเจรจากับ อ.บ.ต. เรื่องค่าเช่า (สมาชิกกลุ่มเลี้ยงปลา 2 คน เป็นสมาชิก อ.บ.ต.) และอ้างว่าโครงการนี้เป็นโครงการที่ทางราชการเอาเข้ามา และได้ผ่านความเห็นชอบจากผู้ใหญ่บ้านและที่ประชุมชาวบ้านแล้ว ผู้ใหญ่บ้านชู้ว่าจะพาชาวบ้านเดินขบวนไปร้องเรียนการจัดทำโครงการที่ไม่ยุติธรรมที่กรุงเทพฯ ประทีป ก็ทำให้เตรียมข่าวสารไปได้เลย และอ้างว่าเป็นโครงการหลวง ผู้ใหญ่บ้าน⁴ ได้ยืนก็ถึงกับนั่งลงและอึ้งไป ในที่สุดก็มีข้อสรุปให้กลุ่มจ่ายค่าเช่าหนองน้ำในอัตราปีละ 10,000 บาท และให้สนับสนุนเงินทุน

⁴ ผู้ใหญ่บ้านคนนี้เป็นคนใหม่แล้ว ได้มีการเลือกตั้งผู้ใหญ่บ้านคนใหม่ ผู้ใหญ่บ้านคนใหม่ได้เข้าร่วมในกลุ่มเพาะพันธุ์ปลา ซึ่งเป็นกลุ่มที่ตั้งขึ้นใหม่โดยกรมประมง

ในกิจการต่าง ๆ ของชุมชน ตามแต่จะขอมมาและกำลังศรัทธา แต่กว่าจะหาข้อสรุปได้ก็มีการทะเลาะ
คำทอและชู้อาฆาตในระหว่างการประชุม

ปัจจุบัน กลุ่มผู้เลี้ยงปลาได้ดำเนินกิจการต่อเนื่องมาจนครบ 3 ปี เมื่อวันที่ 29 กันยายน
2544 โดยเฉลี่ยกลุ่มผู้มีกำไรประมาณปีละ 1,080,000 บาท โดยจ่ายเป็นเงินปันผลแก่สมาชิก
12 คน ปีละ 3 ครั้ง ครั้งละประมาณ 30,000 บาทต่อคน รวมแล้วสมาชิกแต่ละคนจะได้เงินปัน
ผลประมาณ 90,000 บาทต่อปี สำหรับความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านนั้น ก็ยังดำรงอยู่ แม้จะ
ถูกกลบเกลื่อนไว้ด้วยการดำเนินชีวิตไปตามปกติ และก็สังเกตได้ว่า สมาชิกกลุ่มประมงจะไม่ค่อย
เข้าร่วมในกิจกรรมส่วนรวมของชุมชนเท่าใดนัก ยิ่งไปกว่านั้น ในปัจจุบันได้มีการตัดถนนเส้นใหม่
ถนนเส้นนี้ตัดผ่านหน้าหนองน้ำทุมทามและอาคารทำการของกลุ่มเลี้ยงปลา ทำให้ผู้ที่เข้ามาติดต่อกับ
กลุ่มและผู้ที่จะมาซื้อปลา สามารถเดินทางมาถึงที่ทำการกลุ่มโดยไม่ต้องผ่านเข้าไปในหมู่บ้าน
เหมือนเช่นเคย ยิ่งทำให้รู้สึกว่าการกลุ่มนี้มีความเป็นเอกเทศและไม่ค่อยเป็นส่วนหนึ่งของหมู่บ้านเท่า
ใด

ในปัจจุบัน กรมประมงได้เข้ามาส่งเสริมให้เกิดกลุ่มใหม่อีกกลุ่มหนึ่งคือ กลุ่มผู้เพาะพันธุ์
ปลา ซึ่งจะเพาะพันธุ์ปลาให้แก่กลุ่มผู้เลี้ยงปลาในกระชัง และเพาะจำหน่ายทั่วไป โดยถือว่าเป็น
กลุ่มลูกของกลุ่มเลี้ยงปลาในกระชัง กลุ่มนี้เปิดรับสมาชิกทั่วไป โดยเน้นที่เยาวชนหนุ่มสาว
ปัจจุบันมีสมาชิกประมาณ 30 คน ซึ่งประมาณครึ่งหนึ่งจะมีความสัมพันธ์ทางสายญาติกับกลุ่มผู้
เลี้ยงปลาเดิม อย่างไรก็ตามการเปิดรับสมาชิกใหม่ในกลุ่มนี้ ก็เท่ากับเป็นการช่วยลดความขัดแย้ง
ในชุมชนลงไปบ้าง เพราะผู้ที่สนใจก็อาจขอสมัครเข้าร่วมในกิจกรรมกลุ่มได้ ขณะนี้ยังเร็วเกินไปที่
จะประเมินถึงสถานการณ์ความขัดแย้งว่า เมื่อมีกลุ่มใหม่นี้แล้วความขัดแย้งจะคลี่คลายไปในทาง
ใด แต่ปัจจุบันสภาพเหตุการณ์นี้ดูจะย້อนรอยเดิม คือ กลุ่มใหม่ได้เรียกร้องการสละเวลาและแรง
งานจากสมาชิกทุกคนประมาณวันละ 12 ชั่วโมง ที่จะต้องมาช่วยในการก่อสร้างและเข้าเวรดูละ
เลี้ยงปลา

ขณะเดียวกันก็มีข่าวว่ากรมประมงกำลังมีแผนที่จะขุดลอกหนองน้ำอีกแห่งหนึ่งของหมู่บ้าน
ซึ่งมีขนาดเล็กกว่าหนองทุมทามเล็กน้อย และเป็นแหล่งอาหารธรรมชาติที่สำคัญของชาวบ้าน
ความเห็นของชาวบ้านแตกออกเป็น 2 ส่วน คือส่วนหนึ่งเห็นว่าไม่ควรขุดลอกเพราะได้ประสบ
การณ์มาแล้วจากการขุดลอกหนองทุมทาม ซึ่งทำให้แหล่งอาหารซึ่งคนจนๆ ที่ไม่มีเครื่องมือจับ
ปลาดี ๆ ผู้หญิงและเด็กไม่สามารถไปจับปลา กุ้ง หอยและผักต่างๆ ได้ นอกจากนี้ยังไม่สามารถ
จับปลาได้ในฤดูวางไข่ ชาวบ้านเห็นว่าพวกตนเป็นเจ้าของหนองน้ำควรมีอิสระในการวางระเบียบ
การใช้ ไม่ควรให้กรมประมงเป็นผู้ออกระเบียบ แต่ก็ยังมีอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งเห็นว่า การขุดลอกหนองจะ
ทำให้การจัดการหนองน้ำเป็นระบบระเบียบ และกรมประมงจะนำพันธุ์ปลามาปล่อย (ปัจจุบัน
กรมประมงปล่อยปลาที่หนองทุมทามนอกกระชัง ประมาณปีละ ๓ ตัว) นับว่าเพื่อลดความ
ขัดแย้งระหว่างกลุ่มผู้เลี้ยงปลาและชาวบ้านส่วนที่เหลือ) นอกจากนี้ ยังจะเป็นโอกาสที่จะทำโครง
การเลี้ยงปลาในกระชังโครงการที่ 2 ขึ้น ปัจจุบันเรื่องนี้ยังหาข้อสรุปไม่ได้

จากเรื่องราวข้างต้น มีหลายประเด็นที่น่าสนใจ ประการแรกเหตุการณ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงการที่ชนชั้นนำในหมู่บ้าน (ผู้นำที่เป็นทางการ เช่น ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน สมาชิก อ.บ.ต.) ได้เข้าใช้ประโยชน์จากทรัพยากรส่วนรวมของชุมชนเพื่อประโยชน์เฉพาะกลุ่มของตน ทรัพยากรส่วนรวมนี้ หากใช้เพื่อประโยชน์ส่วนบุคคลของปัจเจกชน จะทำได้ยากเพราะชุมชนจะมีวิธีการควบคุม แต่หากใช้เพื่อประโยชน์ส่วนตัวในนามของกลุ่มจะทำให้ได้ง่ายขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อทำในนามของ “การพัฒนา” โดยมีกลไกรัฐสนับสนุน ในกรณีนี้จะเห็นว่ากลไกของรัฐมีส่วนที่เอื้อให้ชนชั้นนำกลุ่มหนึ่งสามารถใช้ประโยชน์จากทรัพยากรส่วนกลาง สร้างฐานะของตน ส่งผลให้เกิดการขยายช่องว่างทางฐานะในชุมชน

ประการที่สอง ความคิดแบบผู้ประกอบการอิสระในระบบทุนนิยม ได้ก่อตัวขึ้นในคนกลุ่มหนึ่งในหมู่บ้านในระดับที่แตกต่างกันไป ที่เห็นชัดเจนที่สุดคือบุคคลที่ได้รับการศึกษาศึกษาสมัยใหม่ และมีประสบการณ์ยาวนานในวัฒนธรรมแบบทุนนิยมในเมือง ทำให้เขามีระบบคิดที่แตกต่างออกไป คือ คิดในเชิงอรรถประโยชน์มากและพร้อมที่จะแตกหักกับชุมชน สมาชิกกลุ่มส่วนอื่น ๆ ซึ่งถูกหล่อหลอมมาในวัฒนธรรมหมู่บ้านแบบเดิม จะมีลักษณะอีหล็กอีเหลื่อ กล้า ๆ กลัว ๆ ต้องต่อสู้กับความต้องการได้ผลประโยชน์ส่วนตัวกับความจำเป็นที่ยอมรับในชุมชน (ดังตัวอย่างเช่น ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งเป็นประธานกลุ่มเลี้ยงปลาด้วย ตกอยู่ในสภาพกลืนไม่เข้าคายไม่ออก จนในที่สุด ต้องหลบหนีหน้าไปจากการประชุมของหมู่บ้าน เพื่อหลีกเลี่ยงการปะทะ)

เหตุการณ์นี้ยังได้แสดงให้เห็นถึงการปะทะกันระหว่างแนวคิด 2 แบบ ที่ต่อสู้กันอยู่ แบบหนึ่งคือแบบชาวบ้าน ซึ่งด้านหนึ่งก็มีจุดอ่อนคือ ความไม่กล้าเสี่ยง ไม่กล้าทดลอง แต่ถ้ามีใครที่ทำได้สำเร็จก็อยากมีส่วนร่วมรับประโยชน์ด้วย อีกแบบหนึ่งคือแนวคิดแบบทุนนิยมเสรี ผู้ลงทุนลงแรงควรได้รับผลประโยชน์กลับคืนมาอย่างคุ้มค่า ทั้ง 2 แนวคิดมีจุดอ่อนในตัวเอง แต่กระนั้นก็มีสัญญาณของความประนีประนอมที่กำลังก่อตัว ในกรณีของกลุ่มผู้เพาะพันธุ์ปลาซึ่งเปิดรับสมาชิกกว้างขึ้น และเป็นเยาวชนคนรุ่นใหม่ ซึ่งไม่ได้ได้อยู่ร่วมในความขัดแย้งเดิมโดยตรง แต่อาจเป็นพลังที่สร้างความสมานฉันท์ให้เกิดขึ้นได้ในชุมชน

5.5 การปรับตัวของครัวเรือนชานา

การก่อกำเนิดและพัฒนาการของผู้ประกอบการรายย่อยแห่งบ้านโคกสูงที่กล่าวมาข้างต้น เป็นเรื่องราวของคนจำนวนน้อยในสังคมชานา เป็นเรื่องราวของกลุ่มคนที่สามารถใช้โอกาสใหม่ ๆ ที่เกิดขึ้นจากการที่หมู่บ้านได้เข้าไปเกี่ยวข้องกับรัฐและทุนจากภายนอก และสามารถพัฒนาตนเองจนกลายเป็นผู้ประกอบการในระบบเศรษฐกิจการตลาด สร้างผลกำไรแก่ตนเองและพวกพ้องได้ แต่สำหรับชานาส่วนใหญ่ โอกาสเช่นว่านี้ไม่ได้มีให้ ช้ำร้าย การเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรอย่างรวดเร็ว เนื่องจากมีผู้อพยพเข้ามาอาศัยอยู่ด้วยเพราะหลบหนีภัยน้ำท่วมจากการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ กลับทำให้ทรัพยากรที่เคยมีอยู่อย่างเหลือเฟือเพื่อกลับร่อยหรอลง จนไม่อาจเลี้ยงชีวิต

ครอบครัวชาวนาได้เหมือนดังแต่ก่อน ชาวนาส่วนใหญ่จึงต้องแสวงหาทางเลือกอื่น ๆ ในการเลี้ยงชีพ ซึ่งจะกล่าวถึงในลำดับต่อไป

5.5.1 การมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่หลากหลายยิ่งขึ้น

การเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรของหมู่บ้าน ทำให้ชาวบ้านโคกสูงซึ่งเคยดำรงชีวิตโดยอิงกับความสมบูรณ์ของธรรมชาติต้องประสบความลำบากมากขึ้นเป็นลำดับ เพราะทรัพยากรธรรมชาติเริ่มร่อยหรอหลง เมื่อ 50 ปีก่อน บ้านโคกสูงมีผู้อยู่อาศัยเพียง 12 ครอบครัว แต่ในปัจจุบัน (พ.ศ. 2543) ประชากรได้เพิ่มขึ้นถึง 18 เท่าตัว เป็น 216 ครอบครัว แต่ก่อน แต่ละครัวเรือนมีที่ดินทำกินเฉลี่ยครัวเรือนละ 50 ไร่ แต่ปัจจุบันที่ดินทำกินเหลือเพียง 14 ไร่ต่อครัวเรือนเท่านั้น

ถึงแม้ว่าครัวเรือนบ้านโคกสูงประมาณครึ่งหนึ่งจะมีที่ดินทำกินอยู่ในเขตชลประทาน แต่ระบบชลประทานของหมู่บ้านเป็นระบบสูบน้ำด้วยไฟฟ้า ซึ่งใช้ประโยชน์ได้เต็มที่ในฤดูฝนยามฝนแล้งหรือฝนทิ้งช่วงเท่านั้น แต่ในฤดูแล้งมักใช้ประโยชน์ได้น้อย ชาวบ้านโคกสูงซึ่งมีที่ดินทำกินขนาดเล็กและส่วนใหญ่ไม่สามารถทำการผลิตในฤดูแล้งได้เนื่องจากข้อจำกัดของระบบชลประทาน จึงต้องแตกกิจกรรมทางเศรษฐกิจออกไปสู่กิจกรรมนอกการเกษตร การที่ชาวนาต้องหันไปประกอบกิจกรรมนอกการเกษตรควบคู่ไปกับการทำการเกษตรเพื่อเลี้ยงชีพให้รอดนี้ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในภูมิภาคอื่น ๆ ของประเทศไทย (Kitahara, 1999) และในประเทศอื่น ๆ เช่น Hori (1981) และ Morison et.al (1979) ได้ระบุว่า การเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรร้อยละ 50 ในเขตก้นย่นในประเทศศรีลังกาได้ทำให้ที่ดินมีความขาดแคลนและผลักดันให้ชาวนาต้องหาทางเลือกอื่น ๆ ในการเลี้ยงชีพ (Slater, 1991)

เมื่อประมาณ 30 ปีก่อนในขณะที่ที่ดินยังมีอยู่มาก ในฤดูแล้งชาวนาจะปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ปอ มันสำปะหลัง และอ้อย ในฤดูแล้ง แต่ในระยะต่อมาเมื่อครอบครัวขยายออก และระบบการแบ่งมรดกที่ดินทำให้คนในรุ่นต่อ ๆ มามีขนาดที่นาทำกินลดลง บางครอบครัวจึงต้องเปลี่ยนที่ดินที่เคยใช้ทำไร่ปรับให้กลายเป็นที่นา ส่วนใหญ่ชาวนาจะปลูกข้าวเหนียวในฤดูฝนเพื่อบริโภคและขาย บางครอบครัวที่ได้น้ำจากระบบชลประทานจะมีการปลูกข้าวเจ้าในฤดูแล้ง หรือปลูกถั่วลิสง ซึ่งเป็นพืชที่ไม่ต้องใช้น้ำมากเหมือนข้าว

ชาวนาที่ไม่ได้รับน้ำจากระบบชลประทานในฤดูแล้งมักหันไปประกอบทำงานอื่น ๆ ที่ไม่ใช่งานเกษตร ตารางที่ 5.8 แสดงให้เห็นว่ากิจกรรมทางเศรษฐกิจที่มีเพิ่มขึ้นนั้นส่วนใหญ่เป็นกิจกรรมนอกการเกษตร ที่สำคัญคือการรับจ้างซึ่งมีครัวเรือนที่เข้าสู่การรับจ้างการถึงร้อยละ 74.5 จากเดิมที่มีเพียงร้อยละ 8.3 คิดเป็นการเพิ่มขึ้นถึงเพิ่มขึ้นถึงร้อยละ 66.2 โดยภาพรวม จะเห็นได้ว่าครัวเรือนมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่หลากหลายมากขึ้นกว่าเดิมมาก มีครัวเรือนจำนวนมากขึ้นที่ทำการประมง ค้าขาย เลี้ยงสัตว์เพื่อขาย ทำหัตถกรรม (จักสานเสื่อ) เพื่อขาย นอกจากนี้ ยังมีครัวเรือนที่เข้าร่วมในกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ในอดีตไม่เคยปรากฏ คือ การรับราชการและการ

ประกอบกิจการส่วนตัว (ที่ไม่ใช่การค้าขาย) กล่าวคือ เปิดร้านบริการซ่อมรถและเครื่องยนต์ต่าง ๆ และร้านตัดผม เป็นต้น อย่างไรก็ตาม คริวเรือนที่เข้าสู่อาชีพนอกการเกษตรเหล่านี้มีอัตราการเพิ่มขึ้นไม่เกินร้อยละ 10 ซึ่งนับเป็นการเพิ่มในสัดส่วนที่ต่ำหากเปรียบเทียบกับสัดส่วนของคริวเรือนที่เข้าสู่อาชีพนอกการเกษตรประเภทรับจ้าง

เป็นที่น่าสังเกตว่า ถึงแม้ว่าสัดส่วนของคริวเรือนที่ทำการเกษตรที่บ้านโคกสูงจะลดลงเมื่อเทียบกับในอดีต แต่ในปัจจุบันคริวเรือนที่ยังคงทำนาก็ยังมีสูงถึงร้อยละ 91.3 ของคริวเรือนในหมู่บ้านทั้งหมด และคิดเป็นสัดส่วนที่สูงที่สุดเมื่อเทียบกับหมู่บ้านในโครงการวิจัยนี้อีก 2 หมู่บ้าน อัตราการเปลี่ยนแปลงลดลง (ร้อยละ 3.9) ของคริวเรือนที่ปลูกข้าวก็ต่ำที่สุดด้วย (ตารางที่ 5.8) ที่เป็นเช่นนี้ ก็เนื่องมาจากสาเหตุที่ว่า ที่บ้านโคกสูงแทบไม่มีทางเลือกในการประกอบอาชีพนอกเหนือจากการทำนา ดังนั้น คริวเรือนส่วนใหญ่จึงต้องพึ่งรายได้จากการรับจ้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการอพยพแรงงาน แต่ในขณะเดียวกัน ก็ยังคงการทำนาปลูกข้าวไว้ เพื่อให้มีข้าวสำหรับการบริโภคในคริวเรือน

ตารางที่ 5.4 กิจกรรมทางเศรษฐกิจของคริวเรือนในอดีต เปรียบเทียบกับปัจจุบัน (พิจารณาจากสมาชิกทุกคนในคริวเรือน)

(n=126)

กิจกรรมทางเศรษฐกิจ	ร้อยละของคริวเรือนที่มีสมาชิกประกอบกิจกรรม		อัตราการเปลี่ยนแปลง (ร้อยละ)
	อดีต (ทศวรรษ 2500)	ปัจจุบัน (2543)	
ทำนา	95.2	91.3	-3.9
ทำไร่, ทำสวน	19.0	14.3	-4.7
ประมงเพื่อขาย	3.2	13.5	+10.3
เลี้ยงสัตว์เพื่อขาย	9.5	13.5	+4.0
รับจ้าง	8.3	74.5	+66.2
ค้าขาย	2.4	11.9	+9.5
รับราชการ	0.0	7.9	+7.9
หัตถกรรมเพื่อขาย	4.0	11.1	+7.1
กิจการส่วนตัว	0.0	2.4	+2.4
อื่น ๆ	2.4	10.3	+7.9

5.5.2 การย้ายถิ่นของแรงงาน การรับจ้าง และกิจกรรมนอกการเกษตรอื่น ๆ

จากตารางข้างบน จะเห็นได้ว่าในปัจจุบันมีครัวเรือนถึง 3 ใน 4 ที่มีการทำนาปลูกข้าวและรับจ้างแรงงานไปด้วยในขณะเดียวกัน ถึงแม้ว่างานรับจ้างบางอย่างจะหาได้ในหมู่บ้านหรือในท้องถิ่นใกล้เคียง แต่โดยส่วนใหญ่แล้วแหล่งจ้างงานมักอยู่ตามเมืองใหญ่และในเขตอุตสาหกรรมที่อยู่ไกลออกไป งานรับจ้างในหมู่บ้านและในท้องถิ่นส่วนใหญ่มักเป็นงานเกษตร ที่มีมากที่สุดก็คืองานในนาในฤดูฝน ซึ่งขั้นตอนของการทำนาที่ต้องใช้แรงงานมากที่สุดคือการเก็บเกี่ยวและการปักดำ ในการปักดำ ครัวเรือนชาวนามักใช้แรงงานในครอบครัวมากกว่า และบางที่ก็มีการแลกเปลี่ยนแรงงานบ้าง ทั้งนี้ เป็นเพราะการปักดำส่วนใหญ่ไม่ใช่งานที่ต้องเร่งรีบมาก หากมีการวางแผนดี ๆ ครัวเรือนที่มีที่นาอยู่ในบริเวณที่ได้รับน้ำจากระบบชลประทานในช่วงเวลาแตกต่างกันก็สามารถจัดให้มีการแลกเปลี่ยนแรงงานกันได้ การเก็บเกี่ยวเป็นขั้นตอนของการทำนาที่มีการจ้างแรงงานมากที่สุด การเปลี่ยนพันธุ์ข้าวเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ชาวนาต้องมีการจ้างแรงงาน ในอดีต ชาวนาในแต่ละหมู่บ้านจะมีการปลูกข้าวหลายชนิดพันธุ์ ขึ้นกับลักษณะพื้นดิน และจุดมุ่งหมายในการใช้ข้าว รวมทั้งรสนิยมในการบริโภค แต่ในปัจจุบัน ชาวนาทุกรายจะปลูกข้าวพันธุ์ กข.5 และ กข.6 ซึ่งข้าวทั้ง 2 ชนิดนี้แม้จะมีคุณสมบัติที่ดีและเป็นที่ต้องการของเกษตรกรและท้องตลาด แต่ก็มีข้อเสียคือ เมื่อข้าวสุกจะต้องรีบเก็บเกี่ยว มิฉะนั้นข้าวจะล้มทำให้เกี่ยวยาก และเมล็ดข้าวจะกรอบแตกง่าย ทำให้เสียราคา ประกอบกับมีการปลูกข้าวสายพันธุ์เดียวกันทั้งหมู่บ้านและท้องถิ่น ทำให้เกิดภาวะที่ข้าวสุกพร้อม ๆ กัน ต้องรีบเร่งเก็บเกี่ยว จึงเกิดความขาดแคลนแรงงานขึ้น และต้องมีการนำแรงงานอพยพจากถิ่นอื่นเข้ามาช่วยในการเก็บเกี่ยว หรือหันไปใช้เครื่องจักรผู้ที่ยังคงใช้แรงงานคนในการเก็บเกี่ยวให้เหตุผลว่า การเก็บเกี่ยวด้วยแรงงานคนจะทำให้ชาวนาได้ฟางข้าวไว้เลี้ยงสัตว์ แต่ถ้าเก็บเกี่ยวด้วยเครื่องจักร ฟางข้างจะเสียหาย ไม่สามารถนำมาใช้เลี้ยงสัตว์ได้

จากการสำรวจใน พ.ศ. 2543 พบว่า มีครัวเรือนในหมู่บ้านโคกสูงถึงร้อยละ 65 ที่มีสมาชิกโยกย้ายไปทำงานนอกหมู่บ้าน โดยมีผู้ไปทำงานต่างถิ่นเฉลี่ย 1.5 คนต่อครัวเรือน ระยะเวลาที่อพยพโยกย้ายไปทำงานคิดเป็น 13.39 เดือนต่อครัวเรือน ทั้งนี้ ครัวเรือนที่มีผู้อพยพไปทำงานที่เป็นเพศชายมีมากที่สุด รองลงมาคือครัวเรือนที่มีผู้อพยพแรงงานที่เป็นเพศหญิง และที่มีทั้งเพศชายและเพศหญิงอพยพไปด้วยกัน คิดเป็นร้อยละ 43.2 30.9 และ 25.9 ตามลำดับ ในการสำรวจของโครงการวิจัยนี้ ไม่ได้สำรวจอายุของผู้อพยพ แต่ข้อมูลของคณะกรรมการพัฒนาชนบทแห่งชาติ พ.ศ. 2542 เสนอว่าผู้อพยพที่มีอายุมากกว่า 18 ปีนับเป็นผู้อพยพแรงงานกลุ่มใหญ่ที่สุดของบ้านโคกสูง และยังเสนอด้วยว่า มีผู้อพยพแรงงานที่มีอายุต่ำกว่า 15 ปีด้วย (ตารางที่ 5.5)

ตารางที่ 5.5: จำนวนผู้อพยพแรงงานบ้านโคกสูงจำแนกตามเพศและอายุ

อายุของผู้อพยพ	ชาย	หญิง	รวม	ร้อยละ
น้อยกว่า 15 ปี	12	6	18	8.6
ระหว่าง 15-18 ปี	22	17	39	18.8
มากกว่า 18 ปี	79	72	151	72.6
รวม	113	95	208	100

ที่มา : สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาชนบทแห่งชาติ 2542

ผู้อพยพแรงงานจากบ้านโคกสูงส่วนใหญ่ (ร้อยละ 38.6) มุ่งสู่กรุงเทพมหานคร จุดหมายปลายทางที่สำคัญเป็นอันดับที่สองคือจังหวัดนอกภาคอีสานที่ไม่รวมกรุงเทพ ซึ่งจังหวัดที่มีการอพยพไปมากที่สุดในกลุ่มนี้คือจังหวัดที่ถูกจัดอยู่ในเขตปริมณฑลของกรุงเทพฯ⁵ ซึ่งได้แก่ จังหวัดนครปฐม และปทุมธานี นอกจากสองจังหวัดนี้แล้ว ยังมีจังหวัดปราจีนบุรี ชลบุรี และเพชรบุรี เป็นที่น่าสังเกตว่า ผู้อพยพแรงงานไม่นิยมไปทำงานจังหวัดขอนแก่นเท่าใดนัก (ตารางที่ 5.6)

ตารางที่ 5.6 อัตราร้อยละของครัวเรือนบ้านโคกสูงจำแนกตามสถานที่ปลายทางของผู้อพยพแรงงาน

สถานที่ปลายทางของผู้อพยพแรงงาน	ร้อยละ
ภายในจังหวัดเดียวกัน (ขอนแก่น)	1.4
ภายในภาคอีสาน	3.4
นอกภาคอีสาน แต่ไม่รวมกรุงเทพ	30.7
กรุงเทพ	38.6
ต่างประเทศ	26.2

ผู้อพยพแรงงานไปทำงานหลายประเภท ส่วนใหญ่เป็นงานรับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรมขนาดเล็ก และงานรับจ้างในภาคการค้าและบริการขนาดเล็ก มีบางส่วนที่ไปประกอบกิจการส่วนตัวเล็กๆ น้อยๆ เช่นขายอาหารอีสาน ขายผลไม้ เป็นต้น ผู้ใหญ่บ้านโคกสูง⁶ เองก็เคยไปประกอบกิจการค้าขายไถ่อย่างสม่ำเสมอที่กรุงเทพเป็นเวลาประมาณ 2-3 เดือน เป็นที่น่าสังเกตว่า ไม่มีผู้อพยพ

⁵ จังหวัดที่จัดอยู่ในเขตปริมณฑลของกรุงเทพฯ ได้แก่จังหวัด สมุทรปราการ ปทุมธานี นนทบุรี และนครปฐม

⁶ ผู้ใหญ่บ้านผู้นี้ได้รับเลือกตั้งเมื่อ พ.ศ. 2543 และเป็นคนละคนกับผู้ใหญ่บ้านที่ได้กล่าวถึงในตอนก่อนที่มีความขัดแย้งกับกลุ่มผู้เลี้ยงปลา ซึ่งได้เกษียณอายุไปแล้ว

คนใดที่ได้เข้าไปทำงานรับจ้างในโรงงานขนาดใหญ่ ส่วนใหญ่เป็นการรับจ้างในกิจการขนาดกลางและเล็ก และบางส่วน อาจกล่าวได้ว่าเป็นกิจการที่จัดอยู่ในเศรษฐกิจนอกระบบ ซึ่งมีความมั่นคงในด้านการจ้างแรงงานและสวัสดิการน้อยกว่า

มีครัวเรือนถึง 23 ครัวเรือนที่มีสมาชิกอพยพโยกย้ายไปทำงานต่างประเทศ สถานที่ที่นิยมไปมากที่สุดคือประเทศไต้หวัน ที่อื่นๆได้แก่ ประเทศญี่ปุ่น อิสราเอล และในประเทศตะวันออกกลาง งานที่ไปทำได้แก่ งานก่อสร้าง งานโรงงาน และงานเกษตรกรรมในฟาร์มขนาดใหญ่ ตารางที่ 5.7 ข้างล่างจะแสดงให้เห็นถึงงานและสถานที่ทำงานของผู้อพยพบางรายเท่าที่มีข้อมูล

ตารางที่ 5.7 ลักษณะงานและสถานที่ทำงานของผู้อพยพไปทำงานต่างถิ่นบางราย

ลักษณะงานของผู้อพยพ (จำนวนคนที่ทำ)	สถานที่ (จังหวัด/ประเทศ)
ในประเทศไทย	
เกษตรกรรม	
ฟาร์มเลี้ยงหมู (1)	ปราจีนบุรี
อุตสาหกรรมการผลิตและก่อสร้าง	
โรงงานขนาดเล็ก	
ผลิตชิ้นส่วนรถจักรยานยนต์(1)	ปทุมธานี
หล่อพระพุทธรูป(1)	กรุงเทพ
พลาสติก(1)	ไม่ระบุ
ผลิตเครื่องเรือน(เฟอร์นิเจอร์)	กรุงเทพ
แปรรูปอาหารทะเล	ชลบุรี
โรงงานขนาดใหญ่	
ไม่มี	
ก่อสร้าง (1)	กรุงเทพ
ลูกจ้างในภาคการค้าและบริการ	
ตัดเย็บเสื้อผ้า(1)	กรุงเทพ
ร้องเพลงในบาร์(1)	ขอนแก่น
ขับรถ(1)	เพชรบูรณ์
ยามรักษาความปลอดภัย	นครปฐม
ร้านค้าปลีก	กรุงเทพ
ร้านรับตกแต่งภายใน	กรุงเทพ
งานบ้าน	กรุงเทพ
กิจการส่วนตัว	
ขายผลไม้	กรุงเทพ
ขายอาหารอีสาน	กรุงเทพ

ต่างประเทศ	
ก่อสร้าง(1)	ญี่ปุ่น
ผลิตชิ้นส่วนรถยนต์(1)	ไต้หวัน
ผลิตชิ้นส่วนรถยนต์(1)	ไต้หวัน
ทอผ้า(3)	ไต้หวัน
เกษตร(1)	อิสราเอล

ประมาณร้อยละ 50 ของครัวเรือนทั้งหมดในบ้านโคกสูงได้รับเงินที่ส่งกลับบ้านจากผู้ใช้อพยพไปทำงานต่างถิ่น และร้อยละ 76.8 ของครัวเรือนที่มีผู้อพยพออกไปทำงานต่างถิ่น ได้รับเงินส่งกลับบ้านจากผู้อพยพ เงินที่ส่งกลับมานี้ครัวเรือนมักใช้จ่ายไปในการดำรงชีวิตประจำวัน และใช้ในการทำการเกษตรด้วย จากการสำรวจพบว่า มีครัวเรือนที่ได้รับเงินส่งกลับบ้านถึงเกือบครึ่งหนึ่ง (ร้อยละ 45.2) ที่นำเงินนั้นบางส่วนไปใช้ในการลงทุนทางการเกษตร โดยส่วนใหญ่ (ร้อยละ 96.5 ของผู้ที่ใช้เงินส่งกลับไปลงทุนทางการเกษตร) ใช้เงินในการทำนา จากการสำรวจยังพบอีกว่า ในปีเพาะปลูก 2543 จำนวนเงินลงทุนทางการเกษตรที่มาจากกการส่งกลับจากผู้อพยพไปทำงานต่างถิ่น คิดเป็น 8,351 บาทต่อครัวเรือนโดยเฉลี่ย ทั้งนี้ ชาวนาที่บ้านโคกสูงใช้เงินลงทุนในการทำนาในฤดูฝนโดยเฉลี่ยเท่ากับ 574 บาทต่อไร่ และเงินลงทุนในการทำนาในฤดูฝนต่อครัวเรือนเฉลี่ยเท่ากับ 7569 บาทต่อครัวเรือน จึงแสดงให้เห็นว่า เงินที่ส่งกลับบ้านจากผู้อพยพแรงงานมีความสำคัญต่อการผลิตทางการเกษตรของชาวนา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ต่อการทำนา ซึ่งข้อค้นพบนี้ จะแตกต่างไปจากงานวิจัยเรื่องเงินส่งกลับจากผู้อพยพชั้นอื่น ๆ ซึ่งมักสรุปว่า ชาวนามักใช้เงินที่ส่งกลับมาไปในชีวิตประจำวัน ซึ่งข้อสรุปนี้ อาจได้มาจากการคำนวณสัดส่วนของเงินที่ชาวนาใช้ไปในชีวิตประจำวัน ซึ่งโดยข้อเท็จจริงแล้วก็อาจเป็นส่วนที่มากกว่าการลงทุนทางการเกษตรในบางช่วงเวลา แต่สิ่งที่อาจถูกลืมนึกไปก็คือ การศึกษาถึงสัดส่วนของเงินลงทุนทางการเกษตรที่มาจากเงินส่งกลับ เทียบกับเงินลงทุนในการทำการเกษตรทั้งหมด ซึ่งเมื่อเทียบกันดูแล้ว จะเห็นได้ถึงถึงความสำคัญของเงินส่งกลับต่อการผลิตทางการเกษตร ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในบทที่ 7)

การที่ผู้อพยพไปทำงานต่างถิ่นจำนวนมากส่งเงินกลับมาให้ทางบ้านเพื่อให้ไปลงทุนทางการเกษตร ที่สำคัญคือการทำนา ย่อมแสดงว่าการทำนาปลูกข้าวมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อครอบครัวชาวนา นอกจากนี้ ปรากฏการณ์นี้ ยังแสดงให้เห็นว่า ครอบครัวมีบทบาทสำคัญในระบบเศรษฐกิจชาวนาในฐานะที่เป็นหน่วยทางการผลิต ครอบครัวชาวนาทำหน้าที่เป็นหน่วยประสานการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจของสมาชิกในครัวเรือนที่มีลักษณะแตกต่างกันออกไปและอาจอยู่ในภาคเศรษฐกิจที่แตกต่างกัน (เช่นภาคเกษตรกรรม ภาคอุตสาหกรรมการผลิต ภาคพาณิชย์กรรมและบริการ) และอยู่ในพื้นที่ที่แตกต่างกัน สมาชิกครัวเรือนเหล่านี้จะมีคุณลักษณะทางประชากรที่แตกต่างกัน (เช่น เพศ วัย สถานภาพสมรส) รวมทั้งศักยภาพทางการผลิตทางเศรษฐกิจที่แตกต่างกัน ซึ่งทำให้โอกาสในการทำงานและอาชีพมีแตกต่างกัน แต่อย่างไรก็ตาม ส

มาชิกครัวเรือนเหล่านี้มักรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของครัวเรือนและรู้สึกมีพันธะผูกพันต่อสมาชิกคนอื่นในครัวเรือน ตลอดจนพันธะผูกพันที่จะทำให้ครัวเรือนสามารถดำรงชีพและดำเนินการผลิตเพื่อเลี้ยงชีพต่อไปได้ และนี่เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้สมาชิกที่มีความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจที่แตกต่างกันยอมรับบทบาทของครัวเรือนในการจัดการแรงงานและทรัพยากรของครัวเรือน

สัดส่วนของรายได้ของครัวเรือนที่มาจากกิจกรรมนอกการเกษตรมีค่อนข้างสูง กิจกรรมนอกการเกษตรที่กล่าวถึงนี้กินความถึงการเคลื่อนย้ายแรงงานไปทำงานต่างถิ่น การรับจ้างในท้องถิ่น และการลงทุนทำกิจการของตนเอง ตารางที่ 5.12 แสดงให้เห็นว่ามีครัวเรือนมากกว่าหนึ่งในสี่ (ร้อยละ 26.8) ที่มีแหล่งรายได้ที่เป็นตัวเงินมาจากกิจกรรมนอกการเกษตรเท่านั้น นอกจากนี้ ยังพบว่า ร้อยละ 42.9 ของครัวเรือนมีรายได้ที่เป็นตัวเงินที่มาจากกิจกรรมนอกการเกษตรเป็นสัดส่วนเกินครึ่งของรายได้ทั้งหมด หากรวมสองกลุ่มนี้เข้าด้วยกัน ก็จะพบว่า ครัวเรือนในบ้านโคกสูงถึงเกือบร้อยละ 70 (ร้อยละ 69.7) ที่มีรายได้ที่เป็นตัวเงินเกินครึ่งมาจากกิจกรรมนอกการเกษตร

ตารางที่ 5.8: ครัวเรือนบ้านโคกสูงจำแนกตามสัดส่วนของรายได้
จากกิจกรรมนอกการเกษตร

สัดส่วนของรายได้ของครัวเรือนจากกิจกรรมนอกการเกษตร จากรายได้ทั้งหมดของครัวเรือน	ร้อยละ
ร้อยละ 0	12.5
ร้อยละ 0.1 - 50	17.9
ร้อยละ 50.1 - 99.99	42.9
ร้อยละ 100	26.8
รวม	100

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากข้อเท็จจริงที่ว่า เศรษฐกิจครัวเรือนชาวนาส่วนหนึ่งเป็นเศรษฐกิจแบบยังชีพ คือมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจจำนวนมากที่ไม่ได้สัมพันธ์กับระบบเงินตรา แต่มีความสำคัญต่อการดำรงชีพ เช่น ในการผลิตข้าวมีผลผลิตส่วนหนึ่งที่ไม่ได้นำไปขาย แต่เก็บไว้บริโภคภายในครัวเรือน (ดูข้อ 5.5.3) รวมทั้งอาหาร เช่น พืชผักที่ปลูกไว้กินเอง หรือ เก็บ หาเอา เช่น ปลา ปู เห็ด และพืชผักจากทุ่ง หนองบึง ป่าละเมาะ เป็นต้น ข้อที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งก็คือ สัดส่วนของรายได้จากกิจกรรมนอกการเกษตรเมื่อเทียบกับอีกสองหมู่บ้านในการวิจัยนี้อยู่ในระดับที่สูงกว่า และจริงๆ แล้ว มีหมู่บ้านในภาคอีสานจำนวนมากที่มีลักษณะเช่นเดียวกับบ้านโคกสูง คือมีทางเลือกในการประกอบอาชีพที่ค่อนข้างจำกัดเนื่องจากข้อจำกัดของทรัพยากร (เช่น ไม่มีแหล่งน้ำใหญ่ที่สามารถทำการประมงได้เหมือนบ้านโนนกลาง และไม่มีระบบชลประทานที่สมบูรณ์แบบที่สามารถทำนาปรังได้เกือบทุกครัวเรือนเหมือนบ้านหนองเตม) เป็นเหตุให้ชาวนาต้องพึ่งรายได้จากการรับจ้างและการย้ายถิ่นของแรงงานมาก

5.5.3 การคงอยู่ของการทำนาเพื่อการบริโภคและสถานะของครัวเรือน ในระบบการผลิต

จากที่กล่าวมาข้างต้น จะเห็นได้ว่ามีครัวเรือนชาวนาบ้านโคกสูงถึงประมาณครึ่งหนึ่งที่ได้รับเงินส่งกลับจากผู้ที่ยกย้ายไปทำงานต่างถิ่น และประมาณครึ่งหนึ่งของครัวเรือนที่ได้รับเงินส่งกลับนี้ นำเงินที่รับไปใช้ในการลงทุนทางการเกษตร ปรากฏการณ์นี้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างกิจกรรมทางการเกษตรและนอกการเกษตรของครัวเรือน และยังแสดงให้เห็นถึงสถานะที่สำคัญของครัวเรือนในเศรษฐกิจชนบทที่อยู่ในช่วงตอนของการเปลี่ยนผ่าน ในอดีต ขณะที่เศรษฐกิจครอบครัวชาวนาเป็นแบบเกษตรกรรมเป็นหลัก ฟาร์มครอบครัวหรือฟาร์มครัวเรือนเป็นหน่วยทางเศรษฐกิจที่สำคัญที่สุด (Chayanov, 1986; Shanin, 1987; Chattip Natsupha, et al, 1998) ความสามารถของสมาชิกในครัวเรือนในการที่จะจัดสมดุลระหว่างการผลิตและการบริโภคภายในครัวเรือนในช่วงเวลาหนึ่ง ๆ เป็นปัจจัยที่สำคัญที่ทำให้ครัวเรือนอยู่ดีกินดี ในปัจจุบันเราไม่อาจมองครัวเรือนชาวนาในฐานะที่เป็น “ฟาร์มครัวเรือน” เท่านั้นดังเช่นในอดีต เนื่องจากสมาชิกในครัวเรือนต่างมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่หลากหลาย โดยประมาณครึ่งหนึ่งหรือกว่านั้น เป็นกิจกรรมนอกฟาร์มและกิจกรรมที่ไม่ใช่การเกษตร แต่กระนั้น ครัวเรือนก็ยังคงมีบทบาทที่สำคัญ และยังคงเป็นหน่วยทางเศรษฐกิจที่สำคัญ การที่ครัวเรือนหนึ่ง ๆ จะอยู่ดีกินดี หรือเลื่อนฐานะทางเศรษฐกิจได้หรือไม่ ขึ้นอยู่กับปัจจัยที่สำคัญยิ่งประการหนึ่งคือ ครัวเรือนยังสามารถแสดงบทบาทในฐานะหน่วยประสานและจัดการด้านแรงงานในครัวเรือน ด้านการผลิต และด้านการกระจายผลผลิตและทรัพยากรในครัวเรือนได้อย่างดีหรือไม่ ความเป็นเอกภาพของครัวเรือนในฐานะหน่วยทางเศรษฐกิจจะช่วยให้ครัวเรือนสามารถปกป้องและอุ้มชูสมาชิกในครัวเรือนที่อ่อนแอ เช่นเด็กและคนชรา ครัวเรือนยากจนที่มีสมาชิกที่ให้ความสำคัญแก่ผลประโยชน์และความต้องการส่วนตนอยู่เหนือผลประโยชน์ของครัวเรือนโดยรวม จะทำให้ครัวเรือนนั้น ๆ ยิ่งยากจนตกต่ำลงไปอีก

ข้อมูลจากการสำรวจใน พ.ศ. 2543 เกี่ยวกับแหล่งเงินทุนที่ใช้ในการผลิตข้าว ซึ่งเป็นกิจกรรมหลักด้านการเกษตร พบว่าครัวเรือนจำนวน 56 จาก 123 ครัวเรือน หรือร้อยละ 45.5 ได้ลงทุนทำนาโดยใช้เงินที่ได้จากการขายผลผลิตทางการเกษตร แต่กลับพบว่า มีครัวเรือนจำนวนมากกว่าที่ลงทุนโดยเงินที่ได้มาจากการรับจ้าง กล่าวคือ มีครัวเรือนเกือบร้อยละ 60 ที่ลงทุนทำนาโดยใช้เงินที่ได้จากการรับจ้างและเงินที่ส่งกลับมาจากผู้ที่ไปรับจ้างต่างถิ่น แหล่งเงินทุนที่สำคัญอีกแหล่งหนึ่งคือการกู้ยืม โดยมี ธ.ก.ส. เป็นแหล่งเงินกู้ที่สำคัญที่สุด นอกจากแหล่งเงินทุนทั้งสามแหล่งนี้ ชาวนาใช้เงินลงทุนจากงานอาชีพอื่น ๆ เช่น ค้าขาย หรือการประกอบกิจการเล็ก ๆ อื่น ๆ เงินเดือน อุตสาหกรรมในครัวเรือน เช่น การผลิตเส้นไหม การทอเสื่อ เป็นต้น (ตารางที่ 5. 9)

ตารางที่ 5.13 ครั้วเรื้อนที่ทำนากำแนกตามแหล่งเงินทุนที่ใช้ในการทำนาก
(n=123, ตอบได้มากกว่าหนึ่งคำตอบ)

แหล่งเงินทุน	จำนวนครั้วเรื้อน	ร้อยละ
เกษตรกรรม	56	45.5
รับจ้าง	73	59.3
กู้ยืม	49	40.0
ค้าขาย, กิจการส่วนตัว	12	9.8
เงินเดือน	4	3.2
อุตสาหกรรมครั้วเรื้อน	8	6.5
ประมง	7	5.7

งานรับจ้างที่นิยมทำกันมากคือการโยกย้ายแรงงานไปทำงานตัดอ้อยที่ภาคกลางเป็นเวลาประมาณ 4-5 เดือนในฤดูแล้ง จังหวัดที่นิยมไปทำงานตัดอ้อยได้แก่จังหวัดอุทัยธานี สุพรรณบุรี และกาญจนบุรี ส่วนมากจะไปในช่วงเดือน ธันวาคมถึงเดือนเมษายนหรือพฤษภาคมแล้วแต่กรณี คือเดินทางไปหลังจากที่เกี่ยวข้าวและขนข้าวขึ้นยุ้งเรียบร้อยแล้ว และกลับมาในช่วงสงกรานต์หรือหลังจากนั้น เพื่อมาพักผ่อนสั้นๆ ก่อนที่จะเริ่มฤดูกาลทำนากในเดือนมิถุนายน จากสภาพความเป็นจริงที่ว่า การทำไร่อ้อยในภาคกลางต้องอาศัยแรงงานตัดอ้อยที่มาจากภาคอีสานเป็นหลัก และต้องการแรงงานที่มาทำงานให้ทันกับเวลา บางครั้งมีการขาดแคลนแรงงานและมีการแย่งหาแรงงานกัน⁷ ทำให้เจ้าของไร่อ้อยต้องพยายามหาวิธีที่จะผูกมัดแรงงานไว้ให้ทำงานกับตนเมื่อถึงเวลาวิธีการที่ทำคือ มีการนำเงินค่าแรงมาจ่ายล่วงหน้า โดยผ่านนายหน้าหาแรงงานซึ่งเป็นชาวบ้านในหมู่บ้านเอง เช่น โดยจ่ายให้ครั้วเรื้อนละประมาณ 2000-3000 บาท ในช่วงเดือนพฤศจิกายนถึงต้นธันวาคม ซึ่งเป็นช่วงที่ชาวนากำลังขาดแคลนเงิน และข้าวที่ทำนากในฤดูกาลก่อนก็มักหมดหรือใกล้หมด อีกทั้งได้ใช้จ่ายเงินไปลงทุนทำนาก ทั้งค่าไถ ค่าปุ๋ย ค่ายาฆ่าแมลง และสัตว์ต่างๆ ที่มากัดกินข้าว เช่น ปูนา หนูนา หอยเชอรี่ เป็นต้น การหาแรงงานไปทำงานตัดอ้อยของนายหน้ามัก

⁷ ในพ.ศ. 2540 พื้นที่ปลูกอ้อยของประเทศไทยคิดเป็น 6,314,000 ไร่ และผลผลิตอ้อยคิดเป็น 56,394 ล้านตัน ภาคที่มีการปลูกอ้อยมากที่สุดคือภาคกลาง โดยพื้นที่ปลูกอ้อยคิดเป็นร้อยละ 44 ของพื้นที่ปลูกอ้อยทั้งหมดของประเทศ และมีผลผลิตอ้อยคิดเป็นร้อยละ 45 ของผลผลิตโดยรวมทั่วประเทศ อันดับรองลงมาคือภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งมีพื้นที่ปลูกอ้อยคิดเป็นร้อยละ 32 ของพื้นที่ปลูกอ้อยทั้งหมดของประเทศ และมีผลผลิตอ้อยคิดเป็นร้อยละ 30 ของผลผลิตโดยรวมทั่วประเทศ (สำนักงานสถิติการเกษตร, 2541)

อาศัยความสัมพันธ์ทางสายเครือญาติและเพื่อนพ้องเป็นหลัก การเดินทางไปตัดอ้อยจะมีการจัดรถพาไป โดยผู้ไปไม่ต้องจ่ายค่ารถ

งานที่ไร้อ้อยเป็นงานที่หนักมาก บางที่คนงานตัดอ้อยต้องทำงานถึง 14 ชั่วโมงต่อวัน การจ่ายค่าแรงตัดอ้อยจะจ่ายแบบงานเหมา คือจ่ายตามน้ำหนักของอ้อยที่ตัดได้ โดยลักษณะของงานตัดอ้อยจะต้องทำงานกันเป็นกลุ่มจึงจะได้งานมากและเร็ว เช่นงานตัด งานมัดลำอ้อย และงานขน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การขนอ้อยขึ้นรถจะต้องทำเป็นทีม ด้วยเหตุนี้ ผู้ที่ไปทำงานตัดอ้อยจึงมักพากันไปเป็นกลุ่ม ถ้าได้คนที่รักใคร่ชอบพอกัน หรือเป็นญาติพี่น้องกันไปจะยิ่งดี เพราะจะทำให้ทำงานร่วมกันได้ดี สนุก และไม่ขัดแย้งในเรื่องการแบ่งค่าแรง ในช่วงระยะเวลาประมาณ 4 เดือนที่ไปทำงานตัดอ้อย คนหนึ่งๆ อาจหาเงินได้ประมาณ 5,000-7,000 บาท ถ้าสามีภรรยาไปทำงานด้วยกัน ก็จะได้รายได้กว่าหมื่นบาทขึ้นไป โดยหักค่ากินอยู่และค่าใช้จ่ายต่างๆ แล้ว ซึ่งถือว่าเป็นรายได้จำนวนไม่น้อยในสายตาของชาวบ้าน และได้เป็นเงินก้อน ต่างจากการรับจ้างในหมู่บ้านหรือในท้องถิ่น ซึ่งมักได้มาและใช้ไปหมดในแต่ละวัน ไม่สามารถเก็บเงินได้เหมือนไปตัดอ้อยโดยส่วนใหญ่แล้ว ผู้ที่ไปตัดอ้อยมักจะกินอยู่อย่างประหยัด และมักจะนำอาหารและสิ่งจำเป็นต่างๆ ติดตัวไปด้วย จะได้ไม่ต้องไปเสียเงินซื้ออีก โดยมาก มักจะนำข้าวเหนียว พริก ปลาร้า ซึ่งเป็นอาหารพื้นฐานไปทุกคน รวมทั้งเครื่องครัวง่ายๆ นอกจากนี้ บางรายก็อาจจะเอาไก่เป็นๆ ไปเลี้ยงด้วย เมื่อถึงเวลาก็อาจจะฆ่ากินเป็นอาหาร สำหรับที่พัก น้ำใช้ ไฟฟ้า ทางเจ้าของไร่จะจัดหาให้โดยไม่คิดค่าใช้จ่าย การที่ทางเจ้าของไร่อ้อยจัดหารถบรรทุกมารับส่งคนงานตัดอ้อย ก็ช่วยให้คนงานเหล่านี้ สามารถนำสิ่งจำเป็นต่างๆ ติดตัวไปได้ง่ายขึ้น และเนื่องจากงานที่ไร้อ้อยเป็นงานหนัก เรื่องการกินอยู่ก็ไม่สะดวก ดังนั้นส่วนใหญ่จึงมักไม่มีการนำเด็กเล็กๆ ไปด้วย ส่วนเด็กที่โตหน่อยก็มักติดเรื่องเรียนหนังสือในโรงเรียน พ่อแม่ที่ไปทำงานตัดอ้อยจึงมักฝากลูกไว้กับพ่อแม่ของตน (ปู่ย่าตายายของเด็กๆ) หรือฝากไว้กับญาติพี่น้องคนอื่น ๆ เมื่อถึงประมาณเดือนเมษายน ในช่วงบุญสงกรานต์ ผู้ที่ไปตัดอ้อยก็มักจะกลับบ้าน เพราะงานตัดอ้อยก็มักจะหมดในช่วงนั้น หรือบางที่ก็มีงานน้อย เป็นงานที่ทำยากไม่คุ้ม (เช่นอ้อยล้ม) เมื่อฉลองบุญสงกรานต์ร่วมกับญาติพี่น้องแล้ว (ซึ่งบางคนก็ไปทำงานต่างถิ่นไกลๆ แบบกึ่งถาวร) ก็เป็นช่วงเตรียมการเพื่อการเริ่มลงทำนาอีกครั้ง เช่น อาจต้องมีการซ่อมเครื่องมือทางการเกษตรต่างๆ เช่น คันไถ หรือเตรียมจักตอกเตรียมไว้สำหรับมัดต้นกล้า เป็นต้น

ในการวิจัยนี้ ได้มีการสำรวจเกี่ยวกับประเภทของบุคคลที่ส่งเงินกลับมาให้ที่บ้าน และทางบ้านได้นำเงินนั้นไปใช้ในการลงทุนทำนา จากการสำรวจที่ทำใน พ.ศ. 2543 พบว่า มีครัวเรือนถึงร้อยละ 53 ที่รับเงินส่งกลับจากญาติในครอบครัวเดียว และอีกร้อยละ 39 ได้รับเงินส่งกลับจากญาติที่จัดว่าเป็นญาติในครอบครัวขยาย และอีกร้อยละ 8 ได้จากญาติทั้ง 2 แบบ ญาติในครอบครัวเดียวหมายถึง พ่อ แม่ และลูกที่ยังมิได้แต่งงาน ถ้านอกเหนือจากนี้ ถือว่าเป็นญาติในครอบครัวขยาย

ตารางที่ 5. 14 : แหล่งที่มาของเงินส่งกลับที่ใช้ในการทำงาน

แหล่งที่มา	จำนวนครัวเรือนที่ได้รับเงินส่งกลับ	ร้อยละ
สมาชิกในครอบครัวเดี่ยว	46	52.9
สมาชิกในครอบครัวขยาย	34	39.1
สมาชิกในครอบครัวทั้ง 2 แบบ	7	8.0
รวม	41	100

จากข้อมูลที่แสดงว่า มีครัวเรือนถึงร้อยละ 46 ที่ได้รับเงินส่งกลับจากญาติที่จัดว่าเป็นสมาชิกในครอบครัวขยาย แสดงว่าความระบอบสัมพันธ์ในครอบครัวในหมู่บ้านยังมีความเข้มแข็ง เพราะแม้ญาติพี่น้องที่ถือว่าเป็นครอบครัวขยายก็ยังมีช่วยเหลือกันในทางเศรษฐกิจอยู่อย่างชัดเจนเป็นรูปธรรม ลูกๆที่แต่งงานแล้วรวมทั้งคู่ครองส่งเงินมาให้แก่พ่อแม่ของตน เพื่อให้สามารถผลิตซ้ำทางการเกษตรต่อไปได้ นอกจากนี้ ปรากฏการณ์นี้ ยังบ่งบอกด้วยว่า ในสายตาของชาวบ้าน การทำนาเป็นสิ่งสำคัญ สมาชิกในครอบครัวจึงมีการระดมทรัพยากรมาเพื่อการทำนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในฤดูทำนาปี ซึ่งเป็นการผลิตข้าวเพื่อการบริโภคเป็นสำคัญ มิใช่เป็นการผลิตเพื่อหวังผลกำไรในตลาดการค้า

5.6 บทสรุป

บ้านโคกสูงเป็นหมู่บ้านที่ชาวนาไม่มีทางเลือกในด้านการประกอบอาชีพเกษตรกรรมมากนัก แม้จะเป็นหมู่บ้านที่ได้รับน้ำจากระบบชลประทานด้วยเครื่องสูบน้ำไฟฟ้า แต่การชลประทานในระบบนี้ ไม่สามารถจ่ายน้ำได้มากเพียงพอสำหรับทุกครัวเรือน แม้วาระบบชลประทานจะช่วยให้การทำเกษตรกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การทำนาในฤดูฝน ให้ได้ผลผลิตที่ดีและไม่มีความเสี่ยง นอกจากนี้ พื้นที่สำหรับการเพาะปลูกพืชประเภทพืชไร่ในชุมชนก็ยังมีจำกัด ดังนั้น รายได้หลักของชาวบ้านจึงมาจากการอพยพแรงงาน เงินที่ได้รับจากผู้อพยพแรงงานในสัดส่วนที่มากพอสมควรถูกใช้ไปในการลงทุนในการทำนาปลูกข้าว ซึ่งเป็นปัจจัยที่สำคัญต่อการดำรงชีพของผู้ที่อยู่ที่บ้านในชนบท ครอบครัวมีบทบาทที่สำคัญในการระดมและจัดสรรทรัพยากรและแรงงาน เพื่อให้สมาชิกทุกคนในครัวเรือนสามารถอยู่รอดไปด้วยกัน และแม้ว่าจากครัวเรือนชาวนาในปัจจุบันล้วนมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่หลากหลาย จนกระทั่งเราไม่สามารถทำความเข้าใจครัวเรือนในชนบทในฐานะ “ฟาร์มครัวเรือน” ตามแนวคิดของชายานอฟ (Chayanov, 1986) และนักคิดคนอื่น ๆ ในแนวทางนี้ได้ แต่เราก็ต้องยอมรับว่า ครัวเรือน และ ครอบครัว ยังคงมีบทบาทในฐานะหน่วยทางเศรษฐกิจที่สำคัญ

ข้อมูลจากการวิจัยนี้ ยังได้แสดงให้เห็นว่า โครงการพัฒนาต่างๆที่ทางภาครัฐพยายามคิดค้นและดำเนินการเพื่อยกระดับชีวิตความเป็นอยู่ของชาวนาที่หมู่บ้านโคกสูง กลับส่งผลให้ชาวนาส่วนใหญ่สามารถเข้าถึงและมีอำนาจในการควบคุมและจัดการทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นได้น้อยลง ซึ่งส่งผลให้ชาวบ้านส่วนใหญ่มีชีวิตที่ยากแค้นขึ้น ซึ่งเป็นลักษณะที่เคยเกิดขึ้นที่บ้านโนนกลางดังที่ได้บรรยายมาแล้วในบทก่อน สำหรับที่บ้านโคกสูงนี้ โครงการขุดลอกหนองน้ำสาธารณะของหมู่บ้าน กลับส่งผลให้ชาวนาส่วนใหญ่สูญเสียแหล่งอาหารธรรมชาติที่สำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คริวเรือนที่มีแรงงานหลักเป็นผู้หญิงและเด็ก ในขณะที่ชาวบ้านโนนกลางสูญเสียที่ดินและหมู่บ้านของตนเพื่อหลีกเลี่ยงให้แก่การสร้างเขื่อน ชาวบ้านโคกสูงก็ได้สูญเสียแหล่งอาหารในหนองน้ำเพื่อหลีกเลี่ยงแก่โครงการ “พัฒนา” แหล่งน้ำและอาชีพในชนบท ทั้งที่ดินและแหล่งน้ำล้วนเป็นทรัพยากรที่สำคัญต่อการดำรงชีพของชาวชนบท

ด้วยการสนับสนุนจากโครงการพัฒนาของรัฐ ชาวนากลุ่มเล็ก ๆ กลุ่มหนึ่งที่บ้านโคกสูงสามารถพัฒนาตัวเองขึ้นมาเป็นผู้ประกอบการในชนบทได้ กลุ่มผู้ประกอบการเลี้ยงปลาในกระชังบ้านโคกสูงสามารถสร้างกิจการขึ้นมาอย่างประสบความสำเร็จ แต่ผู้วิจัยได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า ผู้นำคนสำคัญในกลุ่มนี้ เป็นผู้ที่ได้รับการศึกษาสูงกว่าและมีประสบการณ์ในการทำงานในเมืองในตำแหน่งที่ดีกว่าชาวนาในรุ่นนี้โดยทั่วไป ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เขาสามารถพัฒนาความเป็นผู้ประกอบการได้ และโน้มน้าวสมาชิกคนอื่น ๆ ที่ยังติดอยู่กับวัฒนธรรมชาวนาให้เห็นคล้อยตาม ทำให้กลุ่มสามารถดำเนินกิจการต่อไปได้ แม้จะมีปัญหาความขัดแย้งกับชาวนาส่วนใหญ่ในหมู่บ้าน ซึ่งกล่าวหากว่ากลุ่มผู้ประกอบการนี้ว่า แสวงหาผลประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นของส่วนรวม และความช่วยเหลือจากรัฐ มาเพื่อประโยชน์ของกลุ่มอย่างไม่เป็นธรรม ชาวนาส่วนใหญ่ในหมู่บ้านพยายามที่จะใช้วิธีการของชุมชนในการจัดการกับผู้ที่ปฏิบัติตนนอกกรอบประเพณีและ “จริยธรรมแห่งการอยู่รอดร่วมกัน” มาใช้จัดการกับคนกลุ่มนี้ เพื่อดึงพวกเขาให้เข้าสู่บรรทัดฐานเดิมของสังคม แต่ในท้ายที่สุด เราจะเห็นได้ว่า กลไกทางสังคมเพื่อขจัดความเหลื่อมล้ำในสังคมชาวนา จะใช้ไม่ได้ผล กับคนที่ไม่ได้ยึดถือในระบบคุณค่าแบบชาวนาอีกต่อไปแล้ว

บทที่ 6

หนองเดิม : หมู่บ้านตอนล่างของเขื่อน

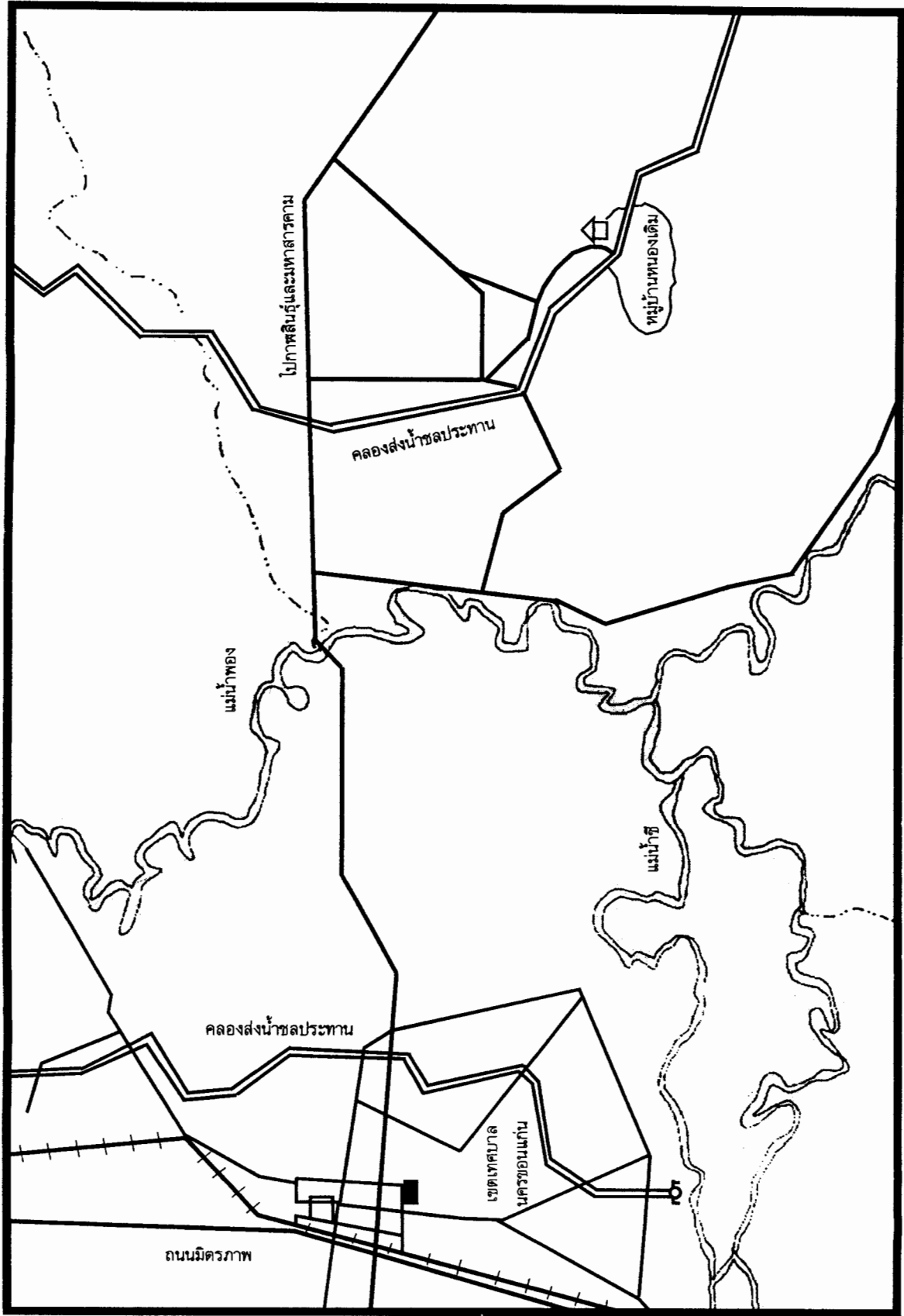
6.1 สถานภาพของหมู่บ้านในภาคอีสานและในลุ่มน้ำพอง

หมู่บ้านหนองเดิม ตั้งอยู่ที่อำเภอเขียงยืน จังหวัดมหาสารคาม ในเขตโครงการชลประทานน้ำพอง-หนองหวาย สภาพความเป็นจริงที่เป็นอยู่ในขณะนี้คือ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีพื้นที่เพียง 6.5 ล้านไร่เท่านั้น ที่อยู่ในเขตชลประทาน ในขณะที่พื้นที่ปลูกข้าวทั้งภาคมีมากกว่า 56 ล้านไร่ (ธนาคารแห่งประเทศไทย, 2543) บ้านหนองเดิมนั้นหากพิจารณาในแง่ศักยภาพทางการเกษตรแล้ว ถือว่าอยู่ในที่ดั่งที่ดีกว่าเมื่อเปรียบเทียบกับหมู่บ้านอื่น ๆ อีกหลายหมู่บ้าน ชาวนาส่วนมากในหมู่บ้านนี้สามารถปลูกข้าวได้ปีละสองหน และยังสามารถปลูกพืชเศรษฐกิจอื่น ๆ ในฤดูแล้งได้ด้วย ผลผลิตต่อไร่สูงกว่าผลิตผลถั่วเฉลี่ยของภาค หมู่บ้านนี้ตั้งอยู่ไม่ห่างจากตัวอำเภอเขียงยืนและตัวเมืองขอนแก่นมากนัก เราสามารถกล่าวได้ว่าหมู่บ้านหนองเดิมเป็นตัวแทนของหมู่บ้านประเภทที่องค์กรพัฒนาต่าง ๆ ของรัฐปรารถนา นั่นคือ เป็นหมู่บ้านที่เข้าถึงระบบโครงสร้างพื้นฐานเพื่อการพัฒนาทางการเกษตรที่จำเป็นหลายอย่างเช่น มีระบบชลประทานที่ดี มีถนนหนทางที่สะดวกตลอด สามารถเข้าถึงตลาดสำหรับผลิตผลทางเกษตรและแหล่งจ้างงานด้านการเกษตรและนอกการเกษตรด้วย

นอกจากตั้งอยู่ในพื้นที่การเกษตรที่มีความเจริญกว่าแล้ว หมู่บ้านนี้ยังมีลักษณะพิเศษที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ การมีการสืบทอดทางวัฒนธรรมมาอย่างต่อเนื่อง ซึ่งถือเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญอย่างหนึ่ง หมู่บ้านนี้ตั้งขึ้นประมาณ 93 ปีมาแล้ว โดยการแยกออกจากหมู่บ้านแบก ซึ่งขณะนั้นตั้งอยู่ห่างออกไปประมาณ 6 กิโลเมตร บ้านแบกแยกออกจากบ้านทัพม้า ซึ่งเป็นหนึ่งในบรรดาหมู่บ้านที่เก่าแก่ที่สุดในบริเวณนี้ ผู้คนจากสามหมู่บ้านนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสองหมู่บ้านที่สร้างขึ้นในช่วงหลัง ได้แก่ บ้านแบก และหนองเดิม ยังคงมีความสัมพันธ์ต่อกันอย่างใกล้ชิด ผู้คนจากหนองเดิมนิยมรับว่าบ้านแบกเป็นต้นกำเนิดของพวกเขา บางคนยังมีญาติพี่น้องอาศัยอยู่ที่นั่น นอกจากนี้ประมาณ 10 ครัวเรือนในหนองเดิมเป็นสมาชิกของ “กลุ่มเกษตรกรทำนาหนอง” ซึ่งสร้างขึ้นและนำโดยบรรดาผู้นำของบ้านแบก

6.2 การก่อตั้งหมู่บ้านและการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม

หมู่บ้านหนองเดิมได้ก่อตั้งขึ้นในปี 2451 เมื่อหมู่บ้านนี้ก่อตั้งขึ้นครั้งแรกมีครัวเรือนประมาณ 10 ครัวเรือนเท่านั้น ผู้ก่อตั้งหมู่บ้านได้ย้ายมาจากบ้านแบกและได้ตั้งถิ่นฐานในบริเวณที่นา

ภาพที่ 6 : หมู่บ้านหนองเดิมและเขตเทศบาลนครขอนแก่น

ที่อยู่ใกล้ ๆ กับหนองน้ำขนาดใหญ่ ผู้คนย้ายออกจากหมู่บ้านเก่า เนื่องจากมีโรคติดต่อเกิดขึ้นในบ้าน
แบก โรคไข้รากสาดใหญ่ ได้จุดคร่าชีวิตคนเป็นจำนวนมาก หลังจากครัวเรือนสองสามครัวเรือนย้าย
ออก ในไม่ช้าหลายครัวเรือนก็ย้ายตามมา จนมีการตั้งถิ่นฐานเป็นหมู่บ้านอย่างถาวร ชื่อหนองเดิม
เป็นชื่อที่ชาวบ้านตั้งให้แก่หมู่บ้านแห่งนี้ ตามชื่อของหนองน้ำขนาดใหญ่ในบริเวณนั้น

เศรษฐกิจของหมู่บ้านในอดีตเป็นเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตนเอง ชาวบ้านปลูกข้าวเหนียวเพื่อ
บริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก แม้ว่าหมู่บ้านนี้จะเข้าถึงแหล่งรับซื้อข้าวได้สะดวกกว่าเมื่อเทียบกับหมู่บ้าน
บ้านในบริเวณตอนบนของลุ่มน้ำ ข้าวจากหมู่บ้านสามารถบรรทุกใส่เกวียนไปยังแม่น้ำชีและขายให้แก่
พ่อค้าชาวจีนได้ แต่กระนั้นในหมู่บ้านการขายข้าวก็ยังไม่เป็นที่แพร่หลาย ที่เป็นเช่นนี้เพราะชาวนาไม่
มีผลผลิตข้าวเหลือเกินจากที่ต้องเก็บไว้บริโภคมากนัก เพราะที่ดินเป็นดินเค็ม ข้าวจึงไม่ออกงามดี
นอกจากนี้ในที่ราบลุ่มแม่น้ำชีมักจะมีน้ำท่วมเป็นครั้งคราว และบางทีก็ทำให้ข้าวเสียหาย

ในประมาณกลางทศวรรษ 2493 คนในหมู่บ้านหนองเดิมได้เริ่มต้นปลูกปอ ในช่วงเวลานี้
ราคาปอที่ขายในหมู่บ้านได้ขึ้นจาก 0.25-0.30 บาทต่อกิโลกรัม เป็น 1.50 บาทต่อกิโลกรัม ปัจจุบัน
ด้านราคาเป็นปัจจัยสำคัญที่กระตุ้นให้ครัวเรือนชาวนาเกือบทั้งหมดหันไปปลูกปอกัน แต่ชาวนา ณ ที่
นี้ได้เผชิญกับปัญหาที่คล้ายคลึงกับผู้ปลูกปออื่น ๆ ในเขตนั้น กล่าวคือ ราคาปอมีการผันผวนขึ้น ๆ
ลง ๆ นอกจากนี้กระบวนการผลิตยังกินแรงและเวลามากและยังมีความยากลำบากในการหาที่แช่ปอ
รวมทั้งความเน่าเหม็นที่ปกคลุมให้เกิดแก๊สของหมู่บ้าน ในไม่ช้าการปลูกปอก็เป็นที่นิยมน้อยลง
โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อมีการแนะนำพืชเศรษฐกิจชนิดใหม่แก่ชาวบ้าน คือ มันสำปะหลัง

แม้ว่าสถิติระดับประเทศจะชี้ให้เห็นว่าการปลูกมันสำปะหลังได้ครอบคลุมพื้นที่ถึง 804,000
ไร่ในปี 2504 แต่การปลูกมันสำปะหลังในหมู่บ้านหนองเดิมมิได้เริ่มขึ้น จนกระทั่งประมาณปี 2509
การปลูกมันสำปะหลังมิได้แพร่หลายไปอย่างกว้างขวาง เนื่องจากคนในหมู่บ้านหนองเดิมมีทางเลือก
อย่างอื่นในการหารายได้ การที่หมู่บ้านนี้ปลูกข้าวได้ผลผลิตต่ำจนแทบจะไม่สามารถประกอบการดำรง
ชีพให้อยู่ได้ เป็นปัจจัยสำคัญที่ผลักดันให้ผู้คนในหมู่บ้านหนองเดิมอพยพไปหางานทำไกลจากบ้าน
นอกจากนี้ที่ดินของหมู่บ้านซึ่งเป็นที่ลุ่ม ยังไม่เหมาะที่จะปลูกมันสำปะหลัง ซึ่งออกงามดีในที่ที่เป็นที่
ดอน ผู้คนจึงอพยพไปทำงานในไร่อ้อยในภาคกลางในระหว่างฤดูแล้ง และกลับมาบ้านในฤดูฝนเพื่อ
ทำงานในไร่นา บางคนได้ไปทำงานในช่วงเวลาชยาวนานนั้น คือ ไปทำงานในส่วนยางพาราในปักษ์ใต้

ในปี 2516 การสร้างระบบชลประทานน้ำพอง-หนองหวายส่วนที่ขยายออกไปได้เสร็จสิ้นลง
ซึ่งนับแต่บัดนั้นเป็นต้นมา แบบแผนการเกษตรและแบบแผนการดำรงชีวิตที่เคยทำกันมาในหมู่บ้าน
หนองเดิมก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก ระบบชลประทานอำนวยความสะดวกให้แก่การทำกร
เกษตรในฤดูแล้ง ชาวนาในหมู่บ้านหนองเดิมได้เริ่มปลูกข้าวนาปรัง แดงกวาง หัวหอม และแคนดา
ลูบในฤดูแล้ง ประโยชน์อีกอย่างหนึ่งของการชลประทานก็คือ น้ำจากระบบชลประทานได้ลดความ
เค็มของดินลงถึงระดับที่ทำให้ให้ข้าวออกงามได้ และให้ผลผลิตผลดียิ่งขึ้น ผลก็คือ เกษตรกรรมในหมู่บ้าน
นี้ได้กลายเป็นสิ่งที่มีความมั่นคงยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การปลูกข้าว ในบรรดาสามหมู่บ้านที่

อยู่ในโครงการวิจัยนี้ หนองเดิมนับเป็นหมู่บ้านที่มีจำนวนครัวเรือนที่ปลูกข้าวครั้งที่สองในฤดูแล้ง คิดเป็นร้อยละสูงสุด และมีปริมาณผลผลิตข้าวต่อครัวเรือนต่อปีสูงที่สุดด้วย ในหมู่บ้านหนองเดิมนี้เรายังได้พบอีกว่ามีจำนวนครัวเรือนที่ทำนาในไร่นาของตนคิดเป็นจำนวนร้อยละสูงสุด ผลก็คือ สัดส่วนของครัวเรือนที่มีการอพยพไปทำงานทำภายนอกหมู่บ้านแบบหมุนเวียนตามฤดูกาลนั้นน้อยกว่าอีกสองหมู่บ้าน

6.3 สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในปัจจุบันของหมู่บ้าน

ในปัจจุบันหมู่บ้านหนองเดิมนั้นมีประชากร 560 คน รวม 116 ครัวเรือน สัดส่วนของครอบครัวเดี่ยวมีมากกว่าครอบครัวขยายเล็กน้อย คือ ร้อยละ 51.1 และ 48.9 ตามลำดับ ประชากรทั้งหมดเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ไทย-ลาว ซึ่งเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่ใหญ่ที่สุดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

หมู่บ้านนี้มีการเข้าถึงเครือข่ายการคมนาคมได้สะดวก ซึ่งเชื่อมโยงหมู่บ้านเข้ากับตลาดและศูนย์ให้บริการสาธารณะอื่น ๆ หมู่บ้านนี้ตั้งอยู่ห่างจากอำเภอเชียงยืนของจังหวัดมหาสารคามเพียง 9 กิโลเมตร และห่างจากตัวเมืองขอนแก่นเพียง 15 กิโลเมตร เนื่องจากสภาพความเป็นจริงที่ว่าหมู่บ้านนี้เป็นส่วนหนึ่งของระบบบริหารราชการของอำเภอเชียงยืน ตามธรรมดาแล้ว ผู้คนจะไปที่อำเภอเชียงยืน เพื่อติดต่อเกี่ยวกับทะเบียนราษฎร แต่ในเรื่องการรับบริการทางการแพทย์ พวกเขาก็ไปยังตัวเมืองขอนแก่นมากกว่าเพราะว่าที่นั่นมีโรงพยาบาลใหญ่สองแห่ง คือ โรงพยาบาลศูนย์ขอนแก่น และโรงพยาบาลของมหาวิทยาลัย ในด้านสินเชื่อทางการเกษตรชาวนาจะใช้บริการของ ธ.ก.ส.ที่อำเภอเชียงยืน แต่ถ้าเป็นการไปรับเงินที่ส่งมาจากญาติที่ไปทำงานต่างประเทศ พวกเขามักไปที่ธนาคารพาณิชย์ในตัวเมืองขอนแก่นมากกว่า ในการซื้อของและค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ พวกเขาติดต่อกับเชียงยืน แต่ในการสินค้าอุปโภคบริโภคที่มีราคา เช่น วิทยุ โทรทัศน์ พัดลม เครื่องสูบน้ำ และอื่น ๆ พวกเขาชอบที่จะไปยังเมืองขอนแก่นมากกว่า

หมู่บ้านหนองเดิมนั้นมีพื้นที่รวม 1,527 ไร่ ในจำนวนนี้เป็นที่ของเอกชน 1,197 ไร่ และเป็นที่ของชุมชน 330 ไร่ ที่ของเอกชนประกอบด้วยพื้นที่ปลูกข้าวในที่ราบลุ่ม 1,062 ไร่ และเป็นที่สวนและพื้นที่ตอนที่ใช้ในการปลูกพืชไร่ 135 ไร่ สำหรับที่ของชุมชน พื้นที่ตอน 300 ไร่ ใช้เป็นทุ่งทำเลเลี้ยงสัตว์ เป็นป่าชุมชนและป่าช้า นอกจากนี้ ยังมีพื้นที่ในที่ราบลุ่มจำนวน 30 ไร่ ซึ่งได้จัดสรรไว้สำหรับครอบครัวที่มีที่ดินไม่พอทำกินหรือไม่มีที่ดินเลย ได้ไถหว่านเพื่อเลี้ยงชีพตนเอง

หมู่บ้านนี้มีโรงเรียนแห่งหนึ่งเปิดสอนตั้งแต่ชั้นประถมศึกษาปีที่หนึ่งถึงชั้นประถมศึกษาปีที่หก ครอบครัวทั้งหมดมีน้ำประปาและไฟฟ้าใช้ มีตู้โทรศัพท์สาธารณะหนึ่งตู้ ตั้งอยู่ในบริเวณบ้านของผู้ใหญ่บ้าน ใช้บริการได้ทั้งโทรศัพท์ทางไกล ทางไกลในประเทศและทางไกลต่างประเทศ ในหมู่บ้านนี้มีโรงเรียนสองโรงเรียน เป็นโรงเรียนขนาดกลางโรงเรียนหนึ่งและโรงเรียนขนาดเล็กอีกโรงเรียนหนึ่ง มีร้านขายของชำ 4 ร้าน มีรถยนต์และ

รถปิคอัพ 20 คัน รถจักรยานยนต์ 70 คัน จักรยาน 60 คัน เครื่องรับโทรทัศน์ 100 เครื่อง และรถไถเดินตาม 70 คัน

6.3.1 การแตกประเภทและสาขาของกิจกรรมทางเศรษฐกิจ

โครงชลประทานน้ำพอง-หนองหวาย ซึ่งได้ส่งน้ำให้แก่หมู่บ้านทั้งในฤดูฝนและฤดูแล้งได้ก่อให้เกิดการพัฒนาทางเกษตรในหมู่บ้านนี้ในลักษณะที่แตกต่างจากหมู่บ้านต่าง ๆ ในส่วนบนของกลุ่มน้ำนี้ ณ บริเวณนี้ ชาวบ้านมีกิจกรรมการเกษตรที่หลากหลาย ดังนั้น จำนวนของครอบครัวที่มีแรงงานอพยพจึงต่ำกว่าอีกสองหมู่บ้านในโครงการวิจัยนี้ ชาวบ้านส่วนใหญ่ในหมู่บ้านหนองเตมปลูกข้าวทั้งในฤดูฝนและฤดูแล้ง บางครอบครัวได้เข้าร่วมในการผลิตเมล็ดผักแบบมีพันธะสัญญา แต่โครงการนี้ได้ยุติไปตั้งแต่ปีเพาะปลูก 2543 บางครัวเรือนก็ทำการปลูกผัก ปลูกบัว และต้นไม้ผลการหันไปปลูกพืชผักหลากหลายชนิด และการแปรสภาพการเกษตรให้เป็นเชิงพาณิชย์ได้ก่อให้เกิดการจ้างงานภายในหมู่บ้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มผู้สูงอายุ จะเห็นได้ว่า เมื่อน้ำจากระบบชลประทานสม่ำเสมอ ชาวบ้านในที่ราบลุ่มแม่น้ำพองตอนล่างก็มีทางเลือกในการดำเนินชีวิตมากขึ้น ส่งผลให้เกิดการพัฒนาที่มีความสมดุลมากขึ้นในทั้งทางภาคการเกษตรและนอกภาคการเกษตร

ครอบครัวในหมู่บ้านที่ทำนาปลูกข้าวมีจำนวนถึงร้อยละ 91.1 นับเป็นร้อยละของผู้ปลูกข้าวที่สูงที่สุดเป็นอันดับสองในพื้นที่วิจัยสามแห่ง กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญที่สุดอันดับสองโดยพิจารณาจากจำนวนครอบครัวที่เข้าร่วมในกิจกรรมได้แก่ การรับจ้าง จำนวนครอบครัวในหมู่บ้านถึงร้อยละ 62.2 มีสมาชิกในครอบครัวของตนเป็นแรงงานรับจ้างทั้งในท้องถิ่นเองและในที่ห่างไกลออกไป กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่มีความสำคัญอันดับที่สามก็คือ การเลี้ยงสัตว์เชิงพาณิชย์ ได้แก่ วัว ควาย สัตว์ปีก และหมู ซึ่งครอบครัวที่เลี้ยงสัตว์เชิงพาณิชย์นี้คิดเป็นร้อยละ 55.6 ของครอบครัวในหมู่บ้านนี้ กิจกรรมที่มีครอบครัวจำนวนน้อยดำเนินการได้แก่ การประมง กิจกรรมด้านการค้าและกิจการของผู้ประกอบการอื่นๆ และการรับราชการ (ตาราง 6.1)

ตารางที่ 6.1 กิจกรรมทางเศรษฐกิจของครอบครัวชาวนาในบ้านหนองเดิม

กิจกรรมทางเศรษฐกิจ	ร้อยละของครัวเรือนที่มีสมาชิกประกอบกิจกรรม		อัตราการเปลี่ยนแปลง (ร้อยละ)
	อดีต (ทศวรรษ 2500)	ปัจจุบัน (2543)	
ทำนา	96.7	91.1	-5.6
ทำไร่, ทำสวน	55.6	16.7	-38.9
ประมงเพื่อขาย	3.3	4.4	+1.1
เลี้ยงสัตว์เพื่อขาย	37.8	55.6	+17.8
รับจ้าง	44.4	62.2	+17.8
ค้าขาย	3.3	16.7	+13.4
รับราชการ	0.0	1.1	+1.0
หัตถกรรมเพื่อขาย	1.1	0.0	-1.0
กิจการส่วนตัว	0.0	3.3	+3.3
อื่น ๆ	0.0	2.2	+2.2

ที่มา : การสำรวจภาคสนาม

6.3.2 การขยายไปสู่กิจกรรมอื่น ๆ ในภาคเกษตรกรรม

ข้อมูลในตาราง 6.1 ข้างต้นชี้ให้เห็นว่า เมื่อเปรียบเทียบกับ 30 ปีที่ผ่านมา มีการปลูกข้าวลดลงเล็กน้อยในหมู่บ้าน การลดลงในการปลูกพืชไร่เห็นได้ชัดมากกว่า นั่นคือ ลดลงร้อยละ 38.9 ข้อมูลในเชิงคุณภาพชี้ให้เห็นว่า สำหรับการปลูกพืชไร่ ไม่เพียงแต่มีการเปลี่ยนแปลงในแง่ของจำนวนครอบครัวที่เข้าร่วมเท่านั้น หากประเภทของพืชที่ปลูก ตลอดจนผลตอบแทนจากการปลูกก็มีการเปลี่ยนแปลงด้วย จนกระทั่งต้นพุทธทศวรรษ 2510 พืชไร่ที่สำคัญของหมู่บ้านนี้ยังเป็นมันสำปะหลังสำคัญ ซึ่งได้เข้าแทนปอแก้วนับตั้งแต่ปี 2509 ในเวลานั้นไม่มีการชลประทานในบริเวณนี้ และชาวบ้านไม่มีทางเลือกอื่นในการทำไร่ ยกเว้นมันสำปะหลัง มันสำปะหลังสามารถทนความแห้งแล้งได้ และสามารถงอกงามได้แม้ในที่ที่มีดินเค็ม แต่ในปัจจุบันพื้นที่ดอนของหมู่บ้านถูกใช้เพื่อปลูกพืชทางเศรษฐกิจอย่างอื่น เช่น ผักต่าง ๆ และต้นไม้ผลรวมทั้งการปลูกพืชผักเพื่อเอาเมล็ดพันธุ์ แบบมีพันธะสัญญาอีกด้วย พืชทางเศรษฐกิจเหล่านี้ทั้งหมดให้ผลตอบแทนสูงกว่ามันสำปะหลัง

ข้าว

โครงการชลประทานน้ำพอง-น้ำห้วยซึ่งเป็นโครงการชลประทานขนาดใหญ่ ได้สนองปริมาณน้ำอย่างพอเพียงทั้งในฤดูแล้งและในฤดูฝน นี่คือนสถานการณ์ที่แตกต่างจากการชลประทานขนาดเล็กในสองหมู่บ้านที่บรรยายมาแล้วข้างต้น ซึ่ง ณ ที่นั้น การชลประทานได้ใช้สำหรับการปลูกข้าวในฤดูฝนเป็นสำคัญ แต่ที่ในหมู่บ้านหนองเดิม ชาวนาส่วนใหญ่สามารถปลูกข้าวได้สองครั้งต่อปี ข้อมูลในตาราง 6.1 ข้างต้น แสดงให้เห็นว่า ครอบครัวยุคที่ปลูกข้าว มีถึงร้อยละ 91.1 จากการสำรวจประเภทและปริมาณข้าวที่ผลิตได้ในปี 2543 พบว่า ในกลุ่ม 86 ครอบครัวยุค (ร้อยละ 95.5 ของครอบครัวยุคภายใต้การสำรวจ) ที่ได้ตอบแบบสอบถามนั้น มีถึงมากกว่าร้อยละ 95 ที่ได้เข้าร่วมในการปลูกข้าวนาปรัง ซึ่งแตกต่างจากสถานการณ์ในสองหมู่บ้านในกลุ่มน้ำตอนบนเป็นอย่างมาก ปริมาณของข้าวที่ 86 ครอบครัวยุคเหล่านี้ผลิตออกมาสูงถึง 1,056,720 กิโลกรัม หรือถั่วเฉลี่ย 12,287 กิโลกรัม ต่อครอบครัว ผลผลิตถั่วเฉลี่ยต่อครอบครัวเช่นนี้ สูงกว่าปริมาณถั่วเฉลี่ยในบ้านโคกสูงและโนนกลาง ซึ่งปริมาณถั่วเฉลี่ยคือ 4,249 และ 4,308 กิโลกรัมต่อครอบครัวตามลำดับ จากจำนวนข้าวทั้งหมดที่ผลิตออกมาร้อยละ 68 เป็นข้าวเจ้า ที่ผลิตในฤดูฝน ข้าวที่ผลิตออกมาประเภทนี้ส่วนใหญ่แล้วเพื่อวัตถุประสงค์ด้านการค้า ในฤดูฝน ข้าวเหนียวปลูกมากกว่าข้าวเจ้า และส่วนใหญ่แล้วใช้เพื่อบริโภคภายในครอบครัว เห็นได้ชัดว่า การผลิตข้าวยังคงแสดงบทบาทสำคัญมากในเศรษฐกิจของหมู่บ้านหนองเดิม

ตารางที่ 6.2 ประเภทและปริมาณของผลผลิตข้าวเปลือกในบ้านหนองเดิม
ในปีการผลิต 2543

ประเภทของข้าว	ครอบครัวที่ปลูก		การผลิตทั้งสิ้น (คิดเป็นกิโลกรัม)		ผลผลิตถั่วเฉลี่ย ต่อครอบครัว (กิโลกรัม)
	จำนวน	ร้อยละ	จำนวน	ร้อยละ	
ข้าวเจ้านาปี	30	34.9	78,870	7.5	2629.0
ข้าวเหนียนาปี	84	97.7	258,690	24.3	3079.6
ข้าวเจ้านาปรัง	82	95.3	718,960	68.1	8767.8
ข้าวเหนียนาปรัง	1	1.2	200	0.01	200.0
ทุกฤดู ทุกประเภท	(n=86)		1,056,720	100	12,287.4

แหล่งที่มา : การสำรวจภาคสนาม

สำหรับปริมาณการผลิตข้าวต่อครอบครัว พบว่า มีเพียงร้อยละ 3.5 ของครอบครัวทั้งหมดเท่านั้นที่ผลิตข้าวได้น้อยกว่า 2,000 กิโลกรัมต่อปี ครอบครัวส่วนใหญ่ (ร้อยละ 75.6) สามารถผลิต

ได้มากกว่า 5,000 กิโลกรัมต่อปี จากจำนวนนี้ร้อยละ 45.4 ผลิตได้มากกว่า 10,000 กิโลกรัมต่อปี (ตาราง 6.3) นี้แสดงให้เห็นว่า ครอบครัวจำนวนไม่น้อยได้เข้าร่วมในการผลิตข้าวเพื่อขาย กระนั้นก็ตาม ครอบครัวเหล่านี้ยังคงรักษาประเพณีที่สืบทอดกันมาในการผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือน คู่ขนานไปกับการผลิตข้าวเพื่อขาย

ตารางที่ 6.3 ปริมาณการผลิตข้าวเปลือกต่อครัวเรือนในหนองเดิม
ในปีการผลิต 2543

ปริมาณการผลิต (กิโลกรัม)	จำนวนครัวเรือน	ร้อยละของครัวเรือน
น้อยกว่า 2000	3	3.5
2001-5000	18	20.9
5001-10,000	26	30.2
10001 และมากกว่า	39	45.4
รวม	86	100

ค่าเฉลี่ย (X) = 12,287.44   ค่าต่ำสุด (Min) = 800   ค่าสูงสุด (Max) = 9,940

ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน (SD) = 13,159.83

ผัก

ประมาณ 20 ครอบครัวในหมู่บ้านนี้เข้าร่วมในการปลูกผักเพื่อขาย ผักที่มีคนนิยมปลูกกันมีอยู่สองชนิด คือ แตงกวาและต้นหอม ขนาดของพื้นที่ที่ใช้ปลูกผักถั่วเฉลี่ยต่อครอบครัว คือ 1-2 งาน (หนึ่งในสี่ไร่ถึงครึ่งไร่) ผลิตผลต่อไร่ประมาณ 4,000 กิโลกรัม ต้นทุนต่อไร่อยู่ระหว่าง 8,000 - 12,000 บาท ราคาแตงกวาที่ขาย ณ ที่ไร่อยู่ระหว่าง 5-10 บาทต่อหนึ่งกิโลกรัม ในปีการผลิต 2543 ราคาเพียง 5 บาท ต่อกิโลกรัมเท่านั้น แต่ในบางปี มีโรคพืชระบาด ซึ่งลดผลผลิตให้ต่ำลง และเพิ่มต้นทุนการผลิตให้สูงขึ้น ในกรณีเช่นนั้น ชาวนาจะได้กำไรน้อยลง การปลูกผักตามธรรมดาแล้วเริ่มต้นในเดือนสิงหาคม หรือเดือนกันยายนและผลิตผลสามารถเก็บเกี่ยวภายใน 34 วัน หลังจากปลูกแล้ว ชาวสวนส่วนใหญ่ขายผลิตผลของตนให้แก่พ่อค้าผักในหมู่บ้าน ยกเว้นสองคนเท่านั้นที่ไปยังตลาดอำเภอเชียงยืน และขายผลิตผลด้วยตัวเองในตลาด

ภาพประกอบที่ 7 ข้างล่างนี้ แสดงให้เห็นว่า ชาวนาแห่งหมู่บ้านหนองเดิมและหมู่บ้านอื่น ๆ ในลุ่มน้ำพองตอนล่างให้จัดสรรแรงงานในครอบครัวของตนตลอดทั้งปี ภาพประกอบนี้แสดงว่า ชาวนาในหมู่บ้านนี้มีงานตลอดทั้งปี

ภาพที่ 7 ปฏิทินการทำงานในกลุ่มแม่น้ำพองตอนล่าง

กิจกรรม	มค	กพ	มีค	เมย	พค	มิย	กค	สค	กย	ตค	พย	ธค
เกษตรกรรม												
ข้าวฤดูฝน				หว่าน		ปักดำ					เก็บเกี่ยว	
ข้าวฤดูแล้ง		หว่าน			เก็บเกี่ยว							
ผัก							ปลูกร		เก็บเกี่ยว			
พืชที่ให้เมล็ด สำหรับเพาะพันธุ์							ปลูกร			เก็บเกี่ยว		
มันสำปะหลัง	เก็บเกี่ยว(ชุด)			ปลูกร	ทำสาย	ย้วยพืช		ปลูกร		เก็บเกี่ยว		
แรงงานรับจ้าง												
แรงงานรับจ้างในไร่นา ในท้องถิ่น				เกี่ยวข้าว			ดำนา				เกี่ยวข้าว	
อพยพไปทำงานภาคเกษตร	ตัดอ้อย											
อพยพไปทำงานนอกการ เกษตร												
การประมง												
การเลี้ยงสัตว์												
การค้าขาย												

————— การทำงานเต็มเวลา
 ..... การทำงานบางเวลา

แหล่งที่มา : การสำรวจภาคสนาม

การปลูกพืชเพื่อเอาเมล็ดพันธุ์

การปลูกพืชเพื่อเอาเมล็ดพันธุ์ภายใต้ระบบพันธะสัญญาในหมู่บ้านหนองเดิม เริ่มมีขึ้นในต้นในปีเพาะปลูก 2538 การเกษตรภายใต้ระบบพันธะสัญญานี้จะได้เริ่มขึ้นในตำบลนาทอง ซึ่งอยู่ใกล้ ๆ กับบ้านหนองเดิม มาตั้งแต่พ.ศ. 2538 หนึ่งในบรรดาหมู่บ้านที่เข้าไปเกี่ยวข้องในการปลูกพืชที่ให้เมล็ดในตำบลนาทอง คือ บ้านแบก ซึ่งเป็นหมู่บ้านแม่ของหนองเดิม โดยอาศัยการติดต่อทางส่วนตัวจากหมู่บ้านแบก บริษัทผลิตเมล็ดพืชได้ขยายมาที่บ้านหนองเดิม เกณฑ์ที่สำคัญสำหรับคัดเลือกชาวนาที่จะได้รับภายใต้ระบบพันธะสัญญาวิธีก็คือ คุณลักษณะของชาวนาผู้นั้นเอง ซึ่งมีความสำคัญสูงกว่าคุณลักษณะของไร่นาของชาวนา การปลูกในพืชเพื่อเอาเมล็ดพันธุ์ภายใต้ระบบพันธะสัญญาหมู่บ้านได้เริ่มต้นโดยครอบครัวเพียงครอบครัวเดียว โดยมีนายสำราญ โพธิ์จันทร์ เป็นหัวหน้า ในปีการผลิตติดต่อมา สำราญได้รับการขอร้องจากบริษัทให้หาครอบครัวอื่น ๆ ที่มีความรับผิดชอบให้เข้าร่วมด้วย หลังจากที่นายสำราญได้หาคนที่ “ไวใจได้” และมีความตั้งใจที่จะเข้าร่วมทำการเกษตรในระบบนี้มาเสนอแก่ทางบริษัท บริษัทจึงจะตรวจสอบความเหมาะสมของสภาพไร่นาของคนเหล่านั้น มีคน 9 คนได้รับการคัดเลือก แต่บางคนต้องร่วมกันทำ เนื่องจากบริษัทจะให้งานแก่ผู้ผลิตรวม 5 เจ้าเท่านั้น โดยแต่ละเจ้าจะต้องปลูกแคนตาลูป 5,000 ต้น และมะเขือเทศ 1,500 ต้น ต่อจากนั้นให้ผสมเกสรดอกของต้นแตงและต้นมะเขือเทศ ดูแลจนดอกกลายเป็นผล เก็บผลแล้วนำเมล็ดพันธุ์มาตากแห้งและขายเมล็ดแห้งแก่บริษัท เพื่อนำส่งไปขายยังตลาดทั้งในและต่างประเทศ แม้ว่าการผลิตพืชแต่ละชนิดจะกินเวลาเพียงสี่เดือนเท่านั้น คือ จากเดือนกันยายนถึงเดือนธันวาคม แต่กระบวนการทั้งหมดจำเป็นต้องมีการเอาใจใส่และการใช้แรงงานอย่างทุ่มเท และบางขั้นตอน ก็ต้องมีการจ้างแรงงานเพิ่มเติม เช่น ในกระบวนการผสมเกสรดอกไม้ จำเป็นต้องมีการจ้างแรงงาน ในอัตราตันละหนึ่งบาทสำหรับการผสมเกสรต้นมะเขือเทศ และต้นละสองบาทสำหรับการผสมเกสรแคนตาลูป

บริษัทรับซื้อเมล็ดพืชจะให้คู่แก่ชาวนา ในรูปของปัจจัยการผลิตที่จำเป็น เช่นเมล็ดพืช ปุ๋ย และยาฆ่าแมลง โดยบริษัทจะเป็นผู้กำหนดประเภทและจำนวนของปัจจัยการผลิตเหล่านี้ บริษัทยังให้เงินล่วงหน้าแก่ชาวนาเพื่อจ้างแรงงานเพิ่มเติมในกระบวนการผสมเกสรดังกล่าว ชาวนาจำเป็นต้องใช้ปัจจัยการผลิตและกระบวนการผลิตตามที่บริษัทกำหนด โดยไม่มีสิทธิต่อรองใด ๆ ทั้งสิ้น เมื่อได้ผลผลิตขั้นสุดท้าย คือ เมล็ดพันธุ์แห้ง ก็บริษัทอีกนั้นที่ทะเลาะเป็นผู้วินิจฉัยว่า ผลผลิตของพวกเขาจัดอยู่ในคุณภาพใดและมีการตีราคาตามนั้น ภายใต้ระบบการผลิตแบบมีพันธะสัญญาดังกล่าวนี ชาวนาได้สูญเสียอำนาจในการตัดสินใจเกือบจะทุก ๆ ด้านของการผลิต

การผลิตพืชเพื่อเอาเมล็ดพันธุ์ภายใต้ระบบพันธะสัญญาในหมู่บ้านหนองเดิมทำอยู่ได้เพียงสามปีเท่านั้น ในปีสี่ บริษัทผู้ว่าจ้างบอกแก่เกษตรกรว่า ในพื้นที่นี้มีโรคติดต่อของพืชเกิดขึ้น และ

บริษัทจำเป็นต้องยุติการปลูกพืชชั่วคราว ผู้ปลูกพืชส่วนมากรู้สึกเสียใจที่การผลิตต้องยุติลง เพราะหมายถึงการเสียรายได้

การผลิตพืชเพื่อเอาเมล็ดพันธุ์ภายใต้ระบบพันธะสัญญาดังกล่าวนี้ สามารถมองเห็นได้ว่าเป็นการสร้างความหลากหลายแบบพึ่งพิง (dependant diversification) ซึ่งลงเอยโดยชวานาสูญเสียอำนาจในการควบคุมกระบวนการผลิต โดยระยะสั้นอาจสามารถสร้างรายได้แก่เกษตรกรบ้าง แต่โดยระยะยาวแล้ว มันเป็นตัวทำลายระบบการผลิตแบบยั่งยืนในภาคการเกษตร

6.3.3 การขยายไปประกอบกิจกรรมนอกการเกษตร

หมู่บ้านหนองเดิม มีความแตกต่างจากอีกสองหมู่บ้านในลุ่มน้ำพองตอนบนในประเด็นการเข้าไปเกี่ยวข้องในภาคเศรษฐกิจนอกการเกษตรด้วย ในขณะที่ในบริเวณลุ่มน้ำตอนบน การอพยพโยกย้ายไปทำงานต่างถิ่นเป็นแหล่งจ้างงานและแหล่งรายได้นอกการเกษตรที่สำคัญ แต่ปรากฏว่า ที่หมู่บ้านหนองเดิม การรับจ้างในภาคการเกษตรและนอกการเกษตรกลับมีความสำคัญมากกว่าการอพยพไปทำงานต่างถิ่น ข้อมูลในตาราง 6.2 ข้างต้น แสดงให้เห็นว่า เพียงร้อยละ 38.9 ของครอบครัวในหนองเดิมมีสมาชิกของตนอพยพออกไปทำงานทำ ในขณะที่ร้อยละของคนในโคกสูงและโนนกลางสูงถึงร้อยละ 65.1 และ 61.4 ตามลำดับ อัตราการอพยพที่น้อยดังกล่าวได้รับการอธิบายจากผู้ใหญ่บ้านหนองเดิมว่า เนื่องจากคนในหนองเดิมอยู่อยู่กับงานไร่ในหมู่บ้านตลอดทั้งปี แต่ปัจจัยที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่ผู้ใหญ่บ้านไม่ได้กล่าวถึงคือ การจ้างงานในท้องถิ่นในหมู่บ้านหนองเดิมและใกล้เคียงยังพอหาได้ ดังที่ได้กล่าวไว้ในตอนต้นการผันกิจกรรมภาคเกษตรไปสู่การปลูกพืชทางเศรษฐกิจหลายชนิด ซึ่งให้ผลตอบแทนค่อนข้างสูง เช่น ผักต่าง ๆ และการปลูกพืชเพื่อเอาเมล็ดพันธุ์ภายใต้ระบบพันธะสัญญาได้เปิดทางให้เกษตรกรผู้ปลูกพืชผักเหล่านี้ ต้องมีการจ้างแรงงานเพิ่มเติม นอกจากนี้ ผู้ปลูกผักบางคนได้เปลี่ยนอาชีพมาเป็นผู้ทำการค้าขายผัก และในการกระทำเช่นนั้นพวกเขาจำเป็นต้องจ้างแรงงานเพิ่มเพื่อล้างผักและจัดผักให้เรียบร้อยสวยงาม เพื่อเพิ่มมูลค่าให้แก่ผลิตผลดังกล่าว ผลก็คือ มีคนในหมู่บ้านจำนวนมากที่สามารถหางานทำในท้องถิ่นของตน นอกจากที่กล่าวมานี้ หมู่บ้านนี้ยังตั้งอยู่ไม่ไกลจากเมืองใหญ่ คือ เมืองขอนแก่น ซึ่งเป็นแหล่งที่งานชั่วคราวประเภทต่าง ๆ เช่น งานก่อสร้าง สามารถหาได้ไม่ยากนัก ข้อมูลในตาราง 6.4 แสดงให้เห็นว่า จำนวนครัวเรือนในหนองเดิมถึงร้อยละ 60.8 สามารถหางานทำในท้องถิ่นของตนได้ ส่วนในหมู่บ้านโคกสูงและโนนกลาง มีจำนวนครัวเรือนเพียงร้อยละ 49.2 และ 36.6 เท่านั้น ที่สามารถหางานทำในหมู่บ้านของตนและบริเวณใกล้เคียงที่สามารถเดินทางไปกลับได้ภายในหนึ่งวัน

ตารางที่ 6.4 การจ้างงานและการแลกเปลี่ยนแรงงานในสามหมู่บ้าน

ประเภทของการจ้างงาน	โคกสูง (n=126)	โนนกลาง (n=101)	หนองเดิม (n=90)	รวม (n=317)
ร้อยละของครัวเรือนที่มีผู้อพยพไปหางานทำ	65.1	61.4	38.9	43.7
ร้อยละของครัวเรือนที่มีสมาชิกบางส่วนทำงานรับจ้างนอกการเกษตร	49.2	36.6	60.8	50.7
ร้อยละของครัวเรือนที่มีสมาชิกบางส่วนเข้าร่วมในการแลกเปลี่ยนแรงงาน	27.7	21.8	55.5	33.8
ร้อยละของครัวเรือนที่มีการจ้างแรงงานเพิ่มเติม	56.3	51.5	40.0	50.1

แหล่งที่มา : การสำรวจภาคสนาม

ร้อยละของครัวเรือนที่เกี่ยวข้องในการแลกเปลี่ยนแรงงานในหมู่บ้านหนองเดิมมีสูงกว่าในอีกสองหมู่บ้านในตอนบนของลุ่มน้ำ ในหมู่บ้านหนองเดิมมากกว่าครึ่งหนึ่งของครัวเรือน (ร้อยละ 55.5) เกี่ยวข้องในการแลกเปลี่ยนแรงงานกับญาติพี่น้องและเพื่อนบ้าน ส่วนในโคกสูงและโนนกลาง ร้อยละของครัวเรือนที่เกี่ยวข้องในการแลกเปลี่ยนแรงงาน คือ 27.7 และ 21.8 ตามลำดับ (ตาราง 6.4) จำนวนวันโดยเฉลี่ย ซึ่งครัวเรือนต่าง ๆ ได้ทำงานในไร่นาของคนอื่นโดยไม่ได้ค่าแรง พร้อมกับคาดการณ์ว่าตนจะได้รับการช่วยเหลือด้วยแรงงานที่คล้ายคลึงกันเป็นการตอบแทน ก็คือ 9.7 วัน ต่อครัวเรือนต่อปีในปีเพาะปลูก 2543 จำนวนวันดังกล่าวคิดเป็นน้อยกว่าหนึ่งในสามของจำนวนวันเฉลี่ยที่ครัวเรือนต่าง ๆ ได้ใช้ไปในการทำงานเพื่อให้ได้ค่าแรง ซึ่งก็คือ 23.7 วัน ต่อครัวเรือนต่อปี

6.3.4 การถือครองที่ดิน

ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วก่อนหน้านี้ การเกษตรในหมู่บ้านหนองเดิมมีลักษณะที่หันเหไปสู่ความหลากหลาย และมีความเจริญก้าวหน้ามากกว่าในหมู่บ้านอื่น ๆ ภายใต้โครงการศึกษานี้ การเข้าถึงตลาดได้สะดวก รวมทั้งการเข้าถึงปัจจัยที่สำคัญในการทำการเกษตรคือน้ำ เป็นปัจจัยที่เอื้ออำนวยที่

สำคัญ การผลิตเมล็ดผักและสินค้าผักอย่างเข้มข้นได้ก่อให้เกิดการจ้างงานในท้องถิ่น อีกปัจจัยหนึ่งซึ่งจำเป็นจะต้องศึกษาก็คือระบบการถือครองที่ดิน การกระจายของการถือครองที่ดินสามารถเป็นทั้งปัจจัยซึ่งเอื้ออำนวยต่อการดำรงอยู่และการพัฒนาของภาคการเกษตร และในเวลาเดียวกันก็อาจเป็นเป็นผลของกระบวนการพัฒนา ซึ่งเกิดขึ้นในบริบทหนึ่ง ๆ ไม่ว่าเหตุการณ์จะเป็นเช่นไร ลักษณะของการกระจายของการถือครองที่ดินอันเป็นลักษณะพิเศษในหมู่บ้านหนองเดิม ย่อมจะให้ภาพประทับใจในทางที่ดีในด้านเกษตรของหมู่บ้านนี้ กล่าวคือ จำนวนครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินเป็นของตนเองในหมู่บ้านมีเพียง 4 ครัวเรือน (ตาราง 6.5) ในบรรดาสี่ครัวเรือนนี้ ครัวเรือนหนึ่งเป็นครัวเรือนของครู ซึ่งอยู่ได้ด้วยเงินเดือนในฐานะเป็นข้าราชการ ส่วนอีกสามคนสามารถเช่าที่ดินจากชุมชน (ตาราง 6.6) และจ่ายค่าเช่าในอัตราที่ต่ำมาก คือประมาณ 300 - 1,250 บาทต่อไร่ต่อปี ขึ้นอยู่กับคุณภาพของที่ดินแปลงนั้น ๆ สำหรับผู้มีที่ดินขนาดถัวเฉลี่ยของที่ดินต่อครัวเรือนก็คือ 9.9 ไร่ ขนาดเล็กที่สุดคือ 1 ไร่ และขนาดใหญ่ที่สุดคือ 29 ไร่ ประมาณหนึ่งในสามของครัวเรือนทั้งหมดมีที่ดินขนาดประมาณ 11-29 ไร่ และอีกหนึ่งในสามมีที่ดิน 6-10 ไร่ กลุ่มสุดท้ายซึ่งคิดเป็นร้อยละ 36.7 ของครัวเรือนทั้งหมดถือครองที่ดินระหว่างหนึ่งถึงห้าไร่ (ตาราง 6.5)

ตารางที่ 6.5 : ขนาดการถือครองที่ดินต่อครัวเรือน

ขนาดที่ดินที่ถือครอง	จำนวนครัวเรือน	ร้อยละของครัวเรือน
0	4	4.4
1-5	24	26.7
6-10	32	35.6
11-29	30	33.3
รวม	90	100

ค่าเฉลี่ย ($\bar{X}$) = 9.86   ค่าต่ำสุด (Min) = 1   ค่าสูงสุด (Max) = 29
 ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน (SD) = 6.28

ตารางที่ 6.6 : ขนาดของการถือครองที่ดิน

ประเภทของการถือครอง	จำนวนครัวเรือน	ร้อยละของครัวเรือน
เป็นเจ้าของที่ดินและทำเกษตรในที่ดินของตนเอง	83	93.3
เป็นผู้เช่าที่ดินบางส่วน	3	3.4
เป็นผู้เช่าที่ดินทั้งหมด	3	3.4
เป็นผู้ให้เช่าที่ดิน	0	0.0
รวม	89	100

แหล่งที่มา : การสำรวจภาคสนาม

ข้อมูลจากการสำรวจที่หมู่บ้านหนองเดิมพบว่า ไม่ปรากฏมีครัวเรือนที่ให้ผู้อื่นเช่าที่นาของตน แม้ว่าจะมีครัวเรือนจำนวน 6 ครัวเรือนที่เช่าที่ดินเพื่อทำการเกษตร แต่ครัวเรือนเหล่านี้เช่าที่ดินจากชุมชน หมู่บ้านหนองเดิมมีวิถีปฏิบัติที่เป็นแบบประเพณี ในการจัดสรรที่ดินของชุมชนให้บุคคลที่ขาดแคลนที่ดินทำกินตาวีถีทางปฏิบัติสืบทอดกันมาตั้งแต่รุ่นพ่อแม่(ไม่สามารถระบุได้ชัด แต่ “ทำกันมาแต่ดั้งเดิม ตั้งแต่จำความได้” ในปัจจุบัน หมู่บ้านนี้ได้จัดสรรที่จำนวน 30 ไร่ให้แก่ครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินทำกินเลย หรือครัวเรือนขาดแคลนที่ดิน ในปีเพาะปลูก 2543 มีครัวเรือน 7 ครัวเรือนที่ได้เช่าที่จากชุมชน ในขนาดประมาณสองไร่ การเช่าต้องจ่ายค่าเช่าเป็นเงิน งานวิจัยนี้ ได้ข้อมูลจากผู้เช่าจำนวน 6 ครัวเรือนจาก 7 ครัวเรือน และได้พบว่า ครัวเรือนเหล่านี้ได้เช่าที่ดินขนาดประมาณ 2 ไร่ขึ้นไป ครัวเรือนที่เช่าที่ดินจากชุมชนเหล่านี้ บางครัวเรือนก็มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง แต่เป็นที่ดินขนาดเล็กมากจนไม่พอยังชีพ เช่น มี 2 ครัวเรือนที่มีที่ดินขนาด 2 ไร่ และมีหนึ่งครัวเรือนที่ที่ดินเพียงหนึ่งไร่ บางครัวเรือนที่เช่าที่ดิน เป็นผู้ที่เคยอพยพออกไปทำงานต่างถิ่นเป็นเวลานาน และได้ขายที่ดินเก่าไปนานแล้ว แต่ในท้ายที่สุดได้ตัดสินใจกลับมาอยู่ที่หมู่บ้านตามเดิม จึงไม่มีที่ดิน และอยู่ในระยะตั้งตัวใหม่ จึงมีสิทธิจับสลากเช่าที่ดิน ที่ดินของชุมชนที่ให้เช่าแต่ละแปลงมีขนาดใกล้เคียงกัน แต่ไม่ใช่เท่ากันทุกแปลง บางแปลงก็มีมีคุณลักษณะดีกว่าแปลงอื่น ดังนั้น เพื่อความเป็นธรรม จึงมีการจับสลากใหม่ทุกปี เนื่องจากผู้ที่เดือดร้อนในแต่ละปีก็ไม่เหมือนกัน ซึ่งการจะได้ที่ดินดีหรือไม่ “ก็สุดแท้แต่ว่าสนาของแต่ละคน” จากการสำรวจพบว่า ครัวเรือนที่เช่าที่ดินจากชุมชนทุกครัวเรือนสามารถปลูกข้าวได้ทั้งฤดูฝนและฤดูแล้ง การผลิตข้าวเฉลี่ยที่ได้รับคือประมาณ 3,423 กิโลกรัมต่อ (รวมทั้งการปลูกข้าวในฤดูฝนและฤดูแล้ง) โดยที่สมาชิกของครัวเรือนหัวเฉลี่ยของกลุ่มนี้คือ 3.6 คนต่อครัว

เรือน ผลผลิตจึงพอเพียงสำหรับการบริโภคในครัวเรือน สองครัวเรือนมิได้ซื้อข้าวเพื่อการบริโภคในครัวเรือน ส่วนอีกครัวเรือนหนึ่ง ซื้อประมาณร้อยละ 25.6 ทั้งหมด ในบรรดาครัวเรือนเหล่านี้ รวมทั้งครัวเรือนที่ซื้อข้าวด้วย มีการขายข้าวนาปรังที่ปลูกในฤดูแล้ง นอกจากการทำนาพวกเขาสามารถได้เพิ่มเติมจากการรับจ้าง การเลี้ยงสัตว์ และการค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ หนึ่งครัวเรือนได้รับเงินที่ส่งมาช่วยทางบ้านจากผู้อพยพไปหางานทำจำนวน 3,500 บาทต่อปี

6.4 บทสรุป

อาจกล่าวได้ว่า หนองเดิมเป็นหมู่บ้านการเกษตร โดยพิจารณาจากข้อเท็จจริงที่ว่าการผลิตทางภาคเกษตรและกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการเกษตรสามารถสนองความต้องการต่างๆในการดำรงชีพของชาวบ้านส่วนใหญ่ได้ ชาวบ้านส่วนใหญ่สามารถปลูกข้าวได้สองครั้งต่อปี หรือสามารถผันไปสู่ผลิตผลอื่น ๆ ที่ให้ผลตอบแทนทางการผลิตมากกว่า เช่น การปลูกผัก เป็นต้น มากกว่าร้อยละเก้าสิบของครัวเรือนในหมู่บ้านปลูกข้าว และมากกว่าร้อยละห้าสิบเข้าร่วมในการเลี้ยงสัตว์เพื่อวัตถุประสงค์เชิงพาณิชย์ การเกษตรในหมู่บ้านมีการผันไปสู่กิจกรรมต่างๆ มากขึ้นและมีการพัฒนามากขึ้น ระบบชลประทานได้แสดงบทบาทที่สำคัญสำหรับการพัฒนาทางด้านการเกษตร การปลูกผักรวมทั้งการขายผัก จำเป็นต้องมีการทำความสะอาดและการบรรจุหีบห่อในขั้นพื้นฐานบางประการ สิ่งนี้ก่อให้เกิดการจ้างงานในหมู่บ้าน ผลก็คือ อัตราคนอพยพไปหางานทำในหมู่บ้านนี้ต่ำกว่าในหมู่บ้านอื่น ๆ สองหมู่บ้านเป็นอย่างมาก เกือบจะครึ่งต่อครึ่ง

แม้หมู่บ้านหนองเดิมจะอยู่ใกล้กับเขตเมืองมากกว่าหมู่บ้านอื่น ๆ อีกสองหมู่บ้าน นั่นคือหมู่บ้านนี้ตั้งอยู่ห่างจากเมืองขอนแก่น ประมาณ 15 กิโลเมตรเท่านั้น แต่หมู่บ้านนี้ก็สามารรถรักษาการปฏิบัติตามประเพณีได้หลายอย่าง มากกว่าครึ่งของครัวเรือนในหมู่บ้าน ยังคงเกี่ยวข้องกับประเพณีการแลกเปลี่ยนแรงงานในจำนวนมากกว่าอีกสองหมู่บ้านถึงครึ่งหนึ่ง นอกจากนี้หมู่บ้านนี้ยังคงรักษาประเพณีการจัดสรรที่ของชุมชนให้แก่ครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินทำกินเลย และครัวเรือนที่ขาดแคลนที่ดินทำกินในทุก ๆ ปี ผลก็คือ ครัวเรือนชาวนาทุกครัวเรือนสามารถปลูกข้าวได้ในทุก ๆ ปี อย่างน้อยก็เพื่อบริโภคในครัวเรือน เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า หมู่บ้านนี้เคยเป็นหมู่บ้านของผู้อพยพไปหางานทำในต่างถิ่น ผู้ที่อยู่ในวัยผู้ใหญ่ส่วนมากจึงมีประสบการณ์เกี่ยวกับการไปหางานทำในต่างถิ่นมาแล้ว ระบบชลประทานซึ่งเริ่มมีในต้นพุทธทศวรรษ 2510 ได้ดึงเอาผู้อพยพเหล่านี้กลับมายังบ้านเกิดเมืองนอนของตน

บทที่ 7

พัฒนาการทางเศรษฐกิจและการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจครัวเรือน

ณ ที่นี้ จะกล่าวถึงงานที่ไม่ใช่งานเกษตร หรืองานนอกการเกษตร สองประเภทในหมู่บ้าน งานนอกการเกษตรประเภทที่หนึ่งคือการจ้างงานนอกการเกษตรในหมู่บ้านและบริเวณใกล้เคียง ซึ่งสามารถเดินทางไปกลับภายในวันเดียว สำหรับการอพยพไปทำงานในเมืองและภูมิภาคอื่นๆ ซึ่งกินเวลามากกว่าหนึ่งเดือนจะนำไปอภิปรายในตอนถัดไป งานนอกการเกษตรประเภทที่สองคือ การประกอบกิจการของตนเอง เช่นการประกอบกิจการค้าขาย การประกอบ การอุตสาหกรรมขนาดย่อมในครัวเรือน การประกอบกิจการด้านการบริการต่างๆ เช่นมอเตอร์ไซค์รับจ้าง การซ่อมเครื่องใช้ไฟฟ้า การเปิดร้านตัดผม การตัดเย็บเสื้อผ้า และอื่นๆ เป็นต้น ที่ผ่านมามีงานศึกษาเป็นจำนวนมากซึ่งศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงในชนบทได้ละเอียดไม่ได้ให้ความสนใจเท่าที่ควร แก่งานนอกการเกษตรในหมู่บ้าน

7.1.2.1 งานรับจ้างนอกการเกษตรในท้องถิ่น

เมื่อโอกาสในการทำงานนอกการเกษตรในหมู่บ้านหรือในท้องถิ่นใกล้เคียงเกิดขึ้นโดยทั่วไปแล้วชาวนาอีสานจะฉวยเอาโอกาสเหล่านั้นเพื่อสร้างรายได้ให้แก่ครัวเรือนด้วยความยินดี การวิจัยในอดีตเกี่ยวกับการรับช่วงการผลิต (sub-contract) ในสาขาอุตสาหกรรมที่ชาวนาสามารถทำงานได้ในหมู่บ้าน อันเป็นการเอางานที่มีค่าจ้างมาเสนอให้ถึงเรือนชาวนา เช่น การรับช่วงการผลิตแหวน รองเท้า ดอกไม้ประดิษฐ์ ฯลฯ แสดงให้เห็นว่าชาวนาได้เข้าสู่งานเหล่านั้นแบบแทบจะไม่มีลังเล (มณีมัย, 2001) ที่เป็นเช่นนี้ส่วนหนึ่งเนื่องมาจากชาวนามีความเห็นว่างานที่มีค่าจ้างได้ให้รายได้ที่มีความมั่นคงและสม่ำเสมอมากกว่า เมื่อเปรียบเทียบกับรายได้ที่ทำได้จากการทำการเกษตร อีกทั้งไม่มีค่าใช้จ่ายในการลงทุนหรือความเสี่ยงใดๆ ด้วย เหตุผลอีกอย่างหนึ่งคือ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น การทำนาปลูกข้าวเป็นงานที่ใช้แรงงานสูงเฉพาะบางช่วงเท่านั้น จึงมีบางช่วงเวลาที่ชาวนามีเวลาเหลือพอที่จะไปทำงานอื่นได้ ถึงแม้ว่าการจ้างงานนอกการเกษตรในเขตชนบทจะมีค่าตอบแทนต่ำ แต่ครอบครัวของชาวมาก็ยอมรับงานเหล่านี้ เนื่องจากพวกเขามองงานนี้ในฐานะเป็นแหล่งรายได้เสริม อันที่จริงแล้วผลการสำรวจทัศนคติของชาวนาต่อการรับจ้างงานในหมู่บ้าน ชี้ให้เห็นว่าชาวนามีทัศนคติที่ดีต่องานแบบนี้ เหตุผลสำคัญข้อหนึ่งก็คือการที่ชาวนาไม่ต้องอพยพไปทำงานที่อื่น และสมาชิกในครอบครัวสามารถอยู่ด้วยกันในหมู่บ้านได้ (Maniemai, 2003)

อย่างไรก็ตาม ในลุ่มน้ำพองมีคนเพียงจำนวนน้อยเท่านั้นที่มีโอกาสได้ทำงานรับจ้างนอกการเกษตรหมู่บ้าน จากการสำรวจใน 3 หมู่บ้านในปี 2543 พบว่า จากครัวเรือนที่สำรวจ 317 ครัวเรือน มีเพียง 35 ครัวเรือน (ร้อยละ 11) เท่านั้นที่ได้ทำงานรับจ้างนอกการเกษตรในหมู่บ้านและบริเวณใกล้เคียง โดยหมู่บ้านโคกสูง มีครัวเรือนที่ได้ทำงานดังกล่าวเพียงร้อยละ 6.4 บ้านโนนกลาง ร้อยละ 4 ส่วนบ้านหนองเดิม มีมากที่สุด ถึงร้อยละ 25.5 (ตาราง 7.2) จำนวน

คน-วัน ที่มีการรับจ้างในงานนอกการเกษตรในปี 2543 คือ 1,026 วัน ซึ่งคิดเป็นน้อยกว่าจำนวนวันที่มีการรับจ้างในการเกษตรในฤดูฝนถึงครึ่งหนึ่ง(ตาราง 7.1 ข้างบน)

ส่วนใหญ่ ผู้ที่ได้รับการจ้างงาน จะทำงานชั่วคราวในการสร้างบ้านและซ่อมแซมบ้าน มีผู้หญิงสี่คนในหมู่บ้านหนองเดิมในลุ่มแม่น้ำพองตอนล่าง ใต้งานที่เป็นงานระยะยาวมากกว่านั้น คืองานทำแหวนในโรงงานขนาดเล็กซึ่งตั้งอยู่ในหมู่บ้านใกล้เคียง โรงงานในหมู่บ้านแห่งนี้ได้รับสัญญารับช่วงการผลิตมาจากโรงงานในจังหวัดขอนแก่น¹ พวกเขาเดินทางไปกลับจากบ้านสู่โรงงานโดยมอเตอร์ไซด์ทุกวัน มีคนอื่นๆในหมู่บ้านที่ต้องการทำงานในลักษณะนี้ แต่ไม่สามารถหางานได้ นอกจากงานในโรงงาน ก็มีงานรับจ้างอื่นๆอีกไม่มากนัก เช่นงานรับจ้างเก็บค่าไฟจากครอบครัวต่างๆ ในหมู่บ้าน

ตาราง 7.2 : จำนวนครอบครัวที่มีสมาชิกทำงานรับจ้างนอกการเกษตรในท้องถิ่น และจำนวนวันที่มีการจ้างงานนอกการเกษตรในท้องถิ่นเฉลี่ยต่อปี (n=317)

ชื่อหมู่บ้าน	จำนวนของครอบครัวในการสำรวจ	จำนวนของครอบครัวที่เกี่ยวข้องในการรับจ้างนอกการเกษตรในท้องถิ่น	ร้อยละของครอบครัวที่เกี่ยวข้องในการรับจ้างนอกการเกษตรในท้องถิ่น	ค่าเฉลี่ยของจำนวนคน-วันในการรับจ้างงานนอกการเกษตรต่อปี
โคกสูง	126	8	6.4	2.0
โนนกลาง	101	4	4.0	8.3
หนองเดิม	90	23	25.5	32.0
รวมทั้งสิ้น	317	35	11.0	29.3

แหล่งที่มา : การสำรวจภาคสนาม

7.1.2.2 การประกอบกิจการส่วนตัวของผู้ประกอบการในท้องถิ่น

การเกิดขึ้นของการจ้างงานและการรับจ้างทำงานนอกการเกษตรมิได้เป็นเพียงลักษณะเดียวของเศรษฐกิจในชนบทภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่กำลังเปลี่ยนแปลงเท่านั้น คายส์ (Keyes, 1982) ได้ระบุถึงการเกิดขึ้นของผู้ประกอบการในท้องถิ่นระหว่างทศวรรษ 2500 ถึงทศ

¹ จังหวัดขอนแก่นเป็นที่ตั้งของโรงงานผลิตแหวนเพื่อการส่งออกต่างประเทศหลายโรงงาน บางโรงงานย้ายมาจากภาคกลาง เนื่องจากในภาคอีสานมีแรงงานจำนวนมากในหมู่บ้าน ที่สามารถรับงานมาทำที่บ้านได้ การผลิตแหวนจะใช้แรงงานเหล่านี้ในบางขั้นตอนของการผลิต คือการซ่อมมวนที่ขาดหลังจากการทอด้วยเครื่องจักร ซึ่งต้องใช้แรงงานคนจำนวนมากทำงานซ่อม แม้ว่าผู้ทำงานส่วนใหญ่จะทำงานในระบบรับงานไปทำที่บ้าน แต่ก็มีเจ้าของโรงงานบางราย ที่นิยมให้คนมาทำงานในขั้นตอนนี้ร่วมกันในโรงงานขนาดเล็กในหมู่บ้านมากกว่า เนื่องจากสามารถควบคุมเรื่องเวลาและคุณภาพได้ดีกว่าและสะดวกกว่า (ดูรายละเอียดใน มณีมัย, และ Maniemai,)

วรรษ 2510 ในหมู่บ้านต่างๆ ในลุ่มแม่น้ำชี เขาระบุว่า ผู้ประกอบการที่เป็นชาวนาในภาคอีสาน มักนำเงินไปลงทุนในกิจการสามประเภท คือ โรงสีข้าว ร้านค้า และรถปิคอัพ หรือรถหกล้อ เพื่อรับส่งผู้โดยสารหรือรับจ้างขนของ นอกจากกิจการที่เป็นหลักสามประเภทนี้ ยังมีการลงทุนในกิจการอื่นๆบ้างประปราย เช่น การลงทุนซื้อเครื่องเสียงมาให้เช่า เวลาถึงงานวัด งานบุญ หรืองานเฉลิมฉลองอื่นๆ หรือการลงทุน(รับซื้อและ) ทำลานตากมันสำปะหลัง

ในลุ่มแม่น้ำพอง การลงทุนตามรูปแบบข้างต้นก็ยังปรากฏให้เห็นทั่วไปในทุกหมู่บ้าน ในแต่ละหมู่บ้านที่ศึกษา จะมีโรงสีตั้งแต่ 2 ถึง 3 โรงซึ่งเจ้าของคือชาวนาในหมู่บ้านนั่นเอง และมีร้านขายปลีกตั้งแต่ 2 ถึง 10 ร้าน มีเจ้าของรถบรรทุกที่ใช้ในกิจการของบุคคลและไร่นา จำนวน 2-3 รายต่อหมู่บ้าน แต่ก็มีมาให้เช่ารถดังกล่าวแก่บุคคลอื่นด้วย เช่น การพาคนป่วย หรือผู้ที่ประสบอุบัติเหตุไปส่งที่โรงพยาบาล การประกอบกิจการรถโดยสารประจำทางมักกระทำโดยคนภายนอกหมู่บ้าน กิจกรรมแบบผู้ประกอบการเหล่านี้ส่วนใหญ่แล้ว จะดำเนินโดยแรงงานของครอบครัวและใช้เงินลงทุนไม่มากนัก (ตาราง 7.3) นอกจาก “ธุรกิจแบบประเพณี” นี้แล้ว ในเขตน้ำพองยังมีกิจการสองสามอย่าง ซึ่งส่งผลต่อคนในชุมชนส่วนที่เหลือในทางเศรษฐกิจและสังคมมากกว่า นั่นคือ การค้าปลา การค้าผัก และการทำประมง กิจกรรมบางอย่างในบรรดากิจกรรมเหล่านี้บางกิจกรรมได้ก่อให้เกิดการแตกตัวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจออกไปมากขึ้น และบางกิจกรรมก็ได้ก่อให้เกิดความรู้สึกที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกันภายในหมู่บ้านอีกด้วย

7.3 กิจกรรมแบบผู้ประกอบการของครอบครัวชาวนา

กิจกรรม	จำนวนของครอบครัวที่ดำเนินกิจการ		
	โคกสูง	โนนกลาง	หนองเตม
ร้านค้าย่อย	10	6	2
โรงสี (ขนาดเล็ก) ²	1	3	1
โรงสีขนาดกลาง	2	0	1
ร้านซ่อมจักรยานและมอเตอร์ไซด์	2	1	2
เจ้าของรถบรรทุกรับคนและรับของ	8	6	4
ช่างตัดผม	ไม่มีข้อมูล	1	ไม่มีข้อมูล
ค้าปลา	12	4	0
ค้าผัก	0	0	4
ประมง	12	0	0
อุตสาหกรรมในครัวเรือน	14	0	0

แหล่งที่มา : การสำรวจภาคสนาม

² โรงสีขนาดเล็กใช้เครื่องจักรไม่เกิน 20 แรงม้า โรงสีขนาดกลางใช้เครื่องจักรระหว่าง 20-50 แรงม้า โรงสีขนาดใหญ่ใช้ 50 แรงม้าขึ้นไป

7.1.3 การอพยพไปทำงานทำในต่างถิ่น

การอพยพไปทำงานทำในต่างถิ่นเป็นประเด็นที่พูดถึงกันบ่อยที่สุดในการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจนอกรการเกษตรของภาคชนบท³ บ่อยครั้งที่มีการมองว่าการโยกย้ายแรงงานไปทำงานต่างถิ่นเป็นเพียงรูปแบบเดียวของเศรษฐกิจนอกรการเกษตรของชนบท และคำสองคำนี้บางทีก็ถูกนำมาใช้แทนกัน ทั้งๆ ที่อันที่จริงแล้ว กิจกรรมนอกรการเกษตรในชนบทยังมีรูปแบบอื่นๆ อีกมาก เช่น การรับจ้างนอกรการเกษตรในท้องถิ่น และการประกอบกิจการแบบผู้ประกอบการอิสระ ที่เป็นเช่นนี้เป็นเพราะว่าเมื่อชนบท โดยเฉพาะอย่างยิ่งชนบทอีสาน มีการแตกกิจกรรมทางเศรษฐกิจออกไปนอกเหนือจากการทำเกษตรกรรมนั้น การอพยพโยกย้ายแรงงานไปทำงานต่างถิ่นได้เป็นรูปแบบที่สำคัญของการแตกกิจกรรมมาช้านาน และยังคงมีความสำคัญมากมาจนทุกวันนี้

อันที่จริงแล้ว การอพยพไปทำงานในต่างถิ่นเป็นเพียงหนึ่งในบรรดาทางเลือกในการเลี้ยงชีพของครอบครัวในชนบท สภาพความเป็นจริงที่ว่า ในครอบครัวหนึ่งๆ จะมีสมาชิกหนึ่งคนหรือมากกว่าอพยพไปสู่อะไรในเมืองใหญ่ๆ หรือสู่เมืองที่เป็นศูนย์กลางอุตสาหกรรมและการทำการเกษตรแบบทุนนิยม มิได้หมายความว่าบุคคลนั้นหรือครอบครัวทั้งครอบครัว ได้ละทิ้งกิจกรรมไปเสียแล้วแต่อย่างใด แม้ในกรณีที่ผู้อพยพเป็นหัวหน้าครอบครัวหรือเป็นกำลังหลักของครอบครัวก็ตาม ส่วนใหญ่แล้ว การอพยพทำงานต่างถิ่นเป็นหนึ่งในบรรดาวิธีการต่อสู้เพื่อเอาชีวิตรอดของครัวเรือนในชนบท ซึ่งได้รับความกดดันอย่างหนักจากความต้องการเงินสดเพื่อใช้สอย เนื่องจากงานภาคเกษตรกรรมให้รายได้ที่เป็นตัวเงินที่น้อยมาก ในขณะที่การทำเกษตรกรรมและรูปแบบการบริโภคในปัจจุบัน ทำให้ชาวนามีความจำเป็นต้องใช้เงินตราเป็นจำนวนมาก คำว่า “ครัวเรือน” ในที่นี้อาจหมายถึง ผู้อพยพโยกย้ายแรงงานและพ่อแม่ของพวกเขา ลูกๆ ของพวกเขา น้องสาวและน้องชายของพวกเขา ผู้อพยพบางคนอาจอพยพไปด้วยตระหนักดีว่า ที่ดินที่พ่อแม่มีอยู่ในขณะนี้ มีขนาดเล็กเกินไปกว่าที่จะพอเลี้ยงชีพของสมาชิกทุกคนในครอบครัว หากว่าถึงเวลาที่จะต้องแบ่งที่ดินกันในหมู่ทายาทผู้รับมรดกที่ดินนั้น ดังนั้นจึงเป็นการดีกว่าที่พวกเขาจะพยายามเสี่ยงโชคในที่อื่นและในอาชีพอื่น แต่ก่อนที่จะบรรลุถึงเป้าหมายด้านอาชีพนั้น การรักษาความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับครอบครัวเป็นเรื่องสำคัญ หลายคนในบรรดาผู้อพยพเหล่านี้ได้ค้นพบในภายหลังว่า อาชีพงานการในเมืองใหญ่มิได้ให้หลักประกันใดใดแก่ชีวิตของพวกเขา ดังนั้นพวกเขาจึงยังคงเกาะติดอยู่กับครอบครัวและที่ดินในเขตชนบทของพวกเขา อยู่ต่อไป เงินที่ส่งไปช่วยทางบ้านเป็นสัญญาณให้พ่อแม่และพี่ๆ น้องๆ ทราบว่า ผู้อพยพยังมีแผนจะกลับมาสู่หมู่บ้าน และสิทธิในมรดกที่ดินของพวกเขาควรจะได้รับ การเคารพ บางคนตัดสินใจอพยพไปทำงานในต่างประเทศเพื่อพยายามหาเงินให้ได้พอเพียง เพื่อว่าครอบครัวของตนจะสามารถซื้อที่ดินเพื่อการเกษตรเพิ่มได้บ้าง หรือมิฉะนั้นก็อาจนำเงินไปลงทุนในกิจการใหม่ (เช่นการค้าขาย การเดินรถโดยสาร การขนส่งขนาดเล็ก การให้เช่ารถไถหรือเครื่องนวดข้าว

³ การทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับการอพยพอย่างย่อๆ ได้กระทำมาแล้วในบทที่ 2

เป็นต้น) สำหรับคนรุ่นหนุ่มสาวที่เพิ่งออกจากโรงเรียนนั้น มักมีความปรารถนาที่จะบรรลุความไฝ่ฝันตามความคาดหวังของของคนในวัยนี้ พวกเขาจะแสวงโชคโดยอพยพไปทำงานตามเมืองใหญ่ เพื่อเผชิญโลกกว้างที่พวกเขาเคยได้เห็นแต่เพียงในโทรทัศน์เท่านั้น ทั้งหมดที่กล่าวมานี้คือเหตุผลและเจตนาอันแตกต่างหลากหลายของคนกลุ่มต่างๆ ในเขตชนบท ในการก้าวเข้ามาสู่เส้นทางของการเป็นผู้พยพโยกย้ายแรงงาน อายุ เพศ ฐานะทางเศรษฐกิจ บทบาทและสถานภาพภายในครอบครัว จะมีอิทธิพลต่อความคาดหวังของผู้อพยพจากการเดินทางไปทำงานในสถานที่ไกลห่างจากบ้าน แม้ว่าพลังทางเศรษฐกิจแบบมหัพภาคจะมีได้เปิดทางเลือกให้มากมายนัก แต่คนเหล่านี้ยังคงมีความสามารถเลือกหนทางที่เหมาะสมที่สุดสำหรับพวกเขาและครอบครัวของพวกเขา

การวิจัยนี้ด้านหนึ่งยอมรับว่า มีความแตกต่างหลากหลายในแรงจูงใจของผู้อพยพ และในอีกด้านหนึ่งก็พยายามที่จะศึกษาว่า การอพยพโยกย้ายแรงงานได้ส่งผลกระทบต่อครอบครัวและเศรษฐกิจของหมู่บ้านอย่างไร ความสนใจอีกประการหนึ่ง คืองานวิจัยนี้มุ่งจะศึกษาในเรื่องเงินที่ผู้อพยพส่งกลับไปให้ทางบ้านของตนและรูปแบบการใช้เงินของสมาชิกในครอบครัวอีกประการหนึ่งก็คือ การอพยพของสมาชิกในวัยแรงงานได้ก่อให้เกิดการขาดแคลนแรงงานในครอบครัวในชนบทหรือไม่ และหากมีการขาดแคลนแรงงานเช่นนั้น มันได้ส่งผลให้การเกษตรเสื่อมถอยลงหรือไม่ ในประเด็นหลังนี้ พาร์นเวลล์ (Parnwell, 1986) ได้ทำการวิจัยในจังหวัดร้อยเอ็ดในตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย โดยให้ความสนใจเป็นพิเศษเกี่ยวกับผลของการอพยพแบบหมุนเวียนตามฤดูกาลที่มีต่อเศรษฐกิจในแหล่งต้นทาง (หมู่บ้าน) ของผู้อพยพ เขาได้ข้อสรุปว่า การอพยพไม่ได้ทำให้เศรษฐกิจภาคเกษตรในท้องถิ่นมีความเจริญก้าวหน้าแต่อย่างใด เขาได้อธิบายว่า

ผลก็คือ “การเลือกเอาอย่างใดอย่างหนึ่ง” ระหว่างเงินส่งกลับในด้านหนึ่ง กับความเต็มใจและความสามารถของชาวนาที่จะนำเงินไปลงทุนในไร่นาอีกด้านหนึ่ง ชาวนาโดยส่วนใหญ่แล้วไม่เต็มใจที่จะนำเอาเงินที่หามาได้ด้วยความยากลำบากไปลงทุนการเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อการสูญเสียแรงงานในชนบทไป ทำให้มีความยากลำบากแม้กระทั่งจะรักษาระดับการผลิตที่เป็นอยู่ให้ดำรงอยู่ได้ ซึ่งความจริงข้อนี้จะเห็นได้ชัดเจนที่สุดในกรณีการปลูกพืชเชิงพาณิชย์ (cash crop) การมีรายได้จากแหล่งที่เป็นทางเลือกใหม่ยังทำให้ชาวนาบางคนมีความพยายามน้อยลงที่จะสนองความต้องการเงินตรา ด้วยการเพิ่มผลผลิตในไร่ นา ด้วยเหตุเอง นี้จึงมีหลักฐานน้อยที่จะชี้ให้เห็นว่า เงินที่ส่งมาจากผู้อพยพแรงงานได้ก่อให้เกิดผลในทางเป็นคุณต่อการพัฒนาเกษตรกรรม (พาร์นเวลล์, 1986 จุดเน้นเพิ่มเข้ามาโดยผู้วิจัย)

นักวิชาการคนอื่น ๆ ผู้ซึ่งได้ให้ความสนใจเป็นพิเศษต่อบทบาทของเงินที่ผู้อพยพส่งมาช่วยทางบ้าน ยังได้ตั้งข้อสังเกตด้วยว่าผู้อพยพมักจะส่งเงินที่ได้รับจากการทำงานในเมือง

จำนวนมากพอสมควรมาให้ครอบครัวในชนบท (Fuller, et.al. 1983; Penpom, 1985; Mills, 1993) แต่โดยทั่วไปแล้วได้มีการค้นพบว่า เงินที่ส่งมาจากในเมืองส่วนมากจะถูกใช้ไปในการบริโภคและเพื่อการใช้จ่ายประจำวัน ที่ปรากฏทั่วไปคือ การใช้จ่ายในการปรับปรุงบ้านและและอุปกรณ์อำนวยความสะดวกต่างๆ ในขณะที่การลงทุนเพื่อการผลิตมักจะพบเห็นได้น้อย ดังนั้นศักยภาพที่ควรจะเป็นของเงินที่ส่งกลับในด้านการพัฒนาภาคชนบทจึงมีน้อย (มิลส์, 1997) ในการวิจัยชิ้นนี้ของผู้วิจัยก็ได้ให้ความสนใจแก่รูปแบบการใช้จ่ายเงินที่ส่งกลับมาบ้านโดยผู้อพยพด้วยเช่นกัน และในการวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยยังได้พยายามทำความเข้าใจเกี่ยวกับการอพยพแรงงานที่ซับซ้อนยิ่งขึ้น คือการศึกษาการอพยพแรงงานทั้งในแง่มุมที่เป็นการปรับตัวของชาวนาต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม และทั้งในแง่มุมที่มันเป็นเครื่องมือของชาวนาในการสร้างการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมด้วย กล่าวอย่างง่าย ๆ คือ การอพยพเป็นส่วนหนึ่งของยุทธศาสตร์ของครัวเรือนในชนบทที่จะตอบสนองต่อการเปลี่ยนแปลงและสร้างการเปลี่ยนแปลงด้วยตัวพวกเขาเอง แต่ก่อนที่จะไปถึงประเด็นนั้น ผู้วิจัยจะขอเสนอข้อมูลเกี่ยวกับการอพยพโยกย้ายแรงงานในพื้นที่การวิจัยก่อน

ประมาณร้อยละ 56.5 ของครัวเรือนในเขตที่ศึกษานี้มีสมาชิกของครัวเรือนอพยพไปหางานทำ สัดส่วนของครัวเรือนที่มีผู้อพยพและไม่มีผู้อพยพ มีความแตกต่างกันในบรรดาหมู่บ้านที่อยู่ภายใต้โครงการศึกษานี้ หมู่บ้านโคกสูงในลุ่มน้ำพองตอนบน มีครัวเรือนที่มีผู้อพยพคิดเป็นร้อยละสูงสุด (ร้อยละ 65.1) ส่วนหมู่บ้านหนองเดนมืดมีครัวเรือนที่มีผู้อพยพคิดเป็นร้อยละน้อยที่สุด (ร้อยละ 38.9) (ตาราง 7.4) ปัจจัยที่ก่อให้เกิดความแตกต่างคือ โอกาสการมีทางเลือกในด้านการเกษตรและด้านอาชีพในหมู่บ้านของผู้อพยพ เช่น ที่หมู่บ้านหนองเดนมืดซึ่งมีครัวเรือนผู้อพยพคิดเป็นร้อยละน้อยที่สุด ที่มีส่วนมากอยู่ในเขตชลประทาน และได้รับน้ำเพียงพอเพื่อการทำนาปลูกข้าวทั้งในฤดูนาปีและนาปรัง นอกจากการปลูกข้าว ชาวบ้านหนองเดนมืดยังสามารถปลูกผักเพื่อส่งขายในตลาดเมืองขอนแก่นซึ่งอยู่ห่างจากหมู่บ้านเพียงประมาณ 15 กิโลเมตร ผลตอบแทนที่ได้รับจากการทำนาปรังและการปลูกผักไม่ต่างจากผลตอบแทนที่จะได้รับจากการอพยพโยกย้ายแรงงานระยะสั้น เช่นการไปรับจ้างตัดอ้อยหรือไปทำงานก่อสร้าง ดังนั้น ชาวนาเป็นจำนวนมากจึงมักเลือกที่จะทำงานในไร่นาที่บ้านของตน แทนที่จะไปทำงานทำที่อื่น สถานการณ์ในอีกสองหมู่บ้านมีความแตกต่างกันมาก หมู่บ้านทั้งสองอยู่ภายใต้โครงการชลประทานขนาดเล็กซึ่งมีน้ำไม่มีน้ำอย่างพอเพียงสำหรับการเพาะปลูกอย่างเต็มที่ในฤดูแล้ง

ตาราง 7.4 จำนวนและร้อยละของครัวเรือนที่มีผู้อพยพโยกย้ายแรงงานและไม่มี
ใน 3 หมู่บ้าน

ชื่อหมู่บ้าน	หมู่บ้านที่ไม่มีผู้อพยพ		หมู่บ้านที่มีผู้อพยพ		รวมทั้งสิ้น	
	จำนวน	ร้อยละ	จำนวน	ร้อยละ	จำนวน	ร้อยละ
โคกสูง	44	34.9	82	65.1	126	100
โนนกลาง	39	38.6	62	61.4	101	100
หนองเดิม	55	61.1	35	38.9	90	100
รวมทั้งสิ้น	138	43.7	179	56.3	317	100

แหล่งที่มา : การสำรวจภาคสนาม

การปลูกข้าวและผักในหมู่บ้านหนองเดิมได้ให้โอกาสจ้างงานภายในหมู่บ้าน บางคนถูกจ้างเพื่อล้างผักและงานบรรจุหีบห่อ ส่วนอีกหลายคนถูกจ้างเพื่อเกี่ยวข้าว ในหมู่บ้านนี้หนึ่งในสี่ของครัวเรือนมีความเกี่ยวข้องในกิจกรรมที่ไม่เกี่ยวกับไร่นาบางประเภท ถั่วเฉลี่ยคนละ 32 วันต่อปีต่อครัวเรือน (ตาราง 4.2) การมีงานรับจ้างทั้งในภาคเกษตรและนอกภาคเกษตรและโดยเฉพาะอย่างยิ่งการเข้าถึงความสะดวกในด้านชลประทานทุกฤดูกาลจะทำให้งานภาคเกษตรในฤดูแล้งมีความเป็นไปได้ ได้ให้ทางเลือกมากขึ้นแก่ชาวนา ในสภาพเช่นนี้หลายคนเลือกที่จะไม่อพยพไปหางานทำที่อื่น

ในด้านสถานที่ที่ไปทำงานของผู้อพยพนั้น พบว่า มีความแตกต่างกันบางประการในจุดหมายปลายทาง ที่บ้านโคกสูงและบ้านโนนกลาง ส่วนใหญ่ของผู้อพยพจะมุ่งไปที่กรุงเทพฯ และปริมณฑล นอกเหนือไปจากนี้ จุดหมายปลายทางดูเหมือนจะกระจายไปยังจังหวัดอื่นๆ หลายจังหวัด อย่างไรก็ตามในกรณีหมู่บ้านหนองเดิมมีครัวเรือนเพียงร้อยละ 17.6 ที่มีรายงานว่ามิได้มีในสมาชิกครัวเรือนที่อพยพไปยังกรุงเทพฯ (ตาราง 7.5) ส่วนใหญ่ของผู้อพยพจากหมู่บ้านนี้ (ร้อยละ 41.1) จะเดินทางไปยังจังหวัดต่างๆ ในภาคอื่นๆ ภาคใต้เป็นสถานที่ปลายทางที่สำคัญ โดยมีจังหวัดภูเก็ตเป็นจังหวัดที่เป็นเป้าหมายที่สำคัญจังหวัดหนึ่ง ชาวนาบ้านหนองเดิมได้มีการอพยพแบบหมุนเวียนตามฤดูกาลไปภูเก็ตมาเป็นเวลามากกว่าสามสิบปีแล้ว นับตั้งแต่สมัยที่ยังไม่มีคลองส่งน้ำจากระบบชลประทานมาถึงหมู่บ้าน ในเวลานั้นชาวนาเป็นจำนวนมากได้อพยพโยกย้ายออกไปหางานทำที่อื่น และภูเก็ตเป็นเป้าหมายที่มีคนนิยมกัน การโยกย้ายแรงงานในช่วงแรกๆ เริ่มต้นจากคนไม่กี่คนที่ได้งานรับจ้างในสวนยางพาราที่จังหวัดภูเก็ต จากจุดนี้จึงเป็นจุดเชื่อมต่อให้เกิดเครือข่ายความสัมพันธ์ด้านการจ้างแรงงาน คนที่ได้รับความไว้วางใจจากนายจ้างจะถูกขอร้องให้หาคนที่ไว้วางใจได้มาทำงานเพิ่มขึ้น ทั้งกับนายจ้างคนเดิม และนายจ้างคนใหม่ เครือข่ายทางสังคมเช่นนี้เอื้อให้ครัวเรือนอื่นๆ เจริญรอยตามได้ง่าย นอกจากนี้ ภูเก็ตยังเป็นจังหวัดหนึ่งที่มีการเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างสม่ำเสมอ ก่อนที่จะกลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวระดับโลก เศรษฐกิจของภูเก็ตก็ได้มีความเจริญมาแล้วนานนับสิบปีจากเศรษฐกิจยางพาราและ

เหมืองแร่ดิบๆ ผู้อพยพช่วงต้นๆ จากหนองเดิมส่วนใหญ่แล้วถูกจ้างในสวนยางพารา แต่ทุกวันนี้หลายคนถูกจ้างในงานภาคบริการ แลบางส่วนคนทำงานรับจ้างในสวนปาล์มน้ำมัน

ตาราง 7.5 สถานที่ทำงานของผู้อพยพ

สถานที่ทำงาน	โคกสูง	โนนกลาง	หนองเดิม
ภายในเขตหมู่บ้านเดียวกัน	1.3	3.0	2.9
ภายในภาคอีสาน	3.3	20.0	5.8
นอกภาคอีสาน, แต่มีใช้กรุงเทพฯ	30.6	21.5	41.1
กรุงเทพฯ	38.6	50.7	17.6
ต่างประเทศ	26.2	4.6	32.4
รวมทั้งสิ้น	100 (n = 88)	100 (n = 65)	100 (n = 34)

แหล่งที่มา : การสำรวจภาคสนาม

หมู่บ้านหนองเดิมเป็นหมู่บ้านที่มีผู้อพยพไปทำงานต่างประเทศคิดเป็นร้อยละสูงที่สุด ผู้ใหญ่บ้านหนองเดิมมีงานพิเศษ คือการเป็นตัวแทนจัดหางานต่างประเทศให้แก่ผู้อพยพ ซึ่งเป็นตำแหน่งที่ได้รับการแต่งตั้งภายใต้การดูแลของกระทรวงแรงงานและสวัสดิการสังคม สภาพเช่นนี้ทำให้ชาวบ้านมีความสะดวกที่จะอพยพไปทำงานต่างประเทศ

สถานที่ที่มีคนไปทำงานต่างถิ่นน้อยที่สุดของหมู่บ้านทั้งสามแห่งคือ เมืองต่างๆ ในภาคอีสาน เช่น ขอนแก่น และมหาสารคาม รวมทั้งเมืองอื่นๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือด้วย ข้อมูลดังกล่าวนี้สอดคล้องกับการวิจัยอีกชิ้นหนึ่ง (โกลด์สไตน์ และคณะ 1977; กฤติยา, 1988) สภาพเช่นนี้เกิดขึ้น สาเหตุประการหนึ่งที่คนทำงานในภาคอีสานน้อย ก็เนื่องมาจากโอกาสในการทำงานในเมืองเหล่านี้ยังมีน้อยมากเปรียบเทียบกับเขตกรุงเทพมหานครและปริมณฑล ถึงแม้ว่ารัฐบาลจะได้ทุ่มเทความพยายามเพื่อพัฒนาขอนแก่นและเมืองอื่นๆ อีกสองสามเมือง เช่น นครราชสีมา และอุดรธานี ให้เป็นศูนย์กลางความเจริญ เพื่อดึงดูดผู้อพยพในชนบทและเพื่อหันเหพวกเขาออกจากกรุงเทพฯ อันเป็นเมืองที่มีคนแออัดมากเกินไป แต่การเจริญเติบโตของเมืองเหล่านี้ก็ยังไม่สามารถเทียบได้กับเขตกรุงเทพและปริมณฑล นอกจากนี้ ค่าจ้างแรงงานในภาคอีสานยังต่ำกว่าด้วย

ในส่วนที่เกี่ยวกับเงินที่ผู้อพยพโยกย้ายแรงงานส่งกลับมาช่วยทางบ้านนั้น พบว่าเกือบครึ่งหนึ่งของครัวเรือนในพื้นที่วิจัยได้รับเงินที่ผู้อพยพส่งกลับมาให้ จากครัวเรือนที่สำรวจ 317 ครัวเรือน มี 128 ครัวเรือน หรือร้อยละ 40.4 ที่ได้รับเงินที่ผู้อพยพส่งมาช่วยทางบ้านในปี 2543 หมู่บ้านโคกสูงมีสัดส่วนครัวเรือนที่สูงที่สุดที่ได้รับเงินส่งกลับคือ ร้อยละ 50 ส่วนหนองเดิมมีครัวเรือนเพียงร้อยละ 18.9 เท่านั้นที่ได้รับเงินส่งกลับจากผู้อพยพแรงงาน (ตาราง 7.7)

ถ้าพิจารณาเฉพาะครัวเรือนที่มีผู้อพยพไปทำงาน จะพบว่าครัวเรือนที่ได้รับเงินส่งมาช่วยทางบ้าน จะมีสูงถึงร้อยละ 72 และพบว่า หนองเดมมีครัวเรือนคิดเป็นร้อยละต่ำที่สุด คือ ร้อยละ 48.5 ของครัวเรือนที่มีผู้อพยพ ได้รับเงินส่งกลับ (ตาราง 7.7) ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่าเมื่อเปรียบเทียบกับหมู่บ้านอื่นๆ อีกสองหมู่บ้าน ชาวบ้านหนองเดมมีฐานะดีกว่าโดยเฉลี่ยเนื่องจากพวกเขามีทางเลือกเกี่ยวกับอาชีพมากกว่า นอกจากนี้ผู้อพยพหลายคนโดยเฉพาะอย่างยิ่งบุคคลที่ถูกจ้างในงานด้านการเกษตร เช่นในสวนปาล์มน้ำมัน มักจะนำครอบครัวของพวกเขา ติดตามไปด้วย⁴ ดังนั้นจึงไม่มีความจำเป็นที่จะส่งเงินช่วยเหลือกลับไปให้ที่หมู่บ้านเดิม

ตาราง 7.6 : จำนวนครัวเรือนที่ได้รับเงินส่งกลับจากผู้อพยพโยกย้ายแรงงาน และใช้เงินส่งกลับเพื่อลงทุนในการเกษตร

หมู่บ้าน	จำนวนครัวเรือนในการสำรวจ	จำนวนครัวเรือนที่มีผู้อพยพไปทำงานต่างถิ่น	จำนวนครัวเรือนที่ได้รับเงินส่งกลับ	จำนวนของครัวเรือนที่ใช้เงินส่งกลับเพื่อลงทุนในการเกษตร
โคกสูง	126	82	63	57
โนนกลาง	101	62	48	38
หนองเดม	90	35	17	13
รวมทั้งสิ้น	317	178	128	108

แหล่งที่มา : การสำรวจภาคสนาม

⁴ เจ้าของสวนปาล์มในภูเก็ตหลายคนเป็นข้าราชการ ผู้ซึ่งมักจะถูกโยกย้ายไปยังจังหวัดอื่นๆ ในช่วงที่รับราชการ ในช่วงที่ถูกโยกย้ายไปและช่วงหลังจากปลดเกษียณอายุแล้ว คนเหล่านี้มักจะจ้างชาวอีสานให้ดูแลสวนแทนพวกเขา ความสัมพันธ์ระหว่างนายจ้างกับลูกจ้างเหล่านี้ ตามธรรมดาแล้วมักอาศัยบาร์มีและความสัมพันธ์แบบส่วนตัว การจ้างงานใช้วิธีการแบ่งผลผลิตกัน เนื่องจากนายจ้างไม่สามารถมาควบคุมดูแลใกล้ชิด การแบ่งผลผลิตจะทำให้ลูกจ้างมีประสิทธิภาพการผลิตสูงกว่า ข้าราชการเหล่านี้มีลักษณะแบบเจ้าที่ดินที่มีได้อยู่ในที่ดิน (absentee landlord)

ตาราง 7.7 : ร้อยละของครัวเรือนที่ได้รับเงินส่งกลับจากผู้พยพโยกย้ายแรงงาน และใช้เงินส่งกลับเพื่อลงทุนในการเกษตร

หมู่บ้าน	ร้อยละของครัวเรือนที่มีผู้อพยพต่อครัวเรือนทั้งหมด	ร้อยละของครัวเรือนที่ได้รับเงินส่งกลับจากผู้พยพโยกย้ายแรงงาน		ร้อยละของครัวเรือนที่ใช้เงินส่งกลับเพื่อไปลงทุนในการเกษตร		
		ต่อครัวเรือนทั้งหมด	ต่อครัวเรือนที่มีผู้อพยพไปต่างถิ่น	ต่อครัวเรือนทั้งหมด	ต่อครัวเรือนที่มีผู้อพยพไปต่างถิ่น	ต่อครัวเรือนที่ได้รับเงินส่งกลับ
โคกสูง	65.1	50.0	76.8	45.2	69.5	90.5
โนนกลาง	64.4	47.5	77.4	37.6	61.3	79.2
หนองเต็ม	38.9	18.9	48.5	14.4	37.1	76.5
รวม	56.3	40.4	71.9	34.0	60.8	84.4

แหล่งที่มา : การสำรวจภาคสนาม

รูปแบบการใช้จ่ายเงินที่ส่งกลับมาโดยผู้พยพแรงงานเป็นอีกประเด็นหนึ่งที่ต้องมีศึกษา การวิจัยหลายชิ้นในอดีตหลายชิ้นยืนยันว่า เงินที่ส่งกลับมาโดยผู้พยพแรงงานได้ถูกใช้ไปเพื่อการดำรงชีวิตประจำวัน การปรับปรุงบ้าน และการซื้อเครื่องอุปโภคต่างๆ อย่างไรก็ตาม การวิจัยชิ้นนี้กลับพบว่า ครัวเรือนที่ได้รับเงินส่งกลับจากผู้พยพแรงงานถึงร้อยละ 84.4 ได้ใช้ส่วนหนึ่งของเงินที่ส่งกลับมา ไปในการลงทุนในด้านการเกษตร ค่าเฉลี่ยของเงินลงทุนในภาคเกษตรจากเงินที่ส่งกลับมาจากผู้พยพแรงงาน คือ 8,707 บาทต่อครัวเรือนต่อปี⁵ ส่วนค่าใช้จ่ายในการลงทุนภาคเกษตรทั้งสิ้นสำหรับการปลูกข้าวทั้งในฤดูฝนและฤดูแล้ง รวมทั้งการทำไร่และสวน คือ 6,118 บาทต่อปี (ค่าเฉลี่ยของเงินลงทุนปลูกข้าวในปี คือ 602 บาทต่อไร่ สำหรับข้าวนาปรังคือ 861 บาทต่อไร่ และสำหรับพืชไร่คือ 993 บาทต่อไร่) ดังนั้น จึงเห็นได้ว่า โดยทั่วไปแล้ว เงินที่ส่งมากกลับมาให้ทางบ้านโดยผู้พยพแรงงาน เป็นส่วนสำคัญของการลงทุนภาคเกษตรของครัวเรือนชาวนาที่มีผู้อพยพแรงงาน นอกจากนี้โดยถัวเฉลี่ยแล้ว จำนวนของเงินที่ส่งกลับ ที่นำไปลงทุนในภาคเกษตร จะมากกว่าจำนวนของค่าใช้จ่ายในการลงทุนปลูกข้าวในปี อันเป็นกิจกรรมด้านการเกษตรที่สำคัญของชาวนาในบริเวณนี้

บรรดาบุคคลที่ส่งเงินกลับมาช่วยเหลือทางบ้าน ส่วนใหญ่แล้วมีความเกี่ยวข้องกับหัวหน้าครัวเรือนทางสายเลือด แต่ก็มีบางส่วนที่เกี่ยวข้องกันโดยการสมรส ส่วนใหญ่ของผู้ส่งเงินกลับบ้าน (ร้อยละ 78) เป็นลูกของหัวหน้าครัวเรือน (ตาราง 7.8) นอกจากกลุ่มใหญ่นี้ ก็มีผู้ที่

⁵ ค่าถัวเฉลี่ยยึดถือตามข้อมูลที่หาได้จาก 103 ครอบครัวจาก 108 ครอบครัวที่ได้รับเงินจากผู้พยพส่งมาช่วย

สัมพันธ์กับหัวหน้าครัวเรือนในฐานะสามี พี่น้อง และภรรยา เป็นที่น่าสังเกตว่าประมาณร้อยละ 38-50 ของผู้ส่งเงินกลับมาให้ที่บ้าน เป็นลูกที่แต่งงานแล้ว ซึ่งกลุ่มลูกที่แต่งงานแล้วนี้ส่วนใหญ่คือผู้ที่อพยพโยกย้ายไปโดยทิ้งลูก ๆ ไว้ในความดูแลของพ่อแม่ โดยเหตุที่สภาพการดำรงชีวิตและการทำงานในเมืองไม่เปิดโอกาสให้พวกเขา นำลูก ๆ ติดตามไปด้วย หรือสามารถเลี้ยงดูลูก ๆ ได้อย่างเหมาะสม แม้บางคนในผู้อพยพเหล่านี้จะแยกเรือนออกจากเรือนของพ่อแม่แล้ว พวกเขา ก็ยังคงสามารถพึ่งพ่อแม่ในการดูแลลูกได้ ความสัมพันธ์ของครัวเรือนแบบขยายได้ให้ความยืดหยุ่นและควมมีประสิทธิภาพมากขึ้นแก่ครัวเรือนชาวนาในการบริหารแรงงาน นี่เป็นการชี้ให้เห็นความสำคัญของครัวเรือนและความสัมพันธ์ในครอบครัว ครัวเรือนและครอบครัวยังคงเป็นหน่วยทางเศรษฐกิจและสังคมที่มีความสำคัญในเศรษฐกิจและสังคมของชาวนา แม้ว่าเศรษฐกิจในชนบทจะมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว จากสภาพที่มีการผลิตทางเกษตรเพื่อการดำรงชีพเป็นหลัก มาสู่เศรษฐกิจที่แตกตัวออกไปสู่กิจกรรมอื่น ๆ มากขึ้น โดยที่สมาชิกของครัวเรือนมีชีวิตอยู่ในสถานที่ต่าง ๆ กัน แต่ครอบครัวและครัวเรือนในเขตชนบทยังคงเป็นหน่วยที่เป็นศูนย์กลางสำหรับการระดมและจัดสรรแรงงานตลอดจนทรัพยากร ทั้งหมดนี้ก็เพื่อการดำรงชีวิตและการอยู่ดีกินดีของสมาชิกของครัวเรือนทุกคน โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมาชิกที่อ่อนแอ เช่น ลูกที่ยังอยู่ในวัยเด็กและผู้สูงอายุ เป็นต้น

ตาราง 7.8 : แหล่งที่มาของเงินที่กลับจากผู้อพยพโยกย้ายแรงงาน

แหล่งที่มา	หมู่บ้าน		
	โคกสูง	โนนกลาง	หนองเดิม
ลูกที่ยังไม่แต่งงาน	33.3	38.9	40.0
ลูกที่แต่งงานแล้ว	42.6	38.9	50.0
สามี	6.0	3.0	0.0
ภรรยา	0.0	1.0	0.0
พี่น้อง ชายและหญิง	3.0	1.0	1.0
คนอื่น ๆ	4.0	3.0	0.0
รวมทั้งสิ้น	100.0	100.0	100.0

แหล่งที่มา : การสำรวจภาคสนาม

สำหรับประโยชน์ของเงินที่ส่งมาช่วยที่บ้านต่อการลงทุนทางภาคเกษตรนั้น พบว่างานวิจัยนี้มีข้อค้นพบที่แตกต่างจากข้อค้นพบของงานวิจัยบางส่วนในอดีต ตัวอย่างเช่น พาร์นเวลล์ (Parnwell, 1986) ได้ยืนยันว่าเงินที่ส่งมาช่วยเหลือทางบ้านมิได้ก่อให้เกิดการพัฒนาในด้านการเกษตรแต่อย่างใด โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการพัฒนาในการผลิตพืชเศรษฐกิจ ผู้วิจัยเห็นว่าจริงอยู่ที่ในพื้นที่ที่มีการอพยพจำนวนมาก ๆ นั้น การปลูกพืชทางเศรษฐกิจบางอย่างดูเหมือนจะมี

ปริมาณลดลง โดยเฉพาะอย่างยิ่งมันสำปะหลังและอ้อย ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่า ผลตอบแทนจากพืชเศรษฐกิจเหล่านี้ต่ำมาก แต่ในพื้นที่ที่มีการชลประทาน อันเป็นพื้นที่ซึ่งการปลูกพืชเศรษฐกิจที่ให้ผลตอบแทนสูงกว่าสามารถทำได้ เช่น ผัก ถั่วเขียว แตงโม ตลอดจนการเพาะปลูกในระบบพันธะสัญญา เช่น แคนตาลูป พริก นั้น ชาวนาจะยังคงรักษาระดับการลงทุนในการผลิต โดยมีการใช้เงินที่ผู้อพยพส่งกลับมาช่วยทางบ้านด้วย ยิ่งกว่านั้นในกรณีการปลูกข้าวในฤดูฝน ข้อมูลเกี่ยวกับการลงทุนในไร่นาชี้ให้เห็นว่าเงินส่งกลับจากผู้อพยพ เปิดโอกาสให้ครัวเรือนที่ยากจนยังคงสามารถทำนาปลูกข้าวต่อไปได้ ถ้ามิได้อาศัยเงินที่ส่งมาช่วยทางบ้าน แล้วครัวเรือนในชนบทที่ยากจนและไม่มีที่ดินเป็นจำนวนมากอาจจำต้องละทิ้งภาคเกษตรและมีการขายที่ดินออกไป

7.2 การผลิตข้าวเพื่อการดำรงชีพ

ข้อมูลเกี่ยวกับหมู่บ้านในบทก่อนหน้านี้นี้ชี้ให้เห็นว่า มีกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญสองอย่างดำรงอยู่พร้อมกันในหมู่บ้าน คือการผลิตข้าวเพื่อบริโภคในครัวเรือน และการแตกกิจกรรมทางเศรษฐกิจไปสู่กิจกรรมนอกการเกษตร การศึกษาเกี่ยวกับกิจกรรมนอกการเกษตรชี้ให้เห็นว่าชาวนาในกลุ่มน้ำพองมีการทำงานรับจ้างนอกการเกษตรในท้องถิ่น รวมทั้งการประกอบกิจการธุรกิจ แม้ครัวเรือนชาวนาที่เกี่ยวข้องในกิจกรรมเหล่านี้ยังมีอยู่เป็นจำนวนน้อย เมื่อเปรียบเทียบกับภูมิภาคอื่น ๆ แต่ก็ปรากฏให้เห็นถึงแนวโน้มที่เพิ่มสูงขึ้นอย่างชัดเจนในทั้งสามหมู่บ้านซึ่งตั้งอยู่ในสภาพแวดล้อมทางภูมิเศรษฐกิจที่แตกต่างกัน อย่างไรก็ตาม มีกิจกรรมทางเศรษฐกิจนอกการเกษตรที่แพร่หลายมาก คือการอพยพโยกย้ายแรงงาน การศึกษาเกี่ยวกับการอพยพโยกย้ายแรงงานชี้ให้เห็นว่า ผู้อพยพโยกย้ายแรงงานส่วนใหญ่จะส่งเงินช่วยเหลือมายังครัวเรือนในเขตชนบท และตรงข้ามกับข้อสรุปจากงานวิจัยก่อนหน้านี้ที่ว่า เงินที่ส่งมาช่วยทางบ้านมักจะถูกนำไปใช้จ่ายในชีวิตประจำวันของครัวเรือน ที่เป็นกิจกรรมที่ไม่เกี่ยวข้องกับการผลิต ได้มีการค้นพบในงานวิจัยนี้ว่า ครัวเรือนชาวนาได้ใช้เงินที่ส่งมาช่วยเหลือทางบ้าน เป็นสัดส่วนประมาณครึ่งหนึ่งไปในการผลิตทางการเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งการผลิตข้าวนาปีเพื่อใช้ในการบริโภคในครัวเรือน ด้วยเหตุนี้ จึงปรากฏสภาพการณ์ที่ว่า ครัวเรือนชาวนามีการดำรงชีวิตอยู่ในเศรษฐกิจแบบหมู่บ้านตามประเพณีที่ยึดถือกันมา และในเศรษฐกิจแบบการตลาดไปพร้อม ๆ กัน

การสำรวจในครัวเรือนจำนวน 317 ครัวเรือนในหมู่บ้านสามแห่งในกลุ่มน้ำพองตอนบน ตอนกลาง และตอนล่าง แสดงให้เห็นถึงความเป็นจริงที่ว่า มีครัวเรือนถึงร้อยละ 88 ที่ยังคงปลูกข้าวทุกปี และเมื่อเปรียบเทียบกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่น ๆ การปลูกข้าวเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ครัวเรือนในสามหมู่บ้านกระทำกันมากที่สุดนั่นคือ คิดเป็นร้อยละ 91.3, 81.2 และ 91.1 ในหมู่บ้านโคกสูง โนนกลาง และหนองเตม ตามลำดับ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในปีการผลิต 2543 ครัวเรือนที่ปลูกข้าวมีถึงร้อยละ 85.8 และมีเพียงร้อยละ 14.1 เท่านั้นที่มีได้ปลูกข้าว (43 จาก 305 ครัวเรือน)

คำถามที่ว่าทำไมบางครัวเรือนจึงมิได้ปลูกข้าว จะเป็นคำถามที่น่าสนใจมากกว่าคำถามที่ว่าเหตุใดชาวนาส่วนใหญ่จึงยังคงการปลูกข้าวไว้อยู่ เหตุผลของชาวนาส่วนใหญ่คือ ครัว

เรือนของพวกเขาไม่มีที่นาเพื่อทำการเพาะปลูก จากครัวเรือนจำนวน 43 ครัวเรือนที่มีได้ปลูกข้าว ในปี พ.ศ.2543 มี 17 ครัวเรือน (ร้อยละ 39.5) ที่ให้เหตุผลว่าพวกเขาไม่มีนาเลย (ตาราง 7.9) ในจำนวนครัวเรือนที่ไม่มีที่ดินเลย 17 ครัวเรือนนี้ พบว่า 10 ครัวเรือนมาจากหมู่บ้านโนนกลาง ครัวเรือนเหล่านี้สังกัดอยู่ในกลุ่มผู้ที่ย้ายเข้ามาอยู่ในหมู่บ้านแห่งนี้เป็นกลุ่มหลังสุด ซึ่งได้ยึดอาชีพการประมงเป็นหลัก คนเหล่านี้เป็นคนยากจนมีที่ดินน้อยหรือไม่มีที่ดินเลย และมาจากส่วนอื่นๆ ของภาคอีสาน ซึ่งย้ายเข้ามาเพราะความอุดมสมบูรณ์ของแหล่งทำประมงในเขื่อน นอกจากการไม่มีที่ดินแล้ว สาเหตุอื่นที่ทำให้บางครัวเรือนไม่ปลูกข้าวคือ การขาดแคลนแรงงานภายในครัวเรือน เนื่องจากการอพยพโยกย้ายไปทำงานทำในต่างถิ่นของสมาชิกในครัวเรือน การโยกย้ายไปเรียนหนังสือในถิ่นอื่น และการที่ลูกหลานในวัยที่พอช่วยงานได้ต้องไปโรงเรียน นอกจากนี้ ยังมีครัวเรือนอีกหลายครัวเรือนที่มองเห็นอาชีพอื่นมีความสำคัญมากกว่าและสร้างรายได้ดีกว่าการทำนา เช่น การค้าขาย การตั้งโรงสีข้าว กลุ่มหลังนี้มีฐานะทางเศรษฐกิจดีกว่าเพื่อนบ้าน สำหรับครัวเรือนที่ขาดแคลนแรงงานแต่มีกิจกรรมทางเศรษฐกิจนอกการเกษตรอื่นๆ ด้วยนั้น บางทีจะแก้ปัญหาคขาดแคลนแรงงานโดยการนำที่นาของตนออกให้ครัวเรือนอื่นๆเช่า โดยใช้วิธีแบ่งผลผลิตกัน ด้วยวิธีการนี้ พวกเขาจะสามารถมีข้าวสำหรับบริโภคในครัวเรือนโดยรับจากผู้เช่ามา ในบางครัวเรือนผู้สูงอายุอาจให้เช่านาโดยใช้วิธีการทำนาแบบแบ่งผลผลิต ขณะเดียวกันตนเองก็ไปทำงานรับจ้างในงานที่เบากว่า เช่น ไปเป็นผู้ช่วยในร้านขายของในหมู่บ้าน และเป็นลูกจ้างล้างและบรรจุผัก เป็นต้น ดังนั้นคนเหล่านี้จึงเป็นทั้งเจ้าของที่ดินและเป็นลูกจ้างไปพร้อมๆกัน

ตาราง 7.9 : เหตุผลในการที่ไม่ปลูกข้าว

เหตุผล	ความถี่ของเหตุการณ์ (จำนวนของครัวเรือน)	คิดเป็นร้อยละ
ไม่มีนา	17	39.5
ขาดแคลนแรงงาน	10	23.3
มีงานอื่นที่สำคัญมากกว่า	10	23.3
ขาดเงินลงทุน	1	2.3
สาเหตุอื่นๆ (เช่น น้ำท่วมนา)	3	7.0
ขาดข้อมูล	2	4.6
รวมทั้งสิ้น	43	100.0

แหล่งที่มา : การสำรวจภาคสนาม

นอกจาก 43 ครัวเรือนที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ครัวเรือนส่วนที่เหลือทั้งหมด (ร้อยละ 86.4) ล้วนแต่ปลูกข้าวทั้งสิ้น มากกว่าครึ่งหนึ่งของกลุ่มนี้ (ร้อยละ 54.4) ปลูกเพียงข้าวใน

ฤดูฝนเท่านั้น ส่วนอีกร้อยละ 31.1 ปลุกข้าวทั้งฤดูฝนและฤดูแล้ง (ตาราง 7.10) แหล่งของเงินที่ใช้ลงทุนในการผลิตนี้มีที่มาต่างๆ กัน เมื่อฤดูทำนาเริ่มขึ้น คราวเรือนชานาส่วนใหญ่จะพยายามที่จะระดมทุนจากแหล่งที่เป็นไปได้ทั้งหมด แต่ทุนที่ได้มาจากการปลุกข้าวปีที่แล้วดูเหมือนจะเป็นแหล่งที่สำคัญที่สุด (ตาราง 7.11) ถ้าครัวเรือนชานาปลุกข้าวเพียงครั้งเดียวต่อปี ช่วงว่างระหว่างกิจกรรมทำนาแต่ละปีก็จะนานมาก ในกรณีเช่นนั้นพวกเขาจะพยายามเก็บผลิตผลปีที่แล้วให้อยู่ในยุ้งฉาง และขายมันในยามที่ต้องการเงิน ในแต่ละปีชานาที่มีได้มีภาระหนี้สินมากจะพยายามเก็บรักษาข้าวของตนให้ยาวนานที่สุด ดังคำกล่าวที่ว่า “จะขายข้าวให้เห็นน้องก่อน”⁶ ซึ่งเตือนชานาว่าไม่ควรจะขายจนกว่าชานาจะได้รับความมั่นใจในผลผลิตของการเก็บเกี่ยวปีหน้าเสียก่อน ทำให้นึกถึงคุณค่าของข้าวในแง่เป็นสิ่งที่ช่วยให้ดำรงชีพอยู่ได้ ดังนั้น ชานาในภาคอีสานจะค่อยๆ ทอยขายข้าวตามความจำเป็น เช่น เมื่อขาดแคลนเงินใช้จ่ายในครัวเรือน ค่ารักษาพยาบาล ค่าการศึกษา หรือการซื้อของใช้ และอุปกรณ์ต่างๆ ทางเกษตร เช่น ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง และอื่น ๆ สำหรับชานาแล้วข้าวเกือบจะมีค่าเทียบเท่ากับเงิน โดยเหตุที่ข้าวสามารถขายได้อย่างง่ายดายในตลาด และมีราคาที่ย่อมเยาแน่นอนไม่ผันผวนง่าย สำหรับผู้ที่ปลุกข้าวสองครั้งต่อปี วัฏจักรในการลงทุนย่อมจะสั้นกว่า

ตาราง 7.10 : ประเภทของการปลุกข้าว

ประเภทการปลุก	หมู่บ้าน			
	โคกสูง (จำนวน = 123)	โนนกลาง (จำนวน = 98)	หนองเดิม (จำนวน = 84)	รวมทั้งสิ้น (จำนวน = 305)
ข้าวนาปีเท่านั้น	85.4	58.2	4.8	54.4
ข้าวนาปรังเท่านั้น	0.0	1.0	0.0	0.3
ข้าวนาปีและนาปรัง	1.6	16.3	91.7	31.1
ไม่ปลุกข้าว	13.0	24.5	3.6	14.1
รวมทั้งสิ้น	100.0	100.0	100.0	100.0

แหล่งที่มา : การสำรวจภาคสนาม

รายได้จากงานรับจ้างโดยเฉพาะอย่างยิ่งการอพยพไปทำงานทำก็คือแหล่งเงินทุนอีกแหล่งหนึ่งสำหรับการปลุกข้าว ประเด็นนี้ได้พูดถึงแล้วในตอนก่อนหน้าของบทนี้ ครัวเรือนของชานานายังได้ระดมเงินจากกิจกรรมทางเศรษฐกิจหลายอย่าง เช่น การประมงเชิงพาณิชย์ การค้า

⁶ “จะขายเขา ให้เห็นน้องก่อนเต๋อ” จากการสัมภาษณ์นายแสวง ศรีมาวงศ์, ผู้ใหญ่บ้านบ้านหนองเดิม เมื่อวันที่ 6 ธันวาคม พ.ศ. 2543 คำกล่าวที่คล้ายกันนี้ได้มีการกล่าวไว้โดยนายทองดี นันทะ ผู้นำทางประเพณีที่สำคัญคนหนึ่งของอำเภอเวียงน้อย ในจังหวัดขอนแก่น ซึ่งถูกยกมาอ้างโดยเอกวิทย์ (2544)

การขาย การประกอบหัตถกรรม (เช่น การผลิตเส้นไหม การทอเสื่อ การทำแผงหญ้าเพื่อมุงหลังคา) การเลี้ยงสัตว์ นอกจากนี้ยังรวมถึงเงินเดือนและค่าจ้างในการทำงานกับหน่วยราชการในท้องถิ่นด้วย (ตาราง 7.11) การมีแหล่งเงินทุนหลากหลายเพื่อการผลิตข้าวย่อมแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของการผลิตข้าวในเศรษฐกิจของชา

จากตารางที่ 7.11 จะเห็นได้ว่า เงินกู้เป็นแหล่งที่มาที่สำคัญแหล่งหนึ่งของเงินลงทุนในการผลิตข้าว จากจำนวนสำรวจ 302 ครัวเรือน มีครัวเรือนจำนวน 160 ครัวเรือน (ร้อยละ 53) ที่ได้กู้ยืมเงินในปี พ.ศ.2543 แหล่งที่มาที่สำคัญที่สุดของเงินกู้ยืมคือธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) ซึ่งเป็นการกู้ยืมจากสถาบันการเงิน ในปัจจุบัน มี 145 ครัวเรือนในหมู่บ้านนี้ได้กู้ยืมเงินจาก ธ.ก.ส. เพื่อการทำนา คิดเป็นร้อยละ 48 ของครัวเรือนทั้งหมด นอกจาก ธ.ก.ส. แล้ว แหล่งเงินกู้อื่นๆ ได้แก่ เพื่อนบ้าน (55 ครัวเรือน) ญาติพี่น้อง (54 ครัวเรือน) และ สหกรณ์ (45 ครัวเรือน) คิดเป็นร้อยละ 18.21 17.89 14.90 ตามลำดับ นอกจากแหล่งที่กล่าวนี้แล้ว 8 ครัวเรือนได้กู้ยืมจากบุคคลที่อาศัยอยู่ภายนอกหมู่บ้าน และอีก 7 ครัวเรือนกู้ยืมจากธนาคารพาณิชย์ต่างๆ

ตาราง 7.11 : แหล่งทุนสำหรับการทำนา

แหล่งที่มา	ร้อยละ
การผลิตภาคเกษตร	53.0
การรับจ้างแรงงาน	49.8
การกู้ยืม	32.6
การประกอบธุรกิจส่วนตัว	4.7
การรับราชการ ลูกจ้างรัฐ	2.3
อุตสาหกรรมในครัวเรือน	1.7
แหล่งอื่นๆ	16.3

แหล่งที่มา : การสำรวจภาคสนาม

ตารางที่ 7.12 แหล่งเงินกู้สำหรับการทำนา (ตอบได้มากกว่า 1 คำตอบ)

แหล่งเงินกู้	จำนวน	ร้อยละของ ผู้ทำนาทั้งหมด (n=302)	ร้อยละของ ผู้กู้ทั้งหมด (n=160)
ธ.ก.ส.	145	48.0	90.62
เพื่อนบ้าน	55	18.21	34.37
ญาติพี่น้อง	54	17.89	33.75
สหกรณ์	45	14.90	28.12
บุคคลนอกหมู่บ้าน	8	2.65	5.0
	7	2.31	4.38
ธนาคารพาณิชย์			

แหล่งที่มา: การสำรวจภาคสนาม

การผลิตข้าวเป็นส่วนหนึ่งของวัฏจักรทางเศรษฐกิจและวัฏจักรของชีวิตของครัวเรือนชาวนา แม้ว่าชาวนาจำนวนหนึ่งมักจะบ่นเกี่ยวกับการลงทุนสูงในการผลิตข้าว และแม้กระทั่งกล่าวว่าการซื้อข้าวกินดูจะคุ้มกว่าการทำนาปลูกข้าวกินเอง โดยเอาแรงงานที่ทำนาเปลี่ยนไปทำงานอื่นที่ให้ผลตอบแทนเป็นเงิน จะให้ผลตอบแทนมากกว่าการทำนา แต่ทั้ง ๆ ที่บ่นเช่นนั้นเมื่อฤดูฝนเริ่มต้นขึ้น และฤดูกาลเพาะปลูกครั้งใหม่เริ่มต้น ชาวนาเหล่านี้ก็พร้อมที่จะไป ณ ที่นาอีกทันที

ข้าวเป็นพืชอาหารหลักที่สำคัญ พอ ๆ กับที่เป็นพืชเศรษฐกิจ ชาวนาอีสานยังคงผลิตข้าวอีกต่อไป แม้เศรษฐกิจของภูมิภาคได้แตกตัวไปสู่กิจกรรมอื่นๆ อีกเป็นอย่างมาก และชาวนาได้เข้าไปเกี่ยวข้องในเศรษฐกิจการตลาดมาเป็นเวลานานแล้ว ชาวนาอีสานได้ให้ความสำคัญเป็นอย่างมากต่อการผลิตข้าว โดยเฉพาะอย่างยิ่งการผลิตข้าวในฤดูฝน วัตถุประสงค์สำคัญในการผลิตข้าวในฤดูฝนก็คือเพื่อบริโภคภายในครัวเรือน ชาวนารู้สึกว่ามีความมั่นคงเมื่อมีข้าวอยู่ในยุ้งฉางในอาหารประจำวันของพวกเขา ชาวนาอีสานจะสามารถหาอาหารอื่นๆ ที่จะกินกับข้าวจากทุ่งนาจากลำห้วย หนองบึง ป่าใกล้บ้าน และแหล่งอื่นๆ โดยไม่ลำบากแต่อย่างใด ดังนั้นถ้าในครัวเรือนมีข้าวเพียงพอ พวกเขาจะรู้สึกว่ามีได้ขาดความต้องการที่เป็นสิ่งพื้นฐานของชีวิต ถ้าพวกเขามีความต้องการเงินสด พวกเขา ก็อาจมองหางานรับจ้างแบบชั่วคราวในบริเวณท้องถิ่นหรือห่างออกไป ดังนั้นครัวเรือนที่ยังฉางว่างเปล่า จึงมักรู้สึกไม่มั่นคงและสิ้นไร้ไม้ตอก แม้ในบรรดากลุ่มที่ไม่มีที่ดินเลยที่เพิ่งโยกย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ที่บ้านโนนกลางเมื่อไม่นานมานี้ และประกอบอาชีพเป็นชาวประมง ก็ยังมีความปรารถนาที่จะสามารถเก็บเงินให้ได้เพียงพอที่จะซื้อที่นาสักแปลง เพื่อทำการเพาะปลูก ในการสำรวจของผู้วิจัยเกี่ยวกับแผนการที่จะขายและซื้อที่นาภายในห้าปีข้างหน้า

ได้พบว่า สัดส่วนของครัวเรือนที่มีแผนการจะซื้อที่นามีมากกว่าสัดส่วนครัวเรือนที่มีแผนการจะขายที่นา (ร้อยละ 45.1 ของครัวเรือนทั้งหมด มีแผนจะซื้อที่นา ส่วนร้อยละ 4.1 เท่านั้นที่มีแผนจะขายที่นาของตน) ในการศึกษาเกี่ยวกับการค้าขายที่ดินที่เกิดขึ้นจริงในอดีต ได้พบว่าเพียงร้อยละ 12.3 ของครัวเรือนทั้งหมดเท่านั้น (39 ครัวเรือนจาก 317 ครัวเรือนในการสำรวจนี้) ได้มีประสบการณ์ในการขายที่ดินให้แก่ญาติ ๆ ของตน กลุ่มที่ใหญ่ที่สุดกลุ่มที่สอง (15 ครัวเรือน) ได้ขายที่ดินให้แก่ชาวบ้านในหมู่บ้านเดียวกัน มีเพียงร้อยละ 20.5 เท่านั้น (8 ครัวเรือน) ได้ขายที่ดินของตนให้แก่บุคคลภายนอก (ตาราง 7.13)

ตาราง 7.13 : ประเภทของบุคคลที่มีการขายที่ดินให้

ประเภทของบุคคลที่มีการขาย ที่ดินให้	ร้อยละของครัวเรือน			รวมทั้งสิ้น	
	โคกสูง	โนนกลาง	หนองเดิม	ครัวเรือน	ร้อยละ
ญาติพี่น้อง	18.2	55.6	87.5	16	41.0
บุคคลภายในหมู่บ้าน	50.0	44.4	0.0	15	38.5
บุคคลภายนอกหมู่บ้าน	31.8	0.0	12.5	8	20.5
รวมทั้งสิ้น	100.0	100.0	100.0	39	100.0

แหล่งที่มา : การสำรวจภาคสนาม

เป็นประเพณีที่ยึดถือสืบต่อกันมาว่า เมื่อชานาจะขายที่ที่รับมาจากมรดกของตน จะต้องแจ้งให้พี่น้องชายหญิงของตนทราบก่อน และถ้าพวกพี่น้องเหล่านี้มีความปรารถนาจะซื้อที่ตั้งกล่าว ก็จะต้องขายให้แก่พวกพี่น้องเป็นอันดับแรก ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่า ที่ดินที่ได้รับมาจากมรดกมีความยากลำบากของแรงงานพ่อแม่ประทับอยู่ หรืออีกนัยหนึ่ง “มีรอยมือรอยตีนพ่อแม่”⁷ ในกรณีที่พี่น้องชายหญิงต้องการจะซื้อที่แปลงดังกล่าว แม้ว่าราคาที่พวกเขาสามารถจ่ายให้นั้นต่ำกว่าราคาที่บุคคลภายนอกเสนอให้ ก็เป็นธรรมเนียมที่จะต้องขายที่ดินแปลงนั้นแก่พี่ ๆ น้อง ๆ ก่อน

จากการสำรวจของการวิจัยนี้พบว่า ในบรรดาครัวเรือนแปดครัวเรือนที่ขายที่ดินของตนแก่บุคคลภายนอกนั้น ครึ่งหนึ่งของผู้ซื้อเกี่ยวข้องกับผู้ชายโดยสายเลือด และอาศัยอยู่ในหมู่บ้านใกล้เคียง สี่คนได้ขายที่ดินของตนไปมิใช่เพราะความยากจน แต่เพราะมีการเปลี่ยนแปลงทางด้านอาชีพของลูก ๆ ของพวกเขา คือพวกลูก ๆ ได้รับการศึกษาสูงขึ้น จึงนิยมไปทำงานราชการ รับจ้างตามบริษัทมากกว่า เป็นที่น่าสังเกตว่า ทั้งแปดครัวเรือนที่ขายที่ดินออกไปนั้น ล้วนมีที่ดินมรดกขนาดใหญ่ เนื่องจากทั้งสามและภรรยาต่างได้รับมรดกเป็นที่ดินจากพ่อแม่ เมื่อขาย

⁷ สัมภาษณ์นายประทีป แห่งบ้านโคกสูง เมื่อวันที่ 1 กันยายน พ.ศ.2544

ส่วนหนึ่งของที่ดินออกไปแล้ว ครัวเรือนเหล่านี้ก็ยังมีที่ดินอีกส่วนหนึ่ง ที่ใหญ่พอที่จะเลี้ยงชีวิตของ พวกเขาได้⁸

ในภาคอีสานความปรารถนาของชาวนาที่จะรักษาที่ดินของตนไว้เพื่อการเพาะปลูกนั้น เห็นได้อย่างแจ่มชัด สภาพเช่นนี้ดูเหมือนจะแตกต่างจากสิ่งที่เกิดขึ้นในภาคกลาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหมู่บ้านที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ อันเป็นแหล่งที่มาข่าวส่วนใหญ่ถูกขายให้แก่نگเก็งกำไรที่ดินและ นักจัดสรรที่ดิน (Kitahara, 1997; 1999) ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือชาวนาจะยึดโยงอยู่กับที่ ดิน และไร่นาของพวกเขาอย่างมากกว่า ในการศึกษาเกี่ยวกับขนาดของการทำนา พบว่าร้อยละ 88.2 ของหัวหน้าครัวเรือน (ซึ่งมีอายุเฉลี่ย 49 ปี) ได้คาดการณ์ว่าอีกสิบปีข้างหน้า ครัวเรือนของ พวกเขาจะมีลูกๆ บางคนยังคงทำนาต่อไปในฐานะเป็นอาชีพหลัก และอีกร้อยละ 8.7 คิดว่าจะมี ลูกๆบางคน ซึ่งจะยังคงทำนาอยู่ แต่มีใช้เป็นอาชีพหลัก มีหัวหน้าครัวเรือนถึงร้อยละ 75.6 ที่ ต้องการให้ลูกๆ ของพวกเขาบางคนทำนาต่อไป และมีอีกร้อยละ 24.4 ที่ไม่ต้องการให้ทำเช่นนั้น

แม้ว่าข้อมูลข้างต้นเป็นเพียงความเห็นของหัวหน้าครัวเรือนเท่านั้นและเป็นเรื่องเกี่ยวกับความไม่แน่นอนของอนาคต แต่มันก็สามารถสะท้อนความเห็นและทางเลือกของคนกลุ่มหนึ่งที่ยังคงให้ความสำคัญอย่างสูงแก่การทำนา อย่างไรก็ตาม การทำความเข้าใจเกี่ยวกับความสำคัญของการทำนาไม่ควรจะมองอย่างโดดๆ การทำนาเป็นส่วนหนึ่งของเส้นทางหรือยุทธศาสตร์ในการดำรงชีพของชาวนา และมีความเกี่ยวข้องกับแบบแผนการใช้แรงงาน ตลอดจนเกี่ยวข้องกับการจัดสรรทรัพยากรและเวลาในหมู่สมาชิกของครัวเรือนในระยะเวลาหนึ่งๆ ความเป็นจริงหลายแง่มุมจะต้องนำมาพิจารณาประกอบกัน เช่น องค์ประกอบของสมาชิกครัวเรือนทั้งในด้านจำนวนคน อายุ เพศ สถานะเกี่ยวกับสุขภาพ การศึกษา ขนาดของที่ดินที่ถือครองอยู่ ตลอดทั้ง ความสมดุลระหว่างความต้องการและความปรารถนาของสมาชิกแต่ละคน เมื่อเปรียบเทียบกับ ความต้องการและความปรารถนาของครัวเรือนในฐานะเป็นหน่วยหนึ่งของสังคม ในระยะผ่านเช่นนี้ ครัวเรือนส่วนใหญ่ดูเหมือนจะมีทางเลือกที่เหมือนกันบางอย่าง ทางเลือกดังกล่าวนี้คือ (1) การแตกกิจกรรมทางเศรษฐกิจของครัวเรือนไปสู่กิจกรรมหลายๆ อย่าง (2) การรักษาที่ดินไว้ สำหรับการเพาะปลูก (3) การรักษาการผลิตข้าวเพื่อบริโภคเอาไว้ และ (4) การรักษาบทบาทของครัวเรือนชาวนา (ที่มีที่ดิน) ไว้ ในฐานะเป็นหน่วยทางสังคม เพื่อประสานกิจกรรมทางเศรษฐกิจของครัวเรือน และเพื่อการจัดสรรแรงงานและทรัพยากรของครัวเรือน แม้ในสภาพที่กิจกรรมทางเศรษฐกิจของครัวเรือนและสถานที่ในการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจจะมีลักษณะที่แตกต่างหลากหลาย

⁸ ครอบครัวหนึ่ง (ผู้ใหญ่บ้านของหมู่บ้านโคกสูง) เหลือมีที่ดิน 48 ไร่ หลังจากได้ขายที่ดินบางส่วนไป ครอบครัวอื่น ๆ มีที่ดินเหลือไว้ 30 ไร่, 13 ไร่, 7 ไร่ และ 4 ไร่

7.3 การหันเหไปสู่กิจกรรมที่มีใช้การทำงานและความผันแปรทางชนชั้นในชนบท

เซธ (Saith, 1992) ยืนยันว่าความเติบโตของเศรษฐกิจนอกการเกษตรอาจส่งผลให้เกิดการเคลื่อนย้ายทุนและแรงงานในชนบท ซึ่งจะส่งผลให้เกิดกระบวนการแตกชนชั้นในชนบท ในลักษณะต่างๆ กัน ประการแรก ในด้านการเคลื่อนย้ายทุน การลงทุนในกิจการต่างๆ ของผู้ประกอบการในชนบทภายในหมู่บ้าน จะก่อให้เกิดส่วนเกินขึ้นมาจำนวนหนึ่ง ซึ่งอาจไม่ถูกดูดเข้าไปสู่ภาคการเกษตรได้ทั้งหมด เนื่องจากข้อจำกัดในด้านดูดซับทุนของภาคเกษตรเอง สภาพเช่นนี้อาจจบลงโดยการที่ชาวนาชายที่ดินของตนออกไปเสีย และตัวชาวนาเองก็จะหลุดลอยจากภาคเกษตรไปสู่ภาคการผลิตอื่นที่ให้ผลตอบแทนสูงกว่า ความเป็นไปได้ อีกอย่างหนึ่งก็คือ ส่วนเกินหรือกำไรที่เกิดขึ้น อาจถูกนำกลับไปสู่การลงทุนในภาคการเกษตรและการแสวงหาที่ดินเพิ่มเติม วิธีการเช่นนี้ อาจส่งผลให้เกิดการรวมศูนย์ที่ดิน หรือการกว้านซื้อที่ดินของหมู่บ้านมาไว้ในกำมือของผู้ประกอบการที่ร่ำรวยบางส่วนที่มีจำนวนน้อย อย่างไรก็ตาม ในขณะที่การรวมศูนย์ที่ดินโดยตัวของมันจะเป็นการบ่งชี้ให้เห็นถึงความก้าวหน้าของกระบวนการแตกชนชั้นในภาคเกษตร แต่กระบวนการนี้โดยธรรมชาติของมันแล้ว มันเป็นการเปลี่ยนแปลงแบบเชิงซ้ำ แง่มุมประการที่สอง คือการเคลื่อนที่ของแรงงานในชนบท ลักษณะเช่นนี้จะเกี่ยวข้องกับเจ้าของที่ดินขนาดเล็กและกลุ่มที่ยากไร้ชายขอบ ซึ่งอาจทำงานรับจ้างนอกการเกษตรภายในหมู่บ้านนั้นหรืออพยพโยกย้ายแรงงาน กลุ่มนี้อาจจบลงด้วยการถอนตัวออกมาจากภาคเกษตร โดยการขายที่ดินของตนให้แก่กลุ่มคนที่ร่ำรวยกว่า หรือมีฉะนั้นพวกเขา ก็อาจใช้รายได้ที่หาได้จากการรับจ้างนอกการเกษตร เพื่อให้สามารถดำรงชีพอยู่ได้ ซึ่งถ้าหากปราศจากรายได้นอกการเกษตรนี้เสียแล้ว พวกเขา ก็อาจจะไม่สามารถเลี้ยงชีพให้อยู่รอดได้จากที่ดินขนาดเล็กและรายได้ต่ำจากภาคเกษตรบ้าง โดยทั่วไปแล้ว การเคลื่อนย้ายทุนจะเกิดขึ้นในกลุ่มคนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีกว่า ผู้ซึ่งสามารถสะสมทุนโดยอาศัยการเข้าร่วมอย่างกระตือรือร้นในเศรษฐกิจนอกการเกษตร ส่วนการเคลื่อนที่ของแรงงานนั้น มักเกิดขึ้นในกลุ่มบุคคลยากไร้ชายขอบภายในหมู่บ้าน ผู้แสวงหางานรับจ้างและรายได้เพิ่มเติมจากกิจกรรมนอกการเกษตร (Saith, 1992)

กิจกรรมแบบผู้ประกอบการที่สำคัญที่สุดในหมู่บ้านในโครงการศึกษานี้ คือ การประมง ได้แก่การเลี้ยงปลาในกระชังในบ้านโคกสูงและการรับซื้อและขายปลาในบ้านโนนกลาง การเลี้ยงปลาในกระชังได้รับการสนับสนุนด้านการเงินและเทคนิคจากกลไกภาครัฐ คือ กรมประมงและเจ้าหน้าที่ของกรม นี่ก็คือเหตุผลส่วนหนึ่งที่กิจการนี้ประสบความสำเร็จ อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการเลี้ยงปลาจะให้ผลตอบแทนสูง แต่กลุ่มผู้ประกอบการก็ไม่สามารถขยายกิจการได้ตามใจชอบ การที่กิจการนี้เป็นกิจการที่อิงอยู่กับทรัพยากรทางธรรมชาติซึ่งมีขีดจำกัดในการสร้างความเจริญเติบโต เป็นข้อจำกัดที่สำคัญประการหนึ่งของการดำเนินกิจการ การเลี้ยงปลากระทำในอ่างเก็บน้ำของชุมชน ซึ่งผู้เชี่ยวชาญด้านการประมงได้ประเมินว่าก้าวมาถึงขีดจำกัดของทรัพยากรแล้ว นับเป็นโชคดีที่ทั้งฝ่ายกลุ่มผู้ประกอบการและฝ่ายชาวบ้านส่วนที่เหลือได้รับรู้ข้อมูลนี้ กิจกรรมต่างๆ ของกลุ่มผู้เลี้ยงปลาได้ถูกเฝ้ามองและควบคุมโดยส่วนที่เหลือของประชาชนในชุมชน ผู้ซึ่งมิได้ร่วมรับประโยชน์จากกิจการ ความขัดแย้งและความตึงเครียดซึ่งเกิดขึ้นระหว่างกลุ่มผู้

เลี้ยงปลากับชุมชนไม่เพียงแต่ขัดขวางการเจริญเติบโตของกิจการเท่านั้น หากแต่ยังได้คุกคามความมั่นใจของสมาชิกของกลุ่มผู้ประกอบการอีกด้วย และด้วยเหตุนี้เอง สมาชิกทั้งหมดของกลุ่มผู้ประกอบการจึงดำเนินธุรกิจไปพร้อม ๆ กับการรักษาความมั่นคงในการดำรงชีพไว้ นั่นคือ การรักษาที่นาของตนไว้และการทำนาอย่างต่อเนื่องทุกปี ในบรรดาผู้ประกอบการเหล่านี้ เหล่านี้ไม่มีรายใดที่ได้ขายที่ดินของตนไป ตรงข้าม พวกเขาบางคน โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่มีที่ดินน้อย ได้วางแผนที่จะซื้อที่ดินเพิ่มอีก

ธุรกิจอีกอย่างหนึ่งเกี่ยวกับการประมงอยู่ในอีกหมู่บ้านหนึ่งคือบ้านโนนกลาง เป็นกิจการการรับซื้อปลาจากชาวประมงในเขื่อนและนำปลาเหล่านั้นไปขายหรือแปรรูปก่อนขาย เช่นทำปลาร้า ปลาแห้ง ในช่วงเวลาหนึ่ง ๆ จะมีผู้ประกอบการประมาณ 3-4 คน ในระหว่างการสำรวจนี้ ผู้ประกอบการสองคนได้เลิกกิจการของตนไปแล้ว คนหนึ่งเป็นหญิงเพิ่งมีลูกอ่อน จึงเลิกกิจการไป เพราะไม่มีเวลาดำเนินธุรกิจ ส่วนอีกรายหนึ่งหลังจากออมเงินได้จำนวนหนึ่งจากการค้าขายปลาก็ได้ตัดสินใจส่งสมาชิกในครัวเรือนคนหนึ่งไปทำงานในต่างประเทศ โดยหวังจะได้รับเงินก้อนใหญ่โดยเร็ว แต่โชคไม่ดีที่เขาถูกบริษัทจัดหางานที่ผิดกฎหมายโกง ทำให้ต้องสูญเสียเงินออมทั้งหมดไป สองกรณีนี้แสดงให้เห็นว่ากิจการแบบผู้ประกอบการของชาวนามีจุดอ่อนอยู่มาก ส่วนหนึ่งเนื่องจากพวกเขาเงินทุนน้อยและเพิ่มเริ่มต้นดำเนินกิจการ ในทั้งสองกรณี เมื่อผู้ประกอบการที่เคยเป็นชาวนามาก่อนประสบความล้มเหลว พวกเขา ก็หวนกลับสู่การทำนาตามเดิม

มีพ่อค้าขายปลาจากภายนอกหมู่บ้าน ได้พยายามแทรกเข้าไปในหมู่บ้าน พ่อค้าภายในหมู่บ้านได้พยายามปกป้องธุรกิจของพวกเขา โดยการสร้างความสัมพันธ์แบบพึ่งพาและการสร้างพันธมิตรต่อกันกับชาวประมงขึ้นมา ไม่ว่าจะในรูปแบบการให้ยืมข้าวบริโภค (ดูต่อไป) การลงทุนซื้อเครื่องยนต์เรือให้ โดยมีข้อแม้ว่าชาวประมงต้องขายปลาแก่พวกเขาเท่านั้น รวมทั้งการตกลงรับซื้อปลาทั้งหมดในทุกกรณี แม้ว่าจะเป็นช่วงที่ปลาล้นตลาดก็ตาม แต่ซื้อในราคาที่อาจจะต่ำกว่าราคาตลาด ซึ่งพวกชาวประมงก็พอใจระดับหนึ่งเพราะแน่ใจว่าจะมีผู้รับซื้อปลาของตนแน่นอน พวกเขาจะต้องแข่งขันในตลาดปลาตากแห้งและปลาแปรรูปอีกด้วย พวกเขาได้นำยุทธศาสตร์แบบขายตรงตามหมู่บ้านต่างๆที่เป็นหมู่บ้านทำนา โดยนำเอาวิธีการแลกเปลี่ยนตามประเพณีมาใช้ คือ การนำปลาร้า ปลาแห้งไปตระเวนแลกข้าว แล้วนำข้าวที่ได้จากการแลกเปลี่ยนไปขายให้แก่ชาวประมงส่วนที่เป็นชาวประมงเต็มเวลา และไม่ได้ทำนาปลูกข้าว ช่างส่วนที่เหลือจากการนี้ ก็นำไปขายสู่ท้องตลาด

กล่าวอย่างสั้น ๆ ในหมู่บ้านนี้ได้มีประชาชนกลุ่มเล็กๆ หลายกลุ่มที่สามารถสะสมความร่ำรวยขึ้นมาได้และนำเอาความร่ำรวยนี้ไปลงทุนในกิจการนอกการเกษตรหลายอย่างในหมู่บ้าน กิจการเหล่านี้อยู่ในระยะเริ่มต้นเท่านั้น การขาดความทั้งความรู้ชำนาญและประสบการณ์ของผู้ประกอบการ ตลอดจนการขาดทุนรอน ทำให้กิจการเหล่านี้มีจุดอ่อนและบอบบาง ผู้ประกอบการบางคนต้องเผชิญกับคู่แข่งจากเขตเมือง ซึ่งมีความชำนาญและทุนรอนมากกว่า ขณะที่บางคนก็เผชิญกับคู่แข่งหรือความขัดแย้งและต่อต้านจากภายในหมู่บ้านเอง เพื่อคุ้มครองตนเองจากคู่แข่งภายนอก ผู้ประกอบการเหล่านี้ได้สร้างความสัมพันธ์แบบพึ่งพาและมีพันธมิตรขึ้นมากับคู่แข่ง

คำของตน โดยยึดถือเอาระบบอุปถัมภ์แบบประเพณีมาใช้ นอกจากนี้ยังมีการนำระบบการแลกเปลี่ยนสิ่งของแบบประเพณีมาใช้อีกด้วย ลักษณะที่บอบบางและไม่มั่นคงของธุรกิจนี้ ยังผลักดันให้ผู้ประกอบการระดับหมู่บ้าน ต้องแบ่งการลงทุนของตนไปในกิจการหลายอย่าง เพื่อลดทอนความเสี่ยงให้น้อยลง ซึ่งก็ยิ่งเป็นการขัดขวางการก้าวไปสู่ความเป็นมืออาชีพมากขึ้นอีก ประเภทของการลงทุนประกอบ ที่พบบ่อยที่สุดมีสองอย่างคือ การลงทุนในด้านผลิตข้าวและการลงทุนในด้านการศึกษาของลูก ชวนารวยและผู้ประกอบการที่เป็นชวานาจะลงทุนในการศึกษาของลูก ๆ โดยหวังว่าคนรุ่นใหม่ของครัวเรือนพวกเขาจะทำงานที่ได้รับเงินเดือนประจำ และถ้าเป็นไปได้ก็อาจได้เป็นข้าราชการซึ่งมีสวัสดิการต่าง ๆ ที่ครอบคลุมมาถึงพ่อแม่ด้วย อย่างไรก็ตาม คนเหล่านี้จะต้องเผชิญกับความเป็นจริงที่ว่า ลูก ๆ ที่ได้รับการศึกษาสูงของพวกเขา จะต้องโยกย้ายไปทำงานต่างถิ่นอย่างถาวร ตามเมืองใหญ่ ๆ และเมืองระดับจังหวัด ซึ่งเป็นแหล่งงานที่สำคัญ จากสภาพดังกล่าวนี้ บางคนในหมู่ชวานาที่มีฐานะดีจึงได้ขายที่ไร่นาของตนเสีย¹⁰ เพราะลูก ๆ ของพวกเขาไม่มีความจำเป็นที่จะต้องใช้ประโยชน์จากที่มรดกเหล่านี้อีกต่อไปแล้ว พวกเขายังสามารถคาดการณ์ได้อีกว่าเมื่อถึงยามแก่เฒ่าพวกเขาอาจต้องพึ่งพาอาศัยเพื่อนบ้านและญาติพี่น้องมากกว่าพวกลูก ๆ ผู้ซึ่งอย่างดีที่สุดก็เพียงส่งเงินมาช่วยทางบ้านเท่านั้น ผลก็คือแม้จะมีความแตกต่างทางทรัพย์สินเกิดขึ้นภายในหมู่บ้านจริง ๆ เนื่องจากบางคนสามารถสะสมเงินทองได้ แต่ความรู้สึกของการเป็นชุมชน และการพึ่งพากันระหว่างชาวบ้านยังคงปรากฏอยู่โดยทั่วไป ผลของการแตกกิจกรรมทางเศรษฐกิจจากการทำนาไปสู่กิจการอื่นในชนบทนั้น มิใช่เพียงเปลี่ยนจากการเกษตรไปสู่กิจกรรมแบบผู้ประกอบการซึ่งให้ผลตอบแทนมากกว่า หรือการลงทุนในด้านการเกษตรและการซื้อที่ดินเพิ่มดังที่เซธ (Saith, 1992) ได้พยากรณ์ไว้เท่านั้น หากเป็นทางสายกลางซึ่งประกอบด้วยการทำกิจการเล็ก ๆ ทุก ๆ ทางเลือกที่เป็นไปได้ ตามศักยภาพของสมาชิกแต่ละคนในครัวเรือน นี่เป็นเส้นทางที่ชวานาเลือกเดิน ในขณะเดียวกัน ก็รักษาการทำนา อันเป็นอาชีพที่มั่นคงเอาไว้ เพื่อเป็นที่พึ่งแหล่งสุดท้าย

สิ่งที่ได้อธิบายมานี้ เป็นส่วนที่เกี่ยวข้องกับผู้ประกอบการที่เป็นชวานารวย อีกด้านหนึ่งของการแตกชนชั้นในชนบท ในส่วนที่เกี่ยวกับเศรษฐกิจนอกการเกษตรก็คือ การเคลื่อนย้ายแรงงานในกลุ่มชวานาที่มีที่ดินขนาดเล็กหรือชวานาที่ไม่มีที่ดินเลย ดังที่ได้อธิบายมาแล้วในตอนต้น ธุรกิจของหมู่บ้านที่เริ่มโดยกลุ่มชวานาที่รวยกว่าในสามหมู่บ้านนี้ยังคงมีขนาดเล็ก และส่วนมากของกิจการเหล่านี้ ได้อาศัยแรงงานของครัวเรือนมากกว่าการจ้างแรงงาน ดังนั้น กิจการเหล่านี้จึงมิได้ให้โอกาสการจ้างงานภายในหมู่บ้านมากมายนัก ชวานาประเภทยากไร้ขายขอบบางส่วนสามารถหางานรับจ้างทำนาได้บ้าง แต่งานเช่นนี้จะมีให้ในระหว่างฤดูปักดำและเก็บเกี่ยวเท่านั้น เมื่อเลยระยะนี้ไปแล้ว ชวานาประเภทยากไร้ขายขอบ รวมทั้งชวานากลางจะต้องแสวงหางานนอก

¹⁰ ตัวอย่างเช่น ลูกสองคนของผู้ใหญ่บ้านโคกสูง ได้ปริญญาตรีและทำงานในกรุงเทพฯ ลูกสาวเป็นสมุห์บัญชีในบริษัทเอกชนแห่งหนึ่ง มีเงินเดือนสูงถึง 15,000 บาท ผู้ใหญ่บ้านได้ขายที่ดินมรดกส่วนหนึ่งของตนไป เนื่องจากได้ทราบวาลูก ๆ ของเขาจะไม่กลับมาทำงานด้านการเกษตรอีกต่อไป

การเกษตรทำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการอพยพแบบหมุนเวียนตามฤดูกาล ดังที่ได้นำเสนอโดยมีรายละเอียดมากกว่ามาแล้วในตอน ที่ 7.1.3 สัตส่วนของครัวเรือนที่มีการอพยพไปทำงานต่างถิ่นในพื้นที่โครงการวิจัยนี้มีถึงร้อยละ 56.3

ภายใต้สภาพการณ์ที่มีการอพยพไปทำงานต่างถิ่นเป็นจำนวนมาก ตามธรรมดาแล้วจะมีทางเลือกอยู่สองทาง ประการแรก ผลตอบแทนที่ค่อนข้างมากจากการไปทำงานทำในเขตเมืองและเขตอุตสาหกรรม จะดึงดูดชาวนาออกจากการเกษตร กระบวนการนี้ในที่สุดแล้วจะลงเอยโดยชวานากลายเป็นกรรมาชีพในตลาดแรงงานและตลาดที่เกี่ยวข้องอื่นๆ (Saith, 1992; Pamwell, 1986) ทางเลือกอีกทางหนึ่งก็คือ โอกาสการจ้างงานอย่างใหม่จะให้แหล่งรายได้เพิ่มเติมที่อาจช่วยให้ชาวนาสามารถรักษาที่นาของตนไว้ได้ ในกรณีนี้การเข้าไปเกี่ยวข้องในเศรษฐกิจนอการเกษตรในชนบทจะเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้กระบวนการแตกชนชั้นในภาคเกษตรซาลง (Saith, 1992)

ในกรณีของกลุ่มน้ำพอง การเติบโตของกิจการนอการเกษตรจะก่อผลในทางที่สอง กล่าวคือ ครัวเรือนในชนบทส่วนใหญ่จะมีสมาชิกที่ทำกิจการทางการเกษตรและนอการเกษตรเล็กน้อยๆ ที่ให้ผลตอบแทนต่ำหลายๆ อย่างไปพร้อมๆ กัน ในขณะที่เดียวกัน ครัวเรือนเหล่านี้ก็ยังคงทำการผลิตข้าวต่อไปโดยเฉพาะอย่างยิ่งข้าวนาปี โดยมีสมาชิกของครัวเรือนบางคนไปทำงานรับจ้างนอการเกษตรและอพยพแรงงาน ซึ่งหากปราศจากเสียซึ่งรายได้เพิ่มเติมเหล่านี้ ชาวนา ก็อาจถูกความจำเป็นบีบบังคับให้จำต้องขายที่ดินของตนไปเสียก็ได้

บทที่ 8

บทสรุป

วัตถุประสงค์ของการวิจัยนี้ก็คือการอธิบายการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชานนาไทยในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยการใช้บริเวณลุ่มน้ำเป็นกรณีศึกษา ลุ่มน้ำพองได้รับการคัดเลือกเพื่อการศึกษานี้ โดยเหตุผลที่ว่าส่วนใหญ่ของบริเวณนี้ได้รับการคัดเลือกจากรัฐบาลไทยให้เป็นพื้นที่เป้าหมายของ “การพัฒนาชนบท” ตามแบบแผนการพัฒนาที่เน้นการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจแบบทุนนิยมมาตั้งแต่ช่วงต้นของทศวรรษ 2500 หรือในช่วงต้นของแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่หนึ่ง โดยมีการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ขวางกั้นแม่น้ำพองเพื่อให้เกิดน้ำไฟฟ้า ต่อมา ได้มีการสร้างเขื่อนผันน้ำขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์ของการชลประทาน ทำให้ตอนล่างของลุ่มน้ำนี้กลายเป็นพื้นที่ชลประทานขนาดใหญ่ที่สุดของภูมิภาคอีสาน หลังจากการสร้างเขื่อนแล้ว ลุ่มน้ำพองสามารถแบ่งออกได้เป็นสามส่วน ส่วนแรกคือ พื้นที่ต้นน้ำ ซึ่งได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนน้อยมาก เป็นตัวแทนหมู่บ้านในแหล่งนาดอนของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ส่วนที่สองคือ บริเวณอ่างเก็บน้ำซึ่งได้รับผลกระทบโดยตรงจากเขื่อน เนื่องจากครอบครัวชานนาทั้งหมดต้องถูกอพยพโยกย้ายไปตั้งถิ่นฐานในที่แห่งใหม่ บางครอบครัวได้เลือกที่จะกลับมาตั้งถิ่นฐานอยู่ใกล้หมู่บ้านเดิมในบริเวณใกล้กับอ่างเก็บน้ำของเขื่อน โดยการบุกเบิกป่าใกล้เขื่อนเป็นที่ดินทำกิน ส่วนที่สามคือ บริเวณใต้เขื่อน เป็นตัวแทนประเภทของหมู่บ้านในความปรารถนาของรัฐบาล ซึ่งมีโครงสร้างพื้นฐานอันจำเป็น เช่น มีการส่งน้ำชลประทานตลอดทั้งปี และการเข้าถึงตลาดได้ง่าย เปิดทางให้มีการผลิตทางเกษตรแบบสมัยใหม่ ในแต่ละพื้นที่ทั้งสามแห่งเหล่านี้ หมู่บ้านแห่งหนึ่งได้รับการคัดเลือกเพื่อการศึกษา

ในการพยายามทำความเข้าใจกับกระบวนการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจและสังคมของชานนา ผู้วิจัยตระหนักว่า มีข้อจำกัดที่สำคัญๆ บางประการ หรืออีกนัยหนึ่ง มีสิ่งท้าทายอยู่บางประการ ประการแรก คือ ข้อจำกัดของแนวคิดและทฤษฎีที่มีอยู่ ประการที่สอง ก็คือ ปัญหาที่ว่า จะวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างพลังต่าง ๆ ในระดับมหัพภาคและจุลภาคอย่างไร ซึ่งผู้วิจัยเชื่อว่า พลังทั้งสองได้มีบทบาทในการกำหนดสภาวะทางเศรษฐกิจและสังคมของหมู่บ้าน ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ยังปรากฏว่ามีฟาร์มครัวเรือนรายย่อยดำรงอยู่อย่างแพร่หลาย โดยครัวเรือนเหล่านี้ยังคงรักษาที่ดินขนาดเล็กไว้ได้ อย่างไรก็ตาม การที่ในภาคกลางและภาคเหนือที่มีความเจริญมากกว่า และมีอัตราการไม่มีที่ดินทำกินสูงกว่า ล้วนสนับสนุนแนวคิดมาร์กซิสต์ และนีโอ-มาร์กซิสต์ที่ว่า แม้จะมีระยะผ่านที่ยาวนาน แต่ในที่สุดแล้ว การที่ในชนบทของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ชนชั้นชานนาจะแตกออกเป็นขั้ว โดยกลายเป็นชนชั้นผู้ใช้แรงงานที่ไม่มีที่ดินเลย และเป็นชนชั้นชานนารวย เป็นสิ่งที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้เช่นเดียวกัน นอกจากนี้ การมีอัตราการโยกย้ายแรงงานจากชนบทสู่เมือง ซึ่งในบรรดาผู้อพยพโยกย้ายแรงงานดังกล่าวนี้ ผู้อพยพชาวตะวันออกเฉียงเหนือประกอบขึ้นเป็นผู้อพยพส่วนใหญ่ที่สุด ได้เสนอประเด็นปัญหาที่ว่า การดำรงอยู่ของไร่นาครอบครัวขนาดเล็กในชนบทเป็นเรื่องจริงหรือเป็นเพียงความคาดเดาที่ไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงเท่านั้น สภาพความเป็นจริงที่ว่า

ครอบครัวในชนบทอาศัยเงินที่ผู้อพยพโยกย้ายไปหางานทำในต่างถิ่น ส่งมาให้เพื่อให้ดำรงชีพอยู่ได้ดี และสภาพความเป็นจริงที่ว่าเกษตรกรรมของครอบครัว ซึ่งมีบทบาทอย่างมากในสถิติแห่งชาติ จะหลีกเลี่ยงให้แก่การทำนาขนาดใหญ่แบบทุนนิยมในไม่ช้าหรือไม่ก็ดี ล้วนเป็นปัญหาที่จะต้องขบคิดทั้งสิ้น กล่าวอย่างสั้น ๆ ในระบบการวิเคราะห์แบบนี้ ไม่มีอนาคตสำหรับชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเหลืออยู่เลย สำหรับการวิเคราะห์อีกแบบหนึ่งนั้น กลับให้ความสำคัญแก่ชุมชนชาวนาและหมู่บ้าน เน้นความสำคัญของวิถีชีวิตแบบชาวนา ระบบความเชื่อ และสถาบันต่าง ๆ ทางสังคม ซึ่งจะช่วยให้ชุมชนหมู่บ้านและผู้คนในชุมชนดำรงชีวิตอยู่ได้ ทั้ง ๆ ที่มีการขูดรีดแบบทุนนิยม ผู้วิจัยมองเห็นความไม่สมบูรณ์ของท่าทีในการเข้าถึงปัญหาทั้งสองแบบดังกล่าว แม้ผู้วิจัยจะตระหนักว่า ทฤษฎีมาร์กซิสต์ ได้ให้เค้าโครงที่เป็นประโยชน์ในการวิเคราะห์ถึงวิธีที่ทุนจะแทรกตัวเข้าไปในภาคเกษตรและผลบั่นปลายที่น่าจะเป็นไปของกระบวนการดังกล่าว ขณะที่แนวคิด วัฒนธรรม ชุมชนจะช่วยสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับความเข้มแข็งของวัฒนธรรมชาวนา

เพื่อที่จะเสริมข้อจำกัดของแนวคิดและทฤษฎีต่าง ๆ ที่อภิปรายมาแล้วข้างต้น งานของชายนอฟ (Chayanov, 1980) เค้าท์สกี (Kautsky, 1988) และชานิน (Shanin, 1987, 1990) จึงถูกนำมาทบทวนอีกครั้ง นักทฤษฎีเหล่านี้มีความเห็นร่วมกันบางอย่างเกี่ยวกับครอบครัวชาวนา หรือฟาร์มครอบครัว ในประเด็นที่ว่า ครอบครัวให้ความเข้มแข็งแก่การผลิตของชาวนา โดยการสร้างทฤษฎีตามแนวทางที่ชายนอฟได้บุกเบิกไว้ ชานิน (1990) ได้ยืนยันว่า ชนชั้นชาวนามีลักษณะพิเศษ 4 ประการ และการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างของสังคมและเศรษฐกิจของชาวนา จะต้องกระทำโดยพิจารณาว่าลักษณะพิเศษทั้ง 4 ด้านนี้ มีการเปลี่ยนแปลงหรือไม่ เพียงใด ลักษณะทั้ง 4 ด้านได้แก่ ไร่นาจของครอบครัวในฐานะเป็นหน่วยพื้นฐานขององค์กรทางสังคม บทบาทสำคัญของการเกษตรในแง่เป็นวิถีการดำรงชีพ หมู่บ้านและวัฒนธรรมของหมู่บ้าน และการครอบงำชนชั้นชาวนาโดยบุคคลภายนอก แม้ความคิดดังกล่าวจะเป็นเค้าโครงการวิเคราะห์ที่มีประโยชน์แต่ก็ยังเป็นความคิดที่ไม่สมบูรณ์ ทั้งนี้เนื่องจากเศรษฐกิจชาวนาในปัจจุบันมิได้มีเกษตรกรรมเป็นหลักแต่อย่างเดียว หากแต่องค์ประกอบด้านที่มีใช้เกษตรกรรมกลับกลายเป็นด้านหลักพอ ๆ กัน ชานินเองก็ได้เคยจัดประเภทชาวนาที่ทำงานรับจ้างไปด้วย (คนงาน-ชาวนา) ว่าเป็นกลุ่มชาวนาชายขอบ ซึ่งถือว่ามีได้เป็นลักษณะพื้นฐานทั่วไปของชาวนา แต่สภาพการณ์ปัจจุบันกลับมีลักษณะกลับตาลปัตร เนื่องจากคนงาน-ชาวนากลับมีมากมาย และอาจเป็นส่วนใหญ่ของประชากรในชนบท เพื่อที่จะเติมช่องว่างดังกล่าวให้เต็ม เค้าโครงการวิเคราะห์ที่เสนอโดยเซธ (Saith, 1992) จึงถูกนำมาพิจารณาเพื่อวิเคราะห์กระบวนการแตกชนชั้นในสังคมชาวนา ซึ่งได้กลายเป็นสังคมที่กิจกรรมที่ไม่เกี่ยวกับไร่นาจและรายได้ที่ไม่เกี่ยวกับไร่นาจกลับมีความสำคัญมากยิ่งขึ้น เซธเสนอว่า ความเจริญเติบโตของเศรษฐกิจในชนบทนอกการเกษตรอาจยังผลให้เกิดการเคลื่อนย้ายของทุนและการเคลื่อนย้ายของแรงงานในชนบท ซึ่งจะส่งผลต่อกระบวนการแปรสภาพทางชนชั้นในชนบทในหลายแบบ

ภายใต้การชี้นำของแนวคิดและทฤษฎีดังกล่าวข้างต้น ข้อมูลภาคสนามจากสามหมู่บ้านในลุ่มแม่น้ำพองได้นำมาวิเคราะห์ ได้มีการค้นพบว่า เศรษฐกิจของชาวนาในส่วนบนของลุ่มแม่น้ำพองยัง

คงเป็นเศรษฐกิจเพื่อเลี้ยงตนเองอยู่จนกระทั่งกลางพุทธศตวรรษ 2500 เมื่อมีการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ในพ.ศ. 2506 หมู่บ้านต่าง ๆ ในบริเวณนี้ปรากฏมีการค้าน้อยมาก เนื่องจากความยากลำบากในด้านการคมนาคม อย่างไรก็ตามในส่วนล่างของลุ่มน้ำชานาได้มีการค้าเล็ก ๆ น้อยมาตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2500 แต่กระนั้นก็ตามการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองก็ยังเป็นรูปแบบหลักของสังคม ครอบครัวได้สนองแรงงานให้แก่ไร่นา การแลกเปลี่ยนแรงงานเพื่อช่วยเหลือกันตามประเพณียังคงมีอยู่ทั่วไป ส่วนแรงงานรับจ้างหาได้ยากมาก ครอบครัวเป็นหน่วยของการผลิตและการบริโภค ที่ดินยังมีอยู่อย่างเหลือเฟือ และคนหนุ่มคนสาวก็สามารถถางป่าเพื่อหาไร่นาเพิ่มเติมได้เสมอ ดังนั้นแรงงานของครอบครัว มีใช้ที่ดิน จึงเป็นสิ่งกำหนดความแตกต่างทางฐานะของคนในชนบท การสร้างเขื่อนและถนนได้นำเอาหมู่บ้าน ซึ่งครั้งหนึ่งค่อนข้างจะเป็นอิสระ เข้าไปใกล้ชิดกับตลาดและรัฐมากขึ้น ชานามีความเกี่ยวข้องกับการผลิตสินค้าการเกษตรในเชิงพาณิชย์มากขึ้น และเนื่องจากทรัพยากรทางธรรมชาติเสื่อมลง และที่ดินหายากมากขึ้น เนื่องจากพลเมืองเพิ่มขึ้น และรัฐได้ประกาศให้ป่าหลายแห่งกลายเป็นป่าสงวน ชานาจึงจำเป็นต้องมองหารายได้เพิ่มเติมจากภาคนอกการเกษตร

การวิจัยชิ้นนี้ได้แย้งว่า การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชานาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือถูกกำหนดโดยสองพลังที่ส่งผลต่อกัน นั่นคือ เศรษฐกิจการเมืองระดับมหัพภาค ซึ่งภาคอีสานเป็นส่วนหนึ่งนั้น และพลังขับเคลื่อนภายในของระดับจุลภาคภายในเศรษฐกิจของชานาและสังคมชานาเอง รวมทั้งภายในครอบครัวของชานาด้วย ครอบครัวชานาจำต้องปรับตัวกับความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่คุกคามระดับการบริโภคและความอยู่ดีกินดีของสมาชิกของครอบครัว ประเด็นปัญหาที่สำคัญประการหนึ่งซึ่งงานวิจัยนี้มุ่งหาคำตอบก็คือ วิธีการที่ครอบครัวชานามีทำที่ต่อการเปลี่ยนแปลงปรับตัวเข้ากับการเปลี่ยนแปลง และก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้วยตนเอง เป้าหมายร่วมกันบางประการของครอบครัวดังที่ได้สรุปไว้ในบทที่เจ็ด มีดังนี้

1. การแตกกิจกรรมทางเศรษฐกิจของครอบครัวจากการทำไร่ทำนาไปสู่การทำงานนอกการเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งการอพยพไปทำงานทำในต่างถิ่น
2. การที่ยังคงปลูกข้าวเพื่อบริโภคในครอบครัวต่อไป โดยการระดมการลงทุนด้วยเงินตราจากแหล่งต่าง ๆ รวมทั้งรายได้จากการรับจ้างนอกการเกษตร
3. การรักษาที่ดินเพื่อการทำการเกษตรไว้
4. การรักษาบทบาทของครอบครัวในฐานะเป็นหน่วยของการจัดสรรแรงงานและการจัดสรรทรัพยากรให้แก่สมาชิกในครัวเรือน

ครอบครัวบางครอบครัวมีความสามารถสะสมทุนได้บ้าง และบางส่วนในกลุ่มนี้ได้เริ่มลงทุนในกิจการแบบผู้ประกอบการบางอย่าง (เช่น การเลี้ยงปลา การค้าขายปลา การค้าขายผัก เป็นต้น) การเข้าร่วมของชานาในกิจกรรมแบบผู้ประกอบการเหล่านี้ รวมทั้งการเข้าร่วมในทศวรรษก่อนหน้านี้นี้ ในกิจกรรม เช่น การปลูกพืชเศรษฐกิจ การหาปลาในเขื่อน การผลิตเมล็ดพืชภายใต้ระบบพันธะสัญญา และอื่น ๆ แสดงให้เห็นถึงทัศนคติและบทบาทที่เปลี่ยนแปลงไปของครัวเรือนชานาบางส่วน

นั่นคือการเปลี่ยนแปลงในทัศนคติและบทบาทที่มีเป้าหมายสำคัญเพื่อการอยู่รอดเท่านั้น มาเป็นหน่วยทางเศรษฐกิจที่มีความสามารถในระดับหนึ่งที่จะประเมินทางเลือกต่าง ๆ ทางเศรษฐกิจและทำการตัดสินใจบนพื้นฐานของการวินิจฉัยด้วยเหตุผล

การหันเหไปสู่กิจกรรมที่มีใช้การทํานา ทั้งในระดับท้องถิ่นและเกินเลยจากท้องถิ่น (หรือการอพยพไปหางานทำ) คือหนึ่งในบรรดารูปแบบที่สำคัญของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของครอบครัว ปัญหาที่สำคัญปัญหาหนึ่งก็คือ การหันเหไปสู่กิจกรรมที่มีใช้การทํานาเช่นว่านี้ ได้ส่งผลกระทบต่อการสะสมทุนและการแตกชนชั้น ตลอดจนความตึงเครียดภายในสังคมชาวนาอย่างไร ตามความเห็นของเซธ (Saith, 1992) การขยายตัวของเศรษฐกิจนอกการเกษตรจะส่งผลให้เกิดเคลื่อนที่ของทุนและแรงงานในชนบท ซึ่งอาจมีผลต่อกระบวนการแตกชนชั้นในชนบทในลักษณะที่ต่างกัน การเคลื่อนที่ของทุน ซึ่งเกิดขึ้นในกลุ่มชาวนาที่รวยกว่า อาจยังผลให้เกิดการลงทุนในกิจกรรมแบบผู้ประกอบการมากยิ่งขึ้น และผลก็คือ ทำให้ชนชั้นชาวนารวย มีการขายที่ดินออกไปหรือให้เช่าที่ดินมากขึ้น แนวโน้มอีกอย่างหนึ่งที่จะเกิดขึ้นก็คือว่า ส่วนเกินที่เกิดจากการลงทุนของผู้ประกอบการ อาจถูกนำกลับมาสู่ภาคเกษตรอีกครั้ง และทำให้เกิดการแสวงหาที่ดินมากขึ้น ซึ่งจะยังผลให้เกิดการรวมศูนย์เอาที่ดินมาไว้ในมือของคนไม่กี่คน

งานวิจัยชิ้นนี้ได้แสดงให้เห็นว่า ไม่มีทางเลือกอันใดในบรรดาทางเลือกสองประการจะมีรูปแบบที่สมบูรณ์ในเขตลุ่มแม่น้ำพอง ณ ที่นี้การเติบโตในด้านกิจกรรมแบบผู้ประกอบการในหมู่บ้านชนบท ถูกจำกัดโดยปัจจัยหลายประการ เช่น การไม่มีทรัพยากรทางธรรมชาติอย่างพอเพียง (ตั้งกรณีการทำประมงในเขื่อน) การถูกคัดค้านจากชาวบ้านด้วยกัน (ตั้งกรณีการเลี้ยงปลาในกระชัง) การถูกแข่งขันจากผู้ประกอบการในเมือง (การค้าขายปลาและการค้าขายผัก) และผู้ประกอบการที่เป็นชาวนาก็ไม่มีความชำนาญทางวิชาชีพ และมีทุนรอนน้อย ด้วยเหตุนี้ ผู้ประกอบการในหมู่บ้านเหล่านี้จึงลังเลที่จะลงทุนมาก ๆ ในกิจการของพวกเขา แทนที่จะทุ่มไปในการ พวกเขากลับลงทุนในการให้ศึกษาสูง ๆ แก่ลูก ๆ ของตน ผลก็คือ ผู้ประกอบการมิได้ใช้รายได้ที่เป็นส่วนเกินหรือผลกำไรของตนไปในการขยายกิจการหรือการซื้อที่ดินเพิ่ม นอกจากนี้พวกเขายังพยายามรักษาความสัมพันธ์อันดีกับเพื่อนบ้านไว้ เพราะพวกเขาอาจต้องพึ่งพาเพื่อนบ้านเหล่านี้ในยามแก่เฒ่า เนื่องจากพวกเขาถูก ๆ ที่มีการศึกษาของพวกเขาจะไม่อยู่กับพวกเขาในหมู่บ้าน เพราะไม่มีงานการที่เหมาะสมสำหรับพวกเขา

งานวิจัยนี้ยังแสดงให้เห็นอีกว่า การเคลื่อนย้ายแรงงานในชนบทได้พัฒนาไปอย่างไร ผู้อพยพในชนบทส่วนมากถูกจ้างในอุตสาหกรรมขนาดเล็ก ในภาคเศรษฐกิจแบบไม่เป็นทางการ ซึ่งมีได้ให้หลักประกันในเรื่องความมั่นคงทางการงาน ดังนั้นหลายคนในหมู่บ้านผู้อพยพจำเป็นต้องกลับไปหมู่บ้านในชนบทเมื่อเข้าวัยกลางคน บางคนก็อพยพแบบชั่วคราว และอพยพแบบตามฤดูกาล (ตัวอย่างเช่น ทำงานในฤดูแล้งในไร่อ้อยแถวภาคกลางและกลับคืนมาสู่หมู่บ้านของตนเพื่อปลูกข้าวในฤดูฝน) ด้วยเหตุที่งานในเมืองมีความไม่แน่นอน ผู้อพยพโยกย้ายแรงงานส่วนใหญ่จึงพยายามรักษาความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับครอบครัวของตนเองไว้ การส่งเงินมาช่วยก็คือ วิธีหนึ่งที่จะรักษาความ

ผูกพันไว้ เงินที่ส่งมาช่วยทางบ้านได้กลายเป็นปัจจัยสำคัญ ที่ช่วยครอบครัวในชนบทให้รักษาที่ดิน และรักษาระดับการผลิตทางการเกษตรไว้ได้

ในหลายกรณีชาวนามีได้กระทำการในฐานะเป็นปัจเจกชน หรือในฐานะหน่วยครอบครัวเท่านั้น ชาวนานั้นบางครั้งก็กระทำการอย่างรวมหมู่เพื่อปกป้องสิทธิของตน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อสิทธิในการดำรงชีพของพวกเขาถูกคุกคามจากพลังต่าง ๆ ที่เหนือกว่าหมู่บ้านขึ้นไป เช่น กฎหมายที่ไม่เป็นธรรมและคำสั่งที่ไม่เป็นธรรมที่สร้างขึ้นโดยรัฐ งานวิจัยชิ้นนี้แสดงให้เห็นถึงกรณีที่ชาวนามีปฏิบัติการร่วมกันในสามกรณีด้วยกัน ดังที่ได้อภิปรายไว้แล้วอย่างละเอียดในบทที่สี่ ประสบการณ์อันเข้มข้นเกี่ยวกับการสร้างเขื่อน และได้ทำให้ชาวนาที่มีลักษณะยืนหยัดมากขึ้น โดยการปฏิบัติการแบบกลุ่ม พวกเขาสามารถที่จะบีบบังคับให้ประมงจังหวัดเปลี่ยนแปลงกฎระเบียบที่ไม่ยุติธรรม รวมทั้งให้เปลี่ยนวิธีการบังคับใช้กฎหมายที่ไม่เหมาะสมอีกด้วย ในกรณีที่สองนี้ ผู้นำชาวบ้านได้ปฏิบัติการในนามชุมชน โดยการได้รับความร่วมมือทั้งจากหมู่บ้านของตนและหมู่บ้านใกล้เคียง ในการจัดให้ชุมชนได้รับบริการด้านระบบชลประทาน ซึ่งมีได้อยู่ในแผนการของรัฐมาแต่เดิม

งานวิจัยชิ้นนี้ยังได้ชี้ให้เห็นถึงการเกิดขึ้นของความขัดแย้งในเรื่องทรัพยากรในพื้นที่ในชนบทเมื่อประมาณห้าสิบปีมาแล้ว ชาวนาในลุ่มแม่น้ำพอง รวมทั้งส่วนอื่น ๆ ของภาคนี้ ยังคงสามารถมีทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ บัดนี้สถานการณ์ได้เปลี่ยนแปลงไป การสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ และการที่การไฟฟ้าฝ่ายผลิตได้อ้างสิทธิเหนือที่ดินโดยรอบเขื่อน ยังคงเป็นปัญหาที่ดำรงอยู่จนถึงทุกวันนี้ เนื่องจากประชาชนจำนวนมากได้ใช้พื้นที่ของการไฟฟ้าเป็นที่ทำกิน ซึ่งปัญหานี้มีสาเหตุส่วนหนึ่งมาจากการให้ข้อมูลที่มิชัดเจนของภาครัฐ นอกจากนี้ สิทธิพิเศษต่าง ๆ ที่ให้แก่คนบางกลุ่มในนามของ “การพัฒนา” เพื่อความสำเร็จของโครงการพัฒนา ได้สร้างความสับสนและความขัดแย้งภายในชุมชน และอาจนำไปสู่ความเสื่อมทรุดยิ่งขึ้นของทรัพยากรทางธรรมชาติ สภาพดังกล่าวได้แสดงไว้กรณีของกลุ่มเลี้ยงปลาในบ่อที่ห้า โครงการรูปธรรมอื่น ๆ ที่มีเจตนาดี แต่ไม่มีความเข้าใจที่พอเพียงเกี่ยวกับวิถีชีวิตของประชาชนในท้องถิ่นอาจทำให้กลุ่มคนที่ยากจนและอ่อนแอตกอยู่ในฐานะที่เลวร้ายลงไปอีก ตัวอย่างเกี่ยวกับกรณีนี้ก็คือการขุดลอกหนองบึงของหมู่บ้านซึ่งทำลายแหล่งเพาะพันธุ์สัตว์น้ำจืดตามธรรมชาติ และแหล่งอาหารตามธรรมชาติที่สำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง อย่างยิ่งสำหรับครอบครัวที่ยากจน ซึ่งผู้ชายอพยพไปทำงานในแดนไกล แหล่งอาหารเหล่านี้มีความสำคัญมาก เพราะมันเป็นแหล่งอาหารที่คนชรา เด็กและผู้หญิงสามารถเข้าถึงได้ง่าย โดยอาศัยเทคโนโลยีอย่างง่าย ๆ ความขัดแย้งเกี่ยวกับทรัพยากรทางธรรมชาติเช่นนี้จะมีคามตึงเครียดมากกว่าเดิมหากเสียงของผู้อ่อนแอยังไม่มีคนสนใจเหมือนเดิม

การส่งผลกระทบต่ออันระหว่างพลังทางเศรษฐกิจและการเมืองในระดับมหัพภาคด้านหนึ่ง และการปรับตัวของครอบครัวและชุมชนอีกด้านหนึ่ง ก่อให้เกิดโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคมในลุ่มแม่น้ำพองสามแบบ แม้การเปลี่ยนแปลงทั้งสามแบบดังกล่าวก็มีลักษณะที่ร่วมกันบางประการอยู่ด้วย ลักษณะทั้ง 3 แบบดังกล่าวได้แก่

แบบที่หนึ่ง คือ ลักษณะที่เกิดขึ้นในส่วนบนของลุ่มน้ำ ในหมู่บ้านโคกสูง อันเป็นแหล่งที่ผู้ประกอบการของหมู่บ้านกลุ่มหนึ่งประสบความสำเร็จในการบริหารโครงการเลี้ยงปลา และมีรายได้เป็นจำนวนมากจากธุรกิจนี้ทุก ๆ ปี อย่างไรก็ตาม ประชาชนส่วนที่เหลือในหมู่บ้านมิได้มีส่วนในผลพวงแห่งความสำเร็จนี้ ตรงข้ามกลุ่มผู้ประกอบการได้ผูกขาดการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรส่วนรวมของหมู่บ้าน ทั้ง ๆ ที่มีการคัดค้านและการประท้วงจากชาวบ้านส่วนใหญ่ กรณีนี้แสดงให้เห็นว่า ชาวนาที่สามารถพัฒนาตนเองให้เป็นผู้ประกอบการได้ ความชำนาญหรือทักษะหลายอย่างที่จำเป็นในการบริหารกิจการเชิงพาณิชย์ให้ประสบความสำเร็จสามารถสร้างขึ้นได้ในหมู่ชนชั้นชานา ได้ในกรณีนี้มีการสนับสนุนทางการเงินและทางเทคนิคจากองค์กรพัฒนาต่าง ๆ อย่างไรก็ตามการสนับสนุนจากรัฐบาลในรูปของโครงการพัฒนาต่าง ๆ อาจส่งผลให้กลุ่มต่าง ๆ ในหมู่บ้านมีการเข้าถึงแหล่งทรัพยากรและควบคุมทรัพยากรแตกต่างกัน ซึ่งอาจส่งผลให้มีการสะสมความมั่งคั่งในชุมชนแตกต่างกัน

ความสำเร็จของกิจการดังกล่าวนี้ส่วนหนึ่ง เนื่องมาจากการสนับสนุนทางเทคนิคและทางการเงินที่ธุรกิจนี้ได้รับมาจากองค์กรพัฒนาของรัฐบาล ปัจจัยที่สำคัญอีกอันหนึ่งก็คือ จิตใจแบบผู้ประกอบการของกลุ่มดังกล่าวได้รับอิทธิพลจากผู้นำที่ได้รับการหล่อหลอมจากประสบการณ์และการศึกษาแบบเมือง เขามีค่านิยมที่แตกต่างจากชานาโดยทั่วไป เป็นที่น่าสังเกตว่า การปะทะกันของค่านิยมที่ขัดแย้งกัน ดังที่เกิดขึ้นในกรณีนี้ จะเกิดมีมากขึ้นในเขตชนบท เนื่องจากมีคนในชนบทจำนวนมากขึ้นทุกที ที่ได้สัมผัสกับวัฒนธรรมเมือง เช่น อพยพโยกย้ายไปทำงาน และการอพยพไปศึกษาเล่าเรียน กระบวนการปรับเปลี่ยนทางสังคมวัฒนธรรมชานา จากภายในของชุมชนเอง อันเป็นผลมาจากการกระบวนการปะทะสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมดังกล่าวนี้ นับเป็นปัญหาการวิจัยที่สำคัญที่สมควรได้รับการสนใจศึกษาให้กว้างขวางลึกซึ้งมากยิ่งขึ้น

ลักษณะการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมแบบที่สอง คือ ลักษณะที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านตอนล่างของเขื่อน คือ ที่หมู่บ้านหนองเดิม ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นพัฒนาการในชนบทตามแบบที่รัฐปรารถนา หมู่บ้านนี้ ได้รับน้ำชลประทานตลอดทั้งปี การผลิตทางเกษตรจึงมีความก้าวหน้า และมีความหลากหลายมากกว่าอีกสองหมู่บ้าน ส่วนใหญ่ของครอบครัวในหมู่บ้านสามารถปลูกข้าวได้สองครั้งต่อปี และบางครอบครัวสามารถปลูกพืชอื่น ๆ ที่ให้ผลตอบแทนมากกว่า เช่น แดงกวา ต้นหอม พริก มะนาว แคนตาลูป โดยที่มีพื้นฐานทางด้านการเกษตรที่ค่อนข้างเข้มแข็ง จึงมีกิจกรรมต่อเนื่องอื่น ๆ เช่น การปลูกผักและการค้าขายผักสามารถก่อให้เกิดการจ้างงานในท้องถิ่น เช่น การล้างผัก และการบรรจุหีบห่อ ดังนั้น จึงปรากฏว่าในหมู่บ้านนี้ อัตราคนอพยพไปทำงานที่อื่นต่ำกว่าอีกสองหมู่บ้าน แสดงให้เห็นว่า การเกษตรและการจ้างงานในท้องถิ่นที่มีพื้นฐานทางการเกษตรสามารถเลี้ยงชีวิตชานาส่วนใหญ่ในหมู่บ้านได้

โครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคม ประเภทที่สาม ก็คือ ประเภทที่พัฒนาขึ้นมาในหมู่บ้านโนนกลางและในหมู่บ้านโคกสูง ในกรณีนี้ เนื่องจากการผลิตทางภาคเกษตรมิได้ก่อให้เกิดผลิตผลและรายได้เพียงพอที่จะผดุงการดำรงชีพของชานา ชานาจึงจำเป็นต้องแตกกิจกรรมทางเศรษฐกิจของตนไปสู่กิจกรรมต่าง ๆ ที่ไม่เกี่ยวกับการทำนา แต่กระนั้นก็ตามพวกเขาก็มิได้ละทิ้งภาคเกษตรเสียที่

เดี่ยว หรือมิได้ขายที่ดิน หรือขายไร่ ขายนาคของตนทิ้งเสีย อาจเป็นที่น่าสังเกตว่า ตามความเป็นจริงแล้ว ชาวนาในหมู่บ้านหนองเดิมก็มีลักษณะพิเศษเหล่านี้ร่วมกับคนอื่น ๆ เช่นกัน แต่ความแตกต่างอยู่ตรงที่ระดับของความเกี่ยวพันในการอพยพไปทำงานในที่อื่น

สำหรับลักษณะของเศรษฐกิจชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่อยู่ในขั้นตอนของการเปลี่ยนแปลงสามารถสรุปได้ ดังนี้

1. ครอบครัวยังคงมีบทบาทสำคัญในฐานะเป็นหน่วยในการจัดการแรงงานและทรัพยากรในครอบครัว

ในปัจจุบันเศรษฐกิจชาวนามีความหลากหลายมากยิ่งขึ้น ทั้งในแง่ของกิจกรรมทางเศรษฐกิจสาขาการผลิต และพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ อย่างไรก็ตาม แม้สภาพการณ์จะเป็นเช่นนี้ การปฏิบัติการทางเศรษฐกิจของชาวนายยังคงสานเข้ากับความสัมพันธ์ในครอบครัวอย่างใกล้ชิด ครอบครัวของชาวนาและระบบความสัมพันธ์แบบครอบครัวขยาย ยังแสดงบทบาทสำคัญในการระดมและจัดสรรแรงงานและทรัพยากร การมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่หลากหลายมากขึ้นก็ยิ่งทำให้ครอบครัวต้องจัดการแรงงานในลักษณะที่ซับซ้อนขึ้น ทั้งในด้านจำนวนแรงงานและประเภทของแรงงาน (เช่น เพศ วัยของแรงงาน) การอพยพโยกย้ายแรงงานในกลุ่มคนที่สมรสแล้ว จำเป็นต้องมีการจัดสรรบุคคลไว้ดูแลเด็ก คนแก่ ไร่นา และสัตว์เลี้ยง การเข้าเรียนและการอพยพไปรับเรียนของสมาชิกของครอบครัวที่เป็นคนหนุ่มคนสาว จำเป็นต้องมีเสียสละของผู้เป็นพ่อ และผู้เป็นแม่ที่จะทำงานหนักในไร่นาต่อไป ทั้งที่ในอดีตงานเช่นนี้จะถูกส่งทอดไปสู่ลูก ๆ แล้ว ตรงข้ามพวกเยาวชนรุ่นหนุ่มสาวอาจต้องทิ้งการเรียนเพื่อดูแลน้องเล็ก ๆ ของตน เพื่อให้พ่อแม่สามารถอพยพโยกย้ายแรงงานไปหารายได้เพิ่มเติม หรือมิฉะนั้นพวกเขาก็อาจออกไปหางานทำแทนพ่อ แม่ การช่วยเหลือกันในหมู่สมาชิกของครอบครัวขยายจะช่วยให้ชนชั้นชาวนามีความยืดหยุ่นได้มากขึ้นในการจัดการแรงงานและทรัพยากรของครอบครัว ทั้งหมดนี้คือ เงื่อนไขหรือสภาพการณ์ที่แตกต่างกัน ที่เรียกร้องให้สมาชิกของครอบครัวช่วยเหลือกัน และทำให้แต่ละคนคิดและปฏิบัติในฐานะสมาชิกย่อยในหน่วยของครอบครัว การที่สมาชิกของครอบครัวเข้าไปเกี่ยวข้องในสาขาเศรษฐกิจหลากหลายสาขา หลายภูมิภาค และหลายช่วงเวลา แสดงให้เห็นว่า ครอบครัวชาวนาเป็นองค์กรทางเศรษฐกิจและสังคมที่ยืดหยุ่นได้และมีประสิทธิภาพ สามารถบริหารแรงงานและเวลาของครอบครัว สามารถปรับตัวเข้ากับโอกาสต่างๆ และสามารถจัดสรรทรัพยากรอันจำกัดด้วยวิธีการที่เป็นผลดีต่อการผลิต ซึ่งให้ผลเป็นที่พอใจของสมาชิกครอบครัว

2. การแตกกิจกรรมทางเศรษฐกิจของครอบครัวชาวนาไปสู่ลักษณะที่มีความหลากหลายมากยิ่งขึ้น

การแตกกิจกรรมทางเศรษฐกิจของครอบครัวชาวนาจากการผลิตข้าวและพืชเศรษฐกิจสองสามอย่างไปสู่กิจกรรมนอกไร่นาของตน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการรับจ้างแรงงานได้กลายเป็นลักษณะพิเศษสำคัญ และร่วมกันของครอบครัวชาวนาทั้งหลาย กิจกรรมนอกไร่นา เหล่านี้ รวมถึงการรับจ้าง

งานในภาคเกษตรของท้องถิ่น การทำงานนอกเหนือจากการเกษตรในท้องถิ่น (รวมถึง การรับจ้างงานนอกการเกษตรในท้องถิ่น และการลงทุนประกอบกิจการวิสาหกิจในท้องถิ่น) และการอพยพไปหางานทำในต่างถิ่น ในบรรดากิจกรรมเหล่านี้ การอพยพไปทำงานในต่างถิ่นเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุด การอพยพแบบหมุนเวียนตามฤดูกาลของสมาชิกครอบครัว อาจเป็นหนึ่งคนหรือมากกว่านั้น จะก่อให้เกิดรายได้เพิ่มเติมสำหรับครอบครัว และจะจัดสนองความต้องการต่าง ๆ ในการบริโภคให้แก่สมาชิกของครัวเรือน เงินช่วยเหลือทางบ้านที่ส่งกลับมาจากแรงงานที่อพยพไปส่วนหนึ่งนั้นจะใช้เพื่อการลงทุนทางเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การผลิตข้าวเพื่อเลี้ยงชีพ ถ้าปราศจากรายได้เช่นว่านี้ ครอบครัวของชาวนาจน และชาวนาที่ไม่มีที่ดินพอเพียงอาจจะทิ้งงานทางภาคการเกษตรได้

3. การผลิตข้าวเพื่อการบริโภคจากไร่นาของครอบครัวชาวนาเอง ยังคงดำรงอยู่ ทั้ง ๆ ที่มีการขยายกิจกรรมทางเศรษฐกิจไปสู่กิจกรรมนอกไร่นา

แม้ว่าครอบครัวของชาวนาจะประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจหลายอย่าง แต่ส่วนใหญ่ก็ยังคงพยายามรักษาการปลูกข้าวการบริโภคเอาไว้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การปลูกข้าวเหนียวในฤดูฝนเพื่อบริโภคในครอบครัว ประเพณีปฏิบัติดังกล่าวนี้ ถูกกำหนดโดยปัจจัยทั้งทางเศรษฐกิจและทางวัฒนธรรม รายได้ที่ไม่มั่นคงจากงานนอกการเกษตร และความผันผวนของราคาพืชเศรษฐกิจสามารถอธิบายปัญหานี้ได้เพียงส่วนหนึ่งเท่านั้น ชาวนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือรู้สึกตนว่ามีความปลอดภัยเมื่ออยู่ข้าวของตนยังเต็มอยู่ ข้าวมีค่าเท่ากับเงิน โดยเหตุที่ข้าวสามารถนำมาแลกเปลี่ยนกับสินค้าและบริการชนิดอื่นๆ ภายในหมู่บ้าน และในท้องถิ่นได้ และยิ่งกว่านั้น ยังสามารถขายในเวลาใดๆ ก็ได้ ด้วยราคาที่ค่อนข้างมั่นคงและพยากรณ์ได้ มีขนบธรรมเนียมพิธีกรรม และประเพณีหลายอย่าง รวมทั้ง ภาษี ค่าจ้างเพชต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องข้าว และคุณค่าของการผลิตข้าว ซึ่งย้ำเตือนชาวนาให้ระลึกถึงความสำคัญของการปลูกข้าว

4. การที่ครอบครัวของชาวนายังคงรักษาที่ดินไว้เพื่อการเพาะปลูก ทำให้ไร่นาขนาดเล็กแบบครอบครัวเป็นรูปแบบที่สำคัญของหน่วยการผลิตทางการเกษตรและเป็นรูปแบบกรรมสิทธิ์เอกชนที่สำคัญในชนบท

การทำงานในฐานะกรรมกรรับจ้างในเมืองมิได้ให้ทางออกที่น่าพึงพอใจแก่ปัญหาของชาวนา แม้ชาวนาจะถูกขูดรีดและเอาเปรียบ แต่การคงฐานะการเป็นชาวนาไว้ก็ยังคงให้ความมั่นคงมากกว่าในยามวิกฤต เมื่อเปรียบเทียบกับ การถูกแปรสภาพเป็นชนชั้นกรรมมาชีพอ่างเต็มตัว การรักษาไร่นาเอาไว้ และรักษาความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับครอบครัวได้ให้โอกาสทางเศรษฐกิจที่ดีกว่า และสร้างความยืดหยุ่นในด้านการบริหารแรงงานในครอบครัวได้มากกว่า ในทำนองเดียวกัน ที่ดินก็เป็นค่านิยมที่สำคัญทั้งทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมสำหรับประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่ดินเป็นแหล่งการหาเลี้ยงชีพ เป็นเครื่องบ่งชี้ถึงสถานภาพทางสังคม และเป็นทรัพย์สินที่สำคัญที่จะส่งผ่านไปสู่อุบัติการทายาททั้งหลาย ผลจากการสำรวจในพื้นที่วิจัยนี้ พบว่า ชาวนาส่วนใหญ่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินของตน แต่กระนั้นครอบครัวที่ต้องการซื้อที่ดิน ก็ยังคงมีจำนวนมากกว่าครอบครัวที่ต้องการขายที่ดิน

วิธีการปฏิบัติแบบประเพณี ภาษิตและคำพังเพยต่าง ๆ ล้วนตอกย้ำให้ชาวนารักษาที่ดินที่ได้รับมาทางมรดกของตนเอาไว้ หรือพยายามรักษาไว้ภายในกลุ่มเครือญาติ

5. กระบวนการแตกชนชั้นในหมู่บ้านกำลังเกิดขึ้นอย่างช้า ๆ ในสังคมชาวนา

ชาวนาบางคนมีความสามารถที่จะสะสมความมั่งคั่งของตนจากการทำการเกษตรและการอพยพไปทำงานทำต่างถิ่น และบางคนยังได้พยายามนำรายได้ส่วนเกินนี้ไปลงทุนในกิจกรรมแบบผู้ประกอบการบางอย่าง อย่างไรก็ตาม การลงทุนและการเจริญเติบโตของกิจการวิสาหกิจในหมู่บ้านถูกจำกัดโดยปัจจัยหลายอย่าง เช่น ความไม่สามารถของผู้ประกอบการเอง รวมทั้ง การมีฐานทางทรัพยากรอย่างจำกัด ซึ่งได้สร้างปัญหาให้แก่กิจการต่าง ๆ ที่มีฐานทางด้านเกษตรกรรม การเจริญเติบโตอย่างจำกัด ส่งผลให้ในหมู่บ้านการชูดริดยังอยู่ในระดับที่จำกัด และนี่คือเหตุผลที่มีการพัฒนาอย่างล่าช้าของชนชั้นผู้ประกอบการ การเติบโตอย่างจำกัดของกิจการวิสาหกิจในหมู่บ้านยังก่อให้เกิดการจ้างงานที่จำกัดสำหรับชาวนาที่ยากจนอีกด้วย และเหตุนี้ การอพยพไปทำงานทำนอกหมู่บ้าน หรือนอกท้องถิ่น จึงคงดำเนินต่อไป เป็นที่น่าสังเกตว่า ตามธรรมดาแล้วผู้ประกอบการในหมู่บ้านจะพยายามรักษาความสัมพันธ์ที่ดีไว้กับเพื่อนบ้านของตน เพื่อที่จะแข่งขันกับผู้ประกอบการในเมือง นอกจากนี้ แทนที่จะลงทุนในธุรกิจ พวกเขาจะลงทุนในด้านให้การศึกษาแก่ลูก ๆ สภาพเช่นนี้มีผลให้บรรดาผู้ประกอบการที่มั่งมีลดความสนใจที่จะลงทุนในการสะสมที่ดิน และยังทำให้พวกเขาตระหนักถึงคุณค่าของความสัมพันธ์กับชุมชนและความสัมพันธ์กับเพื่อนบ้าน ซึ่งพวกเขาจะต้องพึ่งพาอาศัยในยามแก่เฒ่า ในเมื่อพวกเขา ๆ ที่ได้รับการศึกษาดีของพวกเขาจะไม่อยู่ใกล้พวกเขา และอาจเพียงสนับสนุนเขาโดยการส่งเงินส่งทองมาให้เท่านั้น ดังนั้น แม้จะมีความแตกต่างทางฐานะภายในหมู่บ้าน การกว้านซื้อที่ดินอย่างมากมายไว้ในกำมือคนส่วนน้อย จึงไม่เกิดขึ้น และความรู้สึกผูกพันกันภายในชุมชน และการพึ่งพาท่อกันระหว่างชาวบ้าน จึงดำรงอยู่อย่างแพร่หลาย

งานวิจัยได้โต้แย้งว่า แม้การพัฒนาที่นำโดยรัฐจะได้ดำเนินมาได้เกือบหนึ่งศตวรรษ และได้ผลักดันให้ทุนแทรกตัวเข้าไปในภาคเกษตร แต่การแตกตัวเป็นชนชั้นและการแตกออกเป็นสองขั้วที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกันในหมู่ชนชั้นชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้เกิดขึ้นอย่างช้ามาก การผลิตในไร่นาขนาดเล็กของครอบครัวชาวนายังคงเป็นรูปแบบหลักทางเศรษฐกิจของภาคเกษตรในภูมิภาคนี้ ครอบครัวชาวนาส่วนใหญ่ยังคงมีที่นาขนาดเล็กเป็นของตนเอง และยังคงปลูกข้าวเพื่อบริโภคในครอบครัวทุก ๆ ปี อย่างไรก็ตาม การเกษตรมิได้เป็นวิธีการหาเลี้ยงชีพที่สำคัญที่สุดอีกต่อไป เศรษฐกิจของชาวนาได้แตกตัวออกไปสู่กิจกรรมทางเศรษฐกิจนอกการเกษตรที่หลากหลาย ซึ่งได้กลายเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญที่สนองความต้องการทางการบริโภคหลัก ๆ ของครอบครัว การเข้าร่วมในการผลิตนอกการเกษตร ซึ่งรูปแบบสำคัญที่สุดคือ การอพยพไปทำงานทำในเมือง ได้ช่วยครอบครัวของชาวนาให้รักษาระดับการผลิตภาคเกษตรเอาไว้ และรักษาไร่นาขนาดเล็กเอาไว้ได้

สภาพความเป็นจริงที่ว่ากิจกรรมแบบผู้ประกอบการสามารถพัฒนาไปได้ช้ามากอันเนื่องมาจากข้อจำกัดหลายอย่าง ได้ส่งผลที่สำคัญต่อหมู่บ้านหลายประการ การเติบโตอย่างจำกัดของกิจการของผู้ประกอบการในหมู่บ้านได้ก่อให้เกิดการจ้างงานนอกการเกษตรน้อยมาก ผลก็คือ การอพยพไป

หางานทำในเมืองยังคงเป็นทางเลือกในการหางานทำที่สำคัญ ในขณะที่เดียวกัน การชูดรีดภายในหมู่บ้านยังคงเป็นรูปแบบดั้งเดิม คือการชูดรีดผ่านค่าเช่าและดอกเบี้ยย ทั้งขานารวยและขานาจนต่างก็ถูกชูดรีดโดยพลังต่างๆ ที่อยู่นอกชุมชน แม้ว่าสิ่งที่ได้บรรยายมาแล้วจะชี้ให้เห็นว่า ฟาร์มครอบครัวขนาดเล็ก จะยังคงดำรงอยู่ในหมู่บ้าน และการแตกชนชั้น ตลอดจนการแตกออกเป็นชั่วที่เป็นปฏิบัติต่อกันจะพัฒนาไปอย่างช้ามาก ก็มีได้หลายความว่าสังคมขานายังคงเหมือนเดิม เศรษฐกิจของขานาได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างช้าๆ และเชื่อมเข้ากับเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ซึ่งแทรกซึมเข้ามาสู่ชีวิตของขานา แม้ว่าครอบครัวของขานาจะได้พยายามรักษาครอบครัวของพวกเขาให้หันหน้าเข้าหากัน อย่างน้อยก็ในฐานะเป็นหน่วยประสานเพื่อการจัดสรรในเรื่องแรงงานและทรัพยากรของครอบครัว และเพื่อรักษาไร่นาของพวกเขาเอาไว้เพื่อเสริมสร้างฐานะเศรษฐกิจแห่งครอบครัวให้มีความมั่นคง และให้มีอำนาจต่อรอง และขานารวยบางคนจะเริ่มมีการสะสมทุนทางเศรษฐกิจ แต่เศรษฐกิจของขานาก็กำลังถูกเบียดขับออกไปสู่ริมขอบมากขึ้นทุกที งานวิจัยชิ้นนี้ชี้ให้เห็นความจริงที่ว่า การตอบสนองของขานาต่อการแทรกเข้ามาของระบบทุนนิยมและการครอบงำของระบบทุนนิยม เป็นปัจจัยอย่างหนึ่งที่กำหนดรูปแบบต่างๆ ของโครงสร้างทุนนิยมในเขตชนบท ในขณะที่ทำที่ในการตอบสนองของขานา หรือการปรับตัวเข้ากับระบบทุนนิยม และแม้กระทั่งการต่อต้านระบบทุนนิยม มิได้เกิดขึ้นในรูปแบบเดียว โครงสร้างของทุนนิยมก็ได้พัฒนาขึ้นในรูปแบบเดียวเช่นกัน เป็นความหวังของผู้วิจัยว่าลักษณะหลากหลายทางรูปแบบเช่นนี้ จะส่งเสริมให้มีการค้นคว้าเพิ่มเติม ซึ่งแน่นอนเหลือเกินย่อมจะมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้นในอนาคต ซึ่งจะส่งผลให้การวิเคราะห์โครงสร้างสังคมขานามีความชัดเจนและแหลมคมยิ่งขึ้น

BIBLIOGRAPHY

- Akin Rabibhadana
 1975 "Clientship and Class Structure in the Early Bangkok Period" in Skinner and Kirsch (eds.), 1975. *Change and Persistence in Thai Society*. Ithaca and London: Cornell University Press, pp. 93-124.
- Alavi, H.
 1987 "Peasantry and Capitalism: A Marxist Discourse" in T. Shanin (ed). *Peasants and Peasant Societies*. Basil Blackwell.
- Amara Pongsapich
 1993 *Sociocultural Change and Political Development in Central Thailand, 1950-1990*. Bangkok : TDRI.
- Athreya, Venkatesh, Gustav Boklin, Goran Djurfeldt and Staffan Lindberg
 1987 "Identification of Agrarian Classes: A Methodological Essay with Empirical Material from South India." *Journal of Peasant Studies*. 14 (2) :147-190.
- Anan Ganjanapan
 1984 *The Partial Commercialization of Rice Production in Northern Thailand*. Ph.D. dissertation. Cornell University.
- 1989 "Conflicts over the Deployment and Control of Labor in a Northern Thai Village" in Hart, Turton and White (eds). *Agrarian Transformations: Local Processes and the State in Southeast Asia*. University of California Press.
- Anchalee Singhanetra-Renard
 1981 "Mobility in North Thailand: A View from Within" in *Population Mobility and Development: Southeast Asia and the Pacific*, E. Jones and H. Richter, (eds). Canberra: Australian National University.
- Banaji, J.
 1976 Summary of Selected Parts of Kautsky's 'The Agrarian Questions'. *Economy and Society*, 5 (1).
- Bernstein, Henry
 1977 "Notes on Capital and Peasantry" *Review of African Political Economy*. Vol. 10.
- 1979 "African Peasantries : A Theoretical Framework" *The Journal of Peasant Studies*. 6 (4).
- 1982 "Notes on Capital and Peasantry" In *Rural Development: Theories of Peasant Economy and Agrarian Change*. Harris, J.(ed). London : Hutchinson University Press.

- Bowie, Katherin
1988 "Peasant Perspectives on the Political Economy of the Northern Thai Kingdom of Chiangmai in the Nineteenth Century: Implications for the Understanding of Peasant Political Expression" Ph.D. dissertation, University of Chicago.
- Bruneau, Michael
1984 "Class Formation in the Northern Thai Peasantry" *Journal of Contemporary Asia*. 14(3) : 343-60.
- Bray, Francesca
1983 "Patterns of Evolution in Rice-Growing Societies" *The Journal of Peasant Studies*. 11(1): 3-33.
- Byres, Terence J.
1995 "Political Economy, the Agrarian Question and the Comparative Method" *Journal of Peasant Studies*. 22 (4):561-580.
- Caldwell, J. Alexander
1974 **American Economic Aid to Thailand**. Lexington, Mass. : Lexington Books.
- Chattip Nartsupha
1999 *The Thai Village Economy in the Past*. Chiangmai: Silkworm Books.
- Chatthip Nartsupha and Suthi Prasartset
1976 *The Political Economy of Siam, 1851-1910*. Bangkok : The Social Sciences Association of Thailand.
- Chattip Nartsupha *et al.*
1981 *The Political Economy of Thailand, 1910-1932*. Bangkok : Social Science Association of Thailand.
- Chayan Vaddhanaphuti
1993 "Traditions of Village Study in Thailand" in Phillip Hirsch (ed.) *The Village in Perspective: Community and Locality in Rural Thailand*. Chiangmai: Social Science Research Institute.
- Chayanov.A.V.
1986 *The Theory of Peasant Economy*. Madison: University of Wisconsin.
- Daniel, Valentine, Henry Bernstein and Tom Brass
1992 *Plantations, Proletarians and Peasants in Colonial Asia*. London: Frank Class.
- De Young, John
1955 *Village Life in Modern Thailand*. Berkeley: University of California Press.

- Deere, Carmen D. and Alain de Janvry
1981 "Demographic and Social Differentiation Among Northern Peruvian Peasants" *Journal of Peasant Studies*. 8 (3): 335-366.
- Falvey, Lindsay
2000 *Thai Agriculture: Golden Cradle of Millennia*. Bangkok: Kasetsart University Press.
- Feeny, David
1975 *The Political Economy of Productivity*. Vancouver and London : University of British Columbia Press.
- Friedmann, Harriet
1980 "Household Production and the National Economy : Concepts for the Analysis of Agrarian Formations" *Journal of Peasant Studies*. 2 (2):158-184.
- Fukui, Hayao
1993 *Food and Population in a Northeast Thai Village*.(Translated from Japanese into English by Peter Hawkes). Honolulu: University of Hawaii Press.
- Fuller, Theodor, Peerasit Kamnuansilpa, Paul Lightfoot, et.al.
1982 *Migration and Development in Modern Thailand*. Bangkok: Social Science Association of Thailand.
- Geertz, Clifford
1963 *Agricultural Involution: The Process of Ecological Change in Indonesia*. Berkeley: University of California Press.
- Goodman.D. and M.Redclift
1977 *From Peasants to Proletarian: Capitalist Development and Agrarian Transitions*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hanks, Lucien M.
1962 *Rice and Man*. Chicago: Aldine.
- Harris,John
1982 *Rural Development: Theories of Peasant Economy and Agrarian Change*. London: Hutchinson University Press.
- Hart, Gillian, Andrew Turton and Benjamin White (eds.)
1989 *Agrarian Transformations: Local Processes and the State in Southeast Asia*. University of California Press.
- Hall,R.A.
1980 "Middlemen in the Politics of Rural Thailand: A Study of Articulation and Cleavage" *Modern Asian Studies*. 14(3) :441-464.

- Hoadley, Mason C. and Christer Gunnarsson
1996 *The Village Concept in the Transformation of Rural Southeast Asia*. Nordic Institute of Asian Studies. Curzon Press.
- Hayami, Yujiro and Keijiro Otsuka
1993 *The Economics of Contract Choice: An Agrarian Perspective*. Oxford : Clarendon Press.
- Hewison, Kevin and Maniemai Thongyou
1992 *The Young Turks of Business in Khon Kaen, Northeastern Thailand : A New Generation of Provincial Capitalists*. Perth: Asia Research Center, Murdoch University.
- 2000 "Developing Provincial Capitalism: A Profile of the Economic and Political Roles of a New Generation in Khon Kaen" in Ruth McVey (ed.) *Money and Power in Provincial Thailand*. Honolulu: University of Hawaii Press; Chiangmai: Silkworm Book, 199-220.
- Hirsch, Philip
1990 *Development Dilemmas in Rural Thailand*. Singapore: Oxford University Press.
- Holmes, Douglas R.
1983 "A Peasant-Worker Model in a Northern Italian Context" *American Ethnologist* 10 (4): 734-748
- Holmes, Douglas R. and Jean H. Quataert
1986 "An Approach to Modern Labor: Worker Peasantries in Historic Saxony and the Friuli Region over Three Centuries. *Comparative Study of Society and History*. 28 (2) ; 191-216.
- Hong, Lysa
1984 *Thailand in the Nineteenth Century: Evolution of Economy and Society*. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies.
- Ishii, Yoneo
1978 *Thailand: A Rice-Growing Society*. Translated by Peter and Stephanie Hawkes. Honolulu: The University Press of Hawaii.
- Ingram, James C.
1971 *Economic Change in Thailand 1850-1970*. Stanford: Stanford University Press.
- Islam, Rizwanul
1984 "Non-Farm Employment in Rural Asia : Dynamic Growth or Proletarianisation?". *Journal of Contemporary Asia*. 14(3):306-324.
- Johnston, David B.
1976 *Rural Society and the Rice Economy in Thailand, 1880-1930*. Ph.D. Dissertation. Yale University.

- Juree Vichit-Vadakan
1983 "Small Towns and Regional Urban Centers: Reflections on Diverting Bangkok-Bound Migration". *Thai Journal of Development Administration* 23(1):79-99.
- Kamphol Adulavidhaya and Tongroj Onchan
1985 "Migration and Agricultural Development of Thailand: Past and Present" in *Urbanization and Migration in ASEAN Development*, Philip Hauser, et. al. (eds). Tokyo: National Institute for Research Development.
- Kautsky, Karl
1988 *The Agrarian Question*. London.
- Kerblay, Basile
1987 "Chayanov and the Theory of Peasant Economies" in Shanin, T (ed). *Peasants and Peasant Society*. Oxford : Basil Blackwell.
- Kemp, Jeremy
1991 "The Dialectics of Village and State in Modern Thailand" *Journal of Southeast Asian Studies*. 22(2): 312-326.
- 1987 *Seductive Mirage: The Search for the Village Community in Southeast Asia*. Amsterdam: Center for Asian Studies.
- Keyes, Charles F.
1967 Isan: Regionalism in Northeastern Thailand. Data paper, 65. Ithaca: Southeast Asia Program, Cornell University.
- 1975 "Kin Group in a Thai-Lao Community" in **Change and Persistence in Thai Society: Essays in Honor of Lauriston Sharp**. Skinner and Kirsch (eds). Ithaca: Cornell University Press.
- 1982 *Socioeconomic Change in Rainfed Agricultural Villages In Northeastern Thailand*. Seattle: Department of Anthropology, University of Washington.
- 1983 "Peasants Strategies in Asian Society: Moral and Rational Economic Approach-A Symposium" *Journal of Asian Studies*. 42 (4):753-768.
- Kingshill, Konrad
1965 *Ku Daeng – The Red Tomb: A Village Study in Northern Thailand*. Bangkok: Bangkok Christian College.
- Kirsch, A. Thomas
1966 "Development and Mobility Among the Phu Thai of Northeast Thailand." *Asian Survey* 6:370-378.

Kitahara, Atsushi

- 1977 "The Forms of Rural Labor and Their Role in the Rural Economy in Thailand" in S. Hirashima (ed) *Hired Labor in Rural Asia*. Tokyo : Institute of Developing Economies.
- 1996 *The Thai Rural Community Reconsidered : Historical Community Formation and Contemporary Development Movements*. Bangkok : Political Economy Center, Faculty of Economic, Chulalongkorn University.
- 1997 " 'Post Green Revolution' and Diversification of Non-Farm Works in Rural Southeast Asia" *Journal of International Cooperation Studies*. 5(2).
- 1999 "Sustainable Part-time Farming: Beyond the Crisis of Asian Agriculture" *Asian Rural Sociology* 1(1) 135-148

Khon Kaen University

- 1995 *Study Project for Preparation of the Action Plan for the Pong River Quality Rehabilitation, Khon Kaen Province*. Khon Kaen: Khon Kaen University.

Koppel, Bruce, John Hawkins and William James

- 1994 *Development or Deterioration? Work in Rural Asia*. London: Lynne Rienner Publishers.

Lehmann,D.

- 1982 "After Chayanov and Lenin : New Paths of Agrarian Capitalism" *Journal of Development Economics*. Vol 11.

Maniemai Thongyou.

- 1996 *Child Labour in Khon Kaen : A Study of Child Labour in Non-Agricultural Sector*. Khon Kaen: Research and Development Institute and IPEC/ILO.
- 1996 "Sub-contracting System of Fishnet Industry" in Tanachak Yenbamrung (ed). *Peasant Choices and Potentials* . Conference Proceedings. Khon Kaen: Research and Development Institute.
- 1997 " Industrial Growth and Village Community: A Study of Sub-Contracting System of Fishnet Industry in Khon Kaen Thailand" A paper presented in the Fifth Thai- Japanese Seminar , Yamagata, Japan, 1997.
- 2001 "Sub-contracting Industry in Rural Villages: Fishnets in Rural Thailand" Southeast Asia Research Center Working Papers Series, No.9.

- Maniemai Thongyou and Ngaosilpa Kongkaew.
1983 *Directory of Development NGOS in Northeast Thailand*. Khon Kaen: Research and Development Institute, 1983.
- Maniemai Thongsawate and Walter E.J. Tips
1988 "Coordination Between Government and Voluntary Organizations in Thailand's Rural Development". *Journal of Public Administration and Development* 1988; 8(4) : 401-420.
- Mann, Susan A. and James Dickinson.
1978 "Obstacles to the Development of Capitalist Agriculture" *The Journal of Peasant Studies*. 5 (4).
- Medhi Krongkaew and Pawadee Tongudai
1984 "The Growth of Bangkok: The Economics of Unbalanced Urbanization and Development" Discussion Paper, 90. Bangkok: Thammasat University.
- Mekong Secretariat
1982 Nam Pong Environment Management Research Project Final Report for Phase III. Bangkok: Mekong Secretariat.
- Mills, Mary Beth
1991 "Disparities of Wealth and Power: Perspectives on Urban-Rural Relations in Thailand since 1950." Project 2010: Socio-Cultural Change and Political Development in Thailand. Bangkok: Thailand Development Research Institute.
1992 'We Are Not Like Our Mothers': Migrants, Modernity and Identity in Northeast Thailand. Unpublished Ph.D. Dissertation. University of California at Berkeley.
- Mizuno, Koichi.
1971 *Social System of Don Daeng Village : A Community Study in Northeast Thailand*. Kyoto: Center for Southeast Asian Studies.
1978 "The Social Organization of Rice Growing Villages". in *Thailand : A Rice Growing Society*. Yoneo Ishii, (ed). (Translated by Peter and Stephanie Hawkes) Honolulu : The University Press of Hawaii, 83-114
- Moerman, Michael
1968 *Agricultural Change and Peasant Choices in a Thai Village*. Baltimore and London: University of California Press.

- 1976 "A Thai Village Headman as a Synaptic Leader". In *Modern Thai Politics : From Village to Nation*, p. 251-272. Neher, Clark D. (ed.) Cambridge: Schenkman Publishing Company. (Original : *The Journal of Asian Studies*. 28 (3),1969:535-549)
- Moch,Leslie P. et.al.
1987 "Family Strategy: A Dialogue" *Historical Methods*. 20 (3):113-125.
- Muecke, Marjorie
1981 "Changes in Women's Status Associated with Modernization in Northern Thailand" in *Southeast Asia: Women Changing Social Structure and Cultural Continuity*. Geoffrey B. Hainsworth (ed). Ottawa: University of Ottawa Press.
- 1984 "Make Money Not Babies: Changing Status Markers of Northern Thai Women". *Asian Survey* 24(4):459-470.
- Nalinee Tantuvanit
1994 Ideology and Ideological Practices of the Thai Peasantries. Unpublished Ph.D. Dissertation. University of Wisconsin-Madison.
- National Statistical Office
1999 Household Socio-Economic Survey. Bangkok, Thailand
2000 Population and Housing Census. Bangkok, Thailand
2000 Statistical Report of Changwat Khon Kaen
2001 Statistical Year Book Thailand. Bangkok, Thailand
- Nipon Poapongsakorn
1993 "Transformation in the Thai Rural Labor Market" in Koppel, Hawkins and James (eds.) *Developmeent or Deterioration? Work In Rural Asia*. London and Colorado: Lynne Rienner Publishers, 167-210.
- Office of Agricultural Economics
2000 Agricultural Statistics of Thailand Crop Year 1998/99
- Opart Panya
1995 Change from Within: Adaptation and Self-determination in Three Rural Communities of Northeast Thailand 1900-1992. Unpublished Ph.D. Dissertation. Victoria University of Wellington.
- Owen, Norman C.
1971 "The Rice Industry of Mainland Southeast Asia,1850-1914" *Journal of Siam Society*. 5(59).
- Parnwell, Michael.
"The Economic Effects of Circular Population Movements on Rural Communities in Roi-et Province Northeast Thailand". Ph.D. dissertation.

- Painter, Michael
1986 "The Value of Peasant Labour Power in a Prolonged Transition To Capitalism" *The Journal of Peasant Studies*. 13(4): 221-239.
- Park, Gilsung
1988 The Making of Peasant Household Economy: Linking Family Economy and Demography to Capitalist Industrialization in Rural Korea. Ph.D. Dissertation. University of Wisconsin-Madison.
- Penporn Tirasawat
1985 "The Impact of Migration on Conditions at the Origin: A study on Selected Villages in Thailand" in *Urbanization and Migration in ASEAN Development*, Philip Hauser, et. al. (eds). Tokyo: National Institute for Research Development.
- Phasuk Pongpaichitra
1978 "Economic and Social Transformation of Thailand, 1957- 1976" Ph.D. dissertation. University of Cambridge.
- 1982 *Employment, Income and Mobilization of Local Resources In Three Thai Villages*. Bangkok: ARTEP-ILO Asian Employment Program.
- Phasuk Pongpaichitra and Christ Baker.
Thailand :Economy and Politics. Kuala Lumpur: Oxford University Press.
- Piker, Steven.
1975 "The Post Peasant Village in Central Plain Thai Society" in Skinner and Kirsch (eds.). *Change and Persistence in Thai Society*. Ithaca and London : Cornell University Press, pp. 93-124.
- Popkin, Samuel L.
1979 *The Rational Peasant : The Political Economy of Rural Society in Vietnam*. Berkley, Los Angeles and London : University of California Press.
- Potter, Jack M.
1976 *Thai Peasant Social Structure*. Chicago : University of Chicago Press.
- Prindle, Peter H.
1984 "Part-time Farming: A Japanese Example" *Journal of Anthropological Research*. 40 (2): 293-305.
- Ramsey, A.
1982 "Tenancy and Landlessness in Thailand : How Severe a Problem?" *Asian Survey*. 22(11) :1074-1092.

- Ratana Boonmathya
1996 Contested Concepts of Development in Northeastern Thailand. Unpublished Ph.D. Dissertation. University of Washington.
- Reynolds, Craig J. and Lisa Hong
1983 "Marxism in Thai Historical Studies". *Journal of Asian Studies*. 43 (1):77-104.
- Rothstein, Frances
"The New Proletarians: Third World Reality and First World Categories" *Comparative Study of Society and History*. 28(2): 217-238
- Saith, Ashwani
1992 *The Rural Non-farm Economy: Processes and Policies*. Geneva : International Labor Office.
- Saneh Chamarik
1984 "Problems of Development in Thai Political Setting" Paper, 14. Bangkok: Thai Khadi Research Institute, Thammasat University.
- Sasatri Saowakonta et al. and Maniemai Thongyou.
1994 *Rural Temporary Migration and Health : A Study of Migrants of Three Villages in Ban Fang District , Khon kaen*. Khon Kaen: Research and Development Institute.
- Scott, James C.
1976 *The Moral Economy of the Peasant*. New Haven and London: Yale University Press.
- 1986 *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven and London: Yale University Press.
- Scott, Jim
1986 "Everyday Forms of Peasant Resistance" *The Journal of Peasant Studies*. 13 (2).
- Schmink, Marianne
1984 "Household Economic Strategies: Review and Research Agenda" *Latin American Research Review*. XIX (3):87-101.
- Schuman, Debra A.
1985 "Family Labor Resources and Household Strategy in a Mexican Ejido. *Research in Economic Anthropology*. Vol. 7: 277-287.

- Schulman, Michael D., P. Garrett and B. Newman
 1989 "Differentiation and Survival Among North Carolina Smallholders : An Empirical Perspectives on the Lenin- Chayanov Debate" *The Journal of Peasant Studies*. 6 (4).
- Shanin, Teodor (ed.)
 1987 *Peasants and Peasant Societies*. Oxford: Basil Blackwell.
 1986 "Chayanov's Message : Illuminations, Miscomprehensions, and Contemporary 'Development Theory' " in A.V. Chayanov. *The Theory of Peasant Economy*. Madison: University of Wisconsin.
 1990 *Defining Peasants*. Oxford: Basil Blackwell.
- Sharp, L., and L. Hanks
 1978 *Bang Chan: Social History of a Rural Community in Thailand*. Ithaca and London : Cornell University Press.
- Shigetomi, Shin'ichi
 1992 "Cooperative Activities and Village Management System in Rural Northeast Thailand". In Prapertchop, Preeda, Pakuthai, Weera, and Shigetomi, Shin'ichi . *Village Management Systems for Rural Development in Northeast Thailand* . Tokyo: Institute of Developing Economies.
 1998 *Cooperation and Community in Rural Thailand*. Tokyo: Institute of Developing Economies.
- Skinner , William and Thomas Kirsch (eds.)
 1975 *Change and Persistence in Thai Society*. Ithaca and London: Cornell University Press, pp. 93-124.
- Slater, Richard
 1991 *From Farm to Firm : Diversification in the Asian Countryside*. Hongkong and Sydney : Avebury.
- Smith, Gavin
 1985 "Reflection on the Social Relations of Simple Commodity Production" *The Journal of Peasant Studies*. 13 (1):99-108.
- Somrudee Nicrowattanayingyong
 1990 Development Planning, Politics, and Paradox: A Study of Khon Kaen, A regional City in Northeast Thailand. Unpublished Ph.D. dissertation. Syracuse University.
- Sturt-Fox, Martin
 1993 "On the Writing of Lao History : Continuities and Discontinuities", *Journal of Southeast Asian Studies*. 24 (1):106-121.

- Suntaree Komin
1988 *Social Dimensions of Industrialization in Thailand*. Bangkok: National Institute of Development Administration.
- Thorbek, Susanne
1987 *Voices From the City: Women in Bangkok*. London: Zed Press.
- Thorner, Daniel, Basile Kerblay and R.E.F. Smith
1986 *A.V. Chayanov in the Theory of Peasant Economy*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Trocki, Carl A.
1981 "Power and Paradigms" Review Essay. *Bulletin of Concerned Asian Scholars*. 13 (2).
- Turton, Andrew
1976 "Northern Thai Peasant Society: Twentieth-Century Transformations in Political and Rural Structures" *The Journal of Peasant Studies*. 3(3).
- 1989a "Local Power and Rural Differentiation" in Hart, Turton and White(eds.) *Agrarian Transformations: Local Processes and State in Southeast Asia*. University of California Press.
- 1989b "Thailand: Agrarian Bases of State Power" in Hart, Turton and White(eds.) *Agrarian Transformations: Local Processes and State in Southeast Asia*. University of California Press.
- Vandergeest, Peter
1989 "Everyday Choices among Palm Sugar Producers in Satinpra, Thailand: Resistance and Commoditization of Peasant Household Production" Paper presented at Annual Meeting of American Rural Sociological Association, Madison.
- Van Roy,E.
1967 "An Interpretation of Northern Thailand Peasant Economy" *Journal of Asian Studies*, 421-432.
- White, Benjamin
1989 "Problems in the Empirical Analysis of Agrarian Differentiation" in Hart, Turton and White (eds). *Agrarian Transformation : Local Processes and State In Southeast Asia*. University of Chicago Press.
- Wijeyewardene,G.
1971 "A Note of Patrons and Pauliang". *Journal of Siam Society*. 59 :

- Witayakorn Chiengkal
1983 "The Transformation of the Agrarian Structure in Central Thailand, 1960-1980" *Journal of Contemporary Asia*. 13 (3):340-360.
- Wood, Charles H.
1981 "Structural Changes and Household Strategies: A Conceptual Framework for the Study of Rural Migration" *Human Organization*. 40(4):338-349.
- Wolf, Erick R.
1973 *Peasant Wars of the Twentieth Century*. Harper & Row Publishers.
- Wyatt, David K.
1963 "Siam and Laos, 1767-1827" *Journal of Southeast Asian History*. 4(2): 13-32.
- Yongyuth Chalamwong and Feder, Gershon
1985 *Land Values and Land Title security in Rural Thailand*. Bangkok: Kasetsart University, Center for Applied Economics Research.
- Zimmerman, Carle C.
1931 *Siam : Rural Economic Survey, 1930-31*. Bangkok : Bangkok Times Press.

References in Thai Language

- Ananya Bhuchongkakul (ed)
 1990 *Rat kap muban nai Thai suksa [State and Village in Thai Studies]*. Bangkok: Thai Khadi Institute, Thammasat University.
- Apichart Thongyou
 1983 "Tasana wa duai wattanatham kap chumchon [The Concept of Culture and Community]" *Sangkhom Pattana*, 10(5-6)
- 1984 *Tasana wa duai wattanatham kap chumchon : tang lurg mai khong kan pattana [The Concept of Culture and Community: A Development Alternative]*. Bangkok: Catholic Council of Thailand For Rural Development.
- 1985 "Naew tang su sangkhom pung ton eng [The Way to Subsistence Society]" *Sangkhom Pattana*, 13(4):66-69.
- Boonpreng Banbangpoon
 1984 *Satta palang chumchon [Confidence in Community Power]*. Bangkok: Rungruengsan.
- Boonthian Thongprasan
 1988 *Naewkid wattanatham Chumchon nai ngan pattana [The Concept Of Community Culture in Development]* Bangkok: Catholic Council of Thailand for Rural Development.
- Chai-anan Samudavanija.
 1976 *Sakdina kab phattanakan sangkhom thai [Sakdina and the Development of Thai society]*. Bangkok.
- Chamaichom Soonthornsawat
 1977 Kan suksa choeng prawatsat keaw kap kitchakan pamai tang pak nua khon Thai tang tae B.E. 2493-2475. [A Historical Study of Forestry Business in Northern Thailand during 1950-1932], unpublished MA. Thesis. Bangkok: Chulalongkorn University.
- Chatthip Nartsupha
 1984 *Setakit muban Thai nai adeet [The Thai Village Economy in the Past]*. Bangkok: Sansan Press.
- 1997 *Tritsadee lae naewkhid setakit chumcon chaona [Theory and Concept of Peasant Community Economy]*. Bangkok: Sangsan Press.
- 2001 *60 pee Chatthip Nartsupha [60 Years of Chatthip Nartsupha]* Bangkok: Political Economy Study Center, Chulalongkorn University.

Chumpon Naewchampa

- 1986 Kan plianplang tang setakit boriven lumnam moon ton bon B.E. 2443-2464 [The Economic Change in the Upper Mun Basin 1900-1925]. Unpublished MA. Thesis. Bangkok: Faculty of Arts, Chulalongkorn University.

Dararatana Metarikanonda

- 2000 *Patanakan tang prawatisat khong 'tongtin niyom' lae 'pumipak niyom' nai Isan chuang korn kan plianplang kan pokkrong B.E.2475 [Historical Evolution of the 'localism' and 'regionalism' in Isan before 1932]*. Bangkok : Khon Kaen University.

- 2003 *Karnmuang song fang khong*. Bangkok: Matichon Press

Kanjana Gaewthep

- 1986 *Kan pung ton eng: sakgayapap nai kan pattana khong chonabot [Self-reliance: Development Potential of Rural Areas]* Bangkok: Catholic Council of Thailand for Rural Development.

Jerm Sak Pinthong

- 1991 *Wiwatanakan khong kan bukberg thidin tam kin nai khet pa [The Evolution of Forest Area Occupancy in Thailand]*. Bangkok: Local Development Institute.

Jit Pouisak

- 1979 *Chomna sakdina thai [The Face of Thai Feudalism]*. Bangkok: Saengngoen. [First published 1957]

Maha Sila Viravong

- 1991 *Prawatsat Laos [History of Laos]*. Chiangmai : Social Science Research Institute, Chiangmai University.

Napaporn Havanond

- 1998 Ongkwamroo nai rueng kwam khemkhaeng khong chumchon [State of Knowledge on Community Strength]. Conference Paper of Srinakharinwirot University.

Nidhi Aeusrivongse

- 1970 "Introduction" in Term Wipakpotchanakit. *Prawatsat Isan [Isan History]*. Bangkok: Social Science Association of Thailand.

Nipot Thianviharn

- 1985 "Tammai tong suksa wattanatham nai kan patana [Why do we have learn about culture in development]" *Sangkhom Pattana*, 11(4): 34-39.

Pairot Samosorn, Apichart Thongyou and Maniemai Thongyou

- 1989 *Kan plianplaeng khong muban Isan lae roopbab gan pattana thi*

mo Som [Change of Isan Village and Development Alternatives].
Khon Kaen: Research and Development Institute.

Pornphen Tubplian

- 1999 Karnwikhroh karnyoorod khong chumchon nai rabob setakit
Pur karnkha [An Analysis of Community's Survival in Market
Oriented Economy]. Unpublished Ph.D. Dissertation.
Srinakharinwirot University.

Pornpilai Lerdvicha

- 1989 "200 pi kiriwong [200 Years of Kiriwong: A Research Report]"
Bangkok: Rural Development Institute.

- 1990 "Chaona lunnam chai [Aeasants of Chi Watershed: A Research
Report]" Bangkok: Rural Development Institute.

Pranut Sapayasan

- 1982 Wiwatanakan sethakit muban nai pak tawanok chiengnuer khong
prathet Thai B.E. 2394-2475 [The Evolution of Northeast Thai
Village Economy during 1950-1932]. MA. Thesis, Chulalongkorn
University.

Prasit Kunuratana and Paitoon Piyapakorn

- 1985 *Kansuksa kantangthinthan sathanapap thang sangkhom setakit
khong phu prakob acheap pramong namjued boriven angkebnam
koen ubonratana [A Study of Settlement and Socio-economic
Status of Fishermen in Ubonratana Reservoir Area].* Khon Kaen:
Khon Kaen University.

Shalardchai Ramitanondh

- 1989 Forest and Deforestation in Thailand: Pandisciplinary Approach.
In Culture and Environment in Thailand: A symposium of the Siam
Society. Bangkok: Siam Society.

Siwarak Siwarom

- 1986 Krabuankan barg chonchan chaona nai chonabot: suksa chapoe
chaona nai pak klang 2485-2524 [The Process of Class
Differentiation in Rural Thailand: A case Study of Peasants in the
Central Plain 1942-1981] Unpublished MA. Thesis. Bangkok:
Chulalongkorn University.

- 1987 "Kan baen chonchan chaona: kamnerd lae kwam penpai [Peasant
Differentiation: Origin and Process]" *Thammasat Economic
Journal*, 5(1):5-37

Somsak Samakkidharma

- 1991 *Naewkid Marxist kap kansuksa rueng kan plianplaeng nai
sangkhom chaona nai prathet lok tee sam [Marxism and the Study
of Third World Peasant Transformation].* Bangkok: Social Science
Association of Thailand.

Suraphol Tanrungrungtawee

- 1983 "Kankhayaitua khong thuniyom kasetakam: sukka jak koranee kanphalit kantad khong oi lae namtan khong Thai [The Expansion of Agricultural Capitalism: A Case Study of Sugarcane and Sugar Production and Marketing]" *Journal of Political Economy*, 3(1):47-75.

Suwit Paitayawat

- 1978 *Wiwatanakan Sethakit nai chonabot nai pak klang khong prathet Thai 1851-1932 [The Evolution of Rural Economy in Central Thailand 1851-1932]*. Bangkok: Sangsan Press.

Suwit Theerasasawat

- 1986 "Prawatisat sethakit lummaenam chi nai ron ha tosawad sudthai [Economic History of the Chi Watershed in the Last Five Decades]. *Thammasat Journal of Economics*, 4(4)45-83.

Term Wipakpotchanakit.

- 1970 *Prawatsat Isan [Isan History]*. Bangkok: Social Science Association of Thailand.

Theerapan Phukasawan

- 1977 *Kan samruat chiwapramong raya sip pee raek khong ang kep nam uonratana [A Biological Survey of Fishery during the First Ten Years of Ubonratana Reservoir]*. Bangkok: Fishery Department.

Viyouth Chamraspan

- 1993 Kan plianplaeng tang setakit sangkhom lae watanatham khong pak Isan nai chuang 1950-1990 [The Economic, Social and Cultural Change of Isan during 1950-1990]. A Paper presented in the TDRI Year End Conference 1993.

**รายชื่อผลงานวิจัยเป็นหนังสือของชุดโครงการ
เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย**

ภาพรวม

1. คริส เบเกอร์ “อนาคตของสังคมชนบทไทย : ข้อคิดเพื่อพิจารณา”

ภาคเหนือ

2. ยศ สันตสมบัติ “พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา : เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือและการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม”
3. รัตนาพร เศรษฐกุล “หนึ่งศตวรรษเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือ (พ.ศ.2442-2542)”
4. ลำแพน จอมเมือง สุทธิพงษ์ วสุโสภากพล “ผ้าทอไทลื้อ : การจัดการธุรกิจชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง”
5. ชัยวัฒน์ หน่อรัตน์ “เศรษฐกิจและสวัสดิการชุมชนหมู่บ้านชนบท”
6. จิราภรณ์ สถาปนะวรรณนะ “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือตอนล่าง”

ภาคกลาง

7. พอพันธ์ อุทยานนท์ “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคกลาง”
8. ทิพวัลย์ สีจันทร์ “พลวัตการเกษตรและเศรษฐกิจชุมชนภาคกลาง : กรณีศึกษาตำบลทุ่งลูกนก อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม”
9. อรสุดา เจริญรัต “เศรษฐกิจพอเพียงภายใต้การเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย”
10. ศักดิ์ชัย เกียรตินาถินทร์ “คุณค่าศิลปกรรมกับเส้นทางชุมชน”
11. ภมรรัตน์ สุธรรม “พลวัตชุมชนกับการพึ่งตนเองในภาคตะวันตก”

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

12. สุวิทย์ ธีรสาสวัต “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (2488-2544)”
13. สมคิด พรหมจ้อย สมบัติ พันธวิศิษฎ์ สุทัศน์ กองทรัพย์ วิลาศ โภธิสาร “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานใต้”
14. มณีมัย ทองอยู่ “การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาไทย : กรณีชาวนาลุ่มน้ำพอง”
15. พรเพ็ญ ทับเปลี่ยน “เส้นทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านไทยในกระแสทุนนิยม”
16. ธันวา ใจเที่ยง “เศรษฐกิจ-การเมืองและนิเวศวิทยาชุมชนหมู่บ้านชาวนาปฏิวัติบนแผ่นดินอีสานตอนบน”

ภาคใต้

17. สงบ ส่องเมือง “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคใต้ในรอบห้าทศวรรษที่ผ่านมา”
18. ชลิตา บัณฑิตวงศ์ อนุสรณ์ อุณโณ “พลวัตเศรษฐกิจชุมชนภาคใต้ตอนบนฝั่งตะวันออก”

วิธีวิจัย

19. ยศ สันตสมบัติ สุวิทย์ ธีรศาสน์ พงษ์พันธ์ อุทยานนท์ “วิธีการศึกษาเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย”

เศรษฐกิจชุมชนกับเศรษฐกิจแห่งชาติ

20. เสรี ลีลาสัย “เศรษฐกิจชุมชนกับเศรษฐกิจแห่งชาติ”
21. สัจจิต พริยะรังสรรค์ “นโยบายเศรษฐกิจชุมชน”